

ปรมัตตโชติกะ
ปฏิจจสมุปปาตทัตถิ
ทลัักสูตรมัชฌิมนิกาย

รจนาโดย

พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

ปรมาตถโชติกะ

ปฎิจุสมุปปาตที่ปณี และ ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ
หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

จัดพิมพ์โดย

มูลนิธิสืบทอดมรดกวัฒนธรรม

พิมพ์ครั้งที่ ๗ จำนวน ๓๐๐๐ เล่ม

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ชื่อหนังสือ : ปรมัตถโชติกะ ปฏิจสมุปปาตทีปนี และปัจฉัย ๒๔ โดยย่อ
หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท

เจ้าของ : มุลนริสัทธัมมโชติกะ

รจนาโดย : พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

ปีที่พิมพ์ : ๒๕๕๕

จำนวนพิมพ์ : ๓,๐๐๐ เล่ม

ธ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕

พิมพ์ที่ หจก. ทิพยวิสุทธ

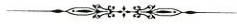
๒๔๐/๑๒๗-๑๒๙ ถ.เจริญสุขนิทวงศ์ แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐
โทร. ๐-๒๔๑๒๗๗๐๗, ๐-๒๔๑๒๗๗๐๙, ๐-๒๔๑๒๕๐๗๐ โทรสาร ๐-๒๔๑๒๗๗๑๐

นายวิสุทธ อัมไพรรรณ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๕๙

พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ
พระบูรพาจารย์ แห่งอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้ริเริ่มก่อตั้งมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ

คำนำ

วตฺตกาโม อหํ อชฺช	ปจฺจยาการวณฺณนํ
ปติภฺจํ นาธิคฺจฺจามิ	อชฺโณคาโฬหฺว สาครํ
สาสนํ ปนิตํ นานา	เทสฺนานยมนฺตํ
ปฺพุพฺพาจริยมคฺโค จ	อพฺโพจฺจินฺโน ปวตฺตติ
ยสฺมา ตสฺมา ตทฺถยํ	สนฺนิสฺสายตฺถวณฺณนํ
อารภิสฺสามิ เอตฺสฺส	ตํ สฺมณฺณ สฺมาหิตา ฯ

บัดนี้ อาตมาภาพมีความประสงค์จะกล่าวพรรณนาปฏิจสมุปบาทธรรม โดยพิสดาร แต่ล้าพังปัญญาของอาตมาภาพเองนั้น คาดว่าจะกระทำไปไม่รอด เหมือนหนึ่งบุรุษที่ตกอยู่ในมหาสมุทร หาที่ยึดเกาะไม่ได้จั้นนั้น แต่อย่างไรก็ดี พระบาลีที่พระพุทธองค์ได้ทรงเทศนาไว้อย่างวิจิตรพิสดารโดยนัยต่างๆ มี ปฏิจสมุปบาทวิภังคินิทานวัคคสังยุตเป็นต้น และอรรถกถา มีสัมโมหวิโนทนี อรรถกถา วิสุทฺธิมรรคอรรถกถา เป็นต้น และฎีกา มีวิภาวิณีฎีกา ปรมัตถทีปนีฎีกา ภาสชาติกเป็นต้น ที่การกล่าวพรรณนาเนื้อความของบูรพาจารย์ทั้งหลายก็ยังเป็น ไปอยู่มิได้ขาดสาย ด้วยเหตุนี้ อาตมาภาพจึงจะแสดงพรรณนาเนื้อความของ ปฏิจสมุปบาทธรรม (พร้อมทั้งปัจจัย ๒๔ และบัญญัติ) นี้ ด้วยการอาศัย พระบาลีและอรรถกถาฎีกาเหล่านั้น ฉะนั้น ขอให้ท่านสาธุชนทั้งหลายจงตั้งใจ ฟังและศึกษาปกรณนี้ด้วย ปกรณปฏิจสมุปบาททีปนี และปัจจัย ๒๔ โดยย่อนี้ นับเป็นปกรณที่ ๑๓ ในจำนวนหลักสูตรการศึกษาพระอภิธรรม ที่อาตมาภาพได้ รจนาขึ้นเพื่อเป็นหลักสูตร ของนักศึกษาชั้นมัธยมอาภิธรรมมิกะโท และชั้น อภิธรรมกถิกะเอก

อนึ่ง ปกรณ์ปฏิจจมุขบาทที่ปนี และปัจจย ๒๔ โดยย่อที่สำเร็จขึ้นได้นี้
ก็โดยอาศัย คุณวรรณ โกเมศ เป็นผู้ช่วยเรียบเรียงในด้านสำนวนโวหารภาษาไทย
ฉะนั้น อาตมาภาพจึงขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของ คุณวรรณ โกเมศ เป็นอย่างมาก
ขอกุศลเจตนาอันดีงามนี้จงบันดาลให้ คุณวรรณ โกเมศ จงประสบความสำเร็จ
ในสิ่งที่ท่านปรารถนา จงทุกประการ

อิจฺฉิตํ ปตฺถิตํ เตสํ

จิปฺปเมว สมฺมุตฺตํ

สพฺเพ ปุเรนฺตุ สกฺกปฺปา

จฺนฺโต ปณฺณรโส ยถา ฯ

พระสัทธัมมโชติกะ ัมมาจริยะ

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
ภาพแสดงอัตรา ๓ องค์ ๑๒ อาการ ๒๐ สันธิ ๓ สังเขป ๔	ฐ
วิญญะ ๓ มุล ๒ ภวจักร ๒	
คำชี้แจง	ท
ภาพแสดงจักกะที่แสดงการจำแนกปฏิจสมุปบาทธรรม	ฅ
คำชี้แจงในภาพจักกะ	ณ
อภิธัมมัตถสังคหะบาลีและคำแปล ในปฏิจสมุปบาทที่ปนี	๑
อธิบายปริจเฉทที่ ๘ ที่ชื่อว่าปัจจัยสังคหะ	๓
อธิบายในคาถาปฏิญญา	๘
อธิบายในบาลีข้อที่ ๒ ที่แสดงถึงนัยทั้ง ๒	๑๐
และความต่างกันแห่งนัยทั้ง ๒ นั้น	
ประโยชน์ที่ได้รับจากการรู้รูปนามตามเหตุผล	๑๓
โดยนัยแห่งปฏิจสมุปบาทและปฏิฐาน	
อธิบายการอุปการะระหว่างปัจจัยและปัจจัยูปบัน	๑๕
ตามนัยแห่งปฏิจสมุปบาทโดยพิสดาร	
๑. อวิชชาปัจจัยา สงฺขารา สมุททิตฺติ	๑๕
ความไม่รู้ในทุกข์	๑๖
ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์	๑๘
ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์	๒๑
ภัยทั้ง ๔	๒๕
ไม่รู้ทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์	๒๖
ความทุกข์นี้จัดออกเป็น ๒ อย่าง	๒๗
การปฏิบัติในทางโลก	๒๗
การปฏิบัติในทางธรรม	๒๗

ความไม่รู้ใน จันทร อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีต	๓๑
ความไม่รู้ใน จันทร อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคต	๓๒
ความไม่รู้ใน จันทร อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต	๓๒
ความไม่รู้ในรูปนามที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุให้เกิดตามนัยปฏิจสมุปบาท	๓๒
อวิชชาที่มีสภาพปกปิดความจริงไม่ให้เกิดความรู้ที่แบ่งเป็นหลายประเภท	๓๓
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของอวิชชา	๓๕
สังขาร และสังขารที่เป็นผลของอวิชชา มี ๖ อย่าง	๓๖
แสดงวณัตตะของคำว่า ปุญญาภิสังขาร เป็นต้น	๓๗
ธรรมที่ชื่อว่าสังขาร ที่ไม่ใช่เป็นผลของอวิชชา มี ๗ อย่าง	๓๘
ปุญญาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ	๓๙
อปุญญาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ	๔๐
อานัญญาภิสังขารปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ	๔๐
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของสังขาร	๔๓
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อวิชชาปัจจุยา สงขาร	๔๕
๒. สงขารปัจจุยา วิญญานํ สมุทฺทิติ	๔๖
แสดงวณัตตะของคำว่า วิญญาน	๔๗
อธิบายในวณัตตะข้อที่ ๑ คือ วิชานาตติ = วิญญาน	๔๘
อธิบายในวณัตตะข้อที่ ๒ คือ วิชานนฺติ เอเตนาติ = วิญญาน	๔๙
วิญญานที่เป็นผลของสังขารแบ่งออกเป็น ๒ พวก	๔๙
จำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ โดยสังขาร	๔๙
จำแนกปวัตติวิญญาน ๓๒ โดยสังขาร	๕๐
จำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๙ โดยนัยต่างๆ	๕๑
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของวิญญาน	๕๓
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สงขารปัจจุยา วิญญาน	๕๓
๓. วิญญานปัจจุยา นามรูปํ สมุทฺทิติ	๕๓
แสดงวณัตตะของคำว่า นาม รูป และนามรูป	๕๔
อธิบายในวณัตตะของนามรูป	๕๕
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของนาม	๕๖
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัตถฐาน ปทัฏฐาน ของรูป	๕๖
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท วิญญานปัจจุยา นามรูป	๕๗

๔. นามรูปปจฺจยา สพายตนํ สมุทฺทิติ	๕๓
แสดง ลักษณะ รส ปิจฺจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของสพายตนะ	๕๕
แสดงการสงเคราะห์ปิจฺจย ๒๔ เข้าในบท นามรูปปจฺจยา สพายตนํ	๕๕
๕. สพายตนปจฺจยา ผสฺโส สมุทฺทิติ	๖๓
แสดงวณัตตะของผัสสะ	๖๔
จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิ	๖๖
แสดง ลักษณะ รส ปิจฺจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของผัสสะ	๖๖
แสดงการสงเคราะห์ปิจฺจย ๒๔ เข้าในบท สพายตนปจฺจยา ผสฺโส	๖๘
๖. ผสฺสปจฺจยา เวทนา สมุทฺทิติ	๖๘
แสดงวณัตตะของเวทนาทั้ง ๖	๖๙
แสดง ลักษณะ รส ปิจฺจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของเวทนา	๗๒
แสดงการสงเคราะห์ปิจฺจย ๒๔ เข้าในบท ผสฺสปจฺจยา เวทนา	๗๒
๗. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา สมุทฺทิติ	๗๒
การจำแนกค้นหาโดยอารมณ์	๗๔
อธิบายในค้นหาทั้ง ๖	๗๕
แสดงอาการเป็นไปของค้นหา	๗๖
แสดงภวค้นหา และภวค้นหา ๕ อย่าง ตามสูตรต้นตมหารรรคอรรถกถา	๗๗
วิภวค้นหา	๗๗
แสดง ลักษณะ รส ปิจฺจุปฏฺฐาน ปทฺฐฐาน ของค้นหา	๘๐
แสดงการสงเคราะห์ปิจฺจย ๒๔ เข้าในบท เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	๘๐
๘. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ สมุทฺทิติ	๘๐
แสดงอุปาทาน ๔ และอธิบายในกามุปาทาน	๘๑
ทิจฺจุปาทาน มิจฺฉาทิจฺจุ ๖๒ และอันตคฺคาคหิกทิจฺจุ ๑๐	๘๒
สึลฺลพทุปาทาน	๘๓
อิตฺตวาทุปาทาน	๘๔
สํกกายทิจฺจุที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปขันธ์เป็นอารมณ์ มี ๔	๘๕
สํกกายทิจฺจุที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเวทนาขันธ์เป็นอารมณ์ มี ๔	๘๕

ลักกายทิกฐิที่เกดขึ้นโดยอาศัยสัญญาขันธเป็นอารมณ์ มี ๔	๘๖
ลักกายทิกฐิที่เกดขึ้นโดยอาศัยสังขารและวิญญาณขันธเป็นอารมณ์ มี ๔	๘๗
ความยึดมั่นว่าเป็นอัตตะ ๒ อย่าง และอธิบายในปรมอัตตะ	๘๘
ปรมอัตตะนี้ มีชื่อเรียกได้หลายอย่าง	๘๐
ชีวอัตตะ	๘๑
มิจนาทิกฐิต่างๆ ปรากฏเกดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยลักกายทิกฐิ	๘๓
พุทธศาสนิกชนกับชีวอัตตะ	๘๓
แสดงคาถาที่สรุปความในชีวอัตตะ	๘๔
ชีวอัตตะมีชื่อเรียกได้หลายอย่าง	๘๔
ความแตกต่างกันระหว่างคัมภากับกามุปาทาน	๘๕
แสดงคัมภเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิด	๘๖
แสดงคัมภเป็นปัจจัยให้ทิกฐุปาทานเกิด	๘๘
แสดงคัมภเป็นปัจจัยให้อัตตวาทูปาทานเกิด	๑๐๕
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัญฐาน ของอุปาทาน	๑๑๐
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท คณหาปจฺยา อุปาทาน	๑๑๑
๕. อุปาทานปจฺยา ภโว สมภวติ	๑๑๑
แสดงวณัตตะของคำว่า ภวะ และการจำแนกกัมมภวะโดยทวาร	๑๑๒
แสดงอุปปัตติภวะ ๕ อย่าง ๒ นัย	๑๑๓
แสดงอุปปัตติภวะ ๕ โดยปุคลาธิฐฐานและอุปปัตติภวะโดยย่อ ๓ อย่าง	๑๑๔
แสดงการเกดขึ้นของกัมมภวะและอุปปัตติภวะโดยอาศัยกามุปาทาน	๑๑๖
แสดงการเกดขึ้นของกัมมภวะและอุปปัตติภวะโดยอาศัยทิกฐุปาทาน	๑๑๗
แสดงการเกดขึ้นของกัมมภวะและอุปปัตติภวะโดยอาศัยสัลลพทูปาทาน	๑๑๘
แสดงการเกดขึ้นของกัมมภวะและอุปปัตติภวะโดยอาศัยอัตตวาทูปาทาน	๑๑๙
แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกัมมภวะ	๑๒๐
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัญฐาน ของกัมมภวะและอุปปัตติภวะ	๑๒๑
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อุปาทานปจฺยา ภโว	๑๒๒

๑๐. ภวปัจจุยา ชาติ สมภวติ	๑๒๓
ชาติ ว่าโดยธรรมาธิษฐานมี ๒ อย่าง	๑๒๔
ปฏิสนธิชาติ ว่าโดยกำเนิด มี ๔ และว่าโดยขันธ มี ๓	๑๒๕
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของชาติ	๑๒๖
หมายเหตุในบท ภวปัจจุยา ชาติ	๑๒๖
๑๑. ชาติปัจจุยา ชรามรณ โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ	
พระบาลีที่แสดง ชรา มรณะ โดยสุดต้นตอภวณีนัย และชรา มรณะ	๑๒๗
ในปฏิกิจสมุปบาทหมายเอาความแก่และความตายของสัตว์ทั้งหลาย	
ชรา มี ๕ อย่าง	๑๒๘
วโยวृทธิชรา มี ๓ หรือ ๑๐	๑๓๐
ชรานี้เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้	๑๓๑
คำถามที่เกี่ยวกับความชรา	๑๓๑
มรณะ มี ๕ อย่าง	๑๓๒
ชราและมรณะนี้ เป็นสภาพที่เป็นอนิฏฐะ	๑๓๓
แสดงอุปมาเปรียบเทียบ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓	๑๓๔
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของชรา	๑๓๔
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของมรณะ	๑๓๕
แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ชาติปัจจุยา ชรามรณ	๑๓๕
พยสนะ ๕ อย่าง	๑๓๖
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของโสกะ	๑๓๖
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของปริเทวะ	๑๓๗
วณัตตะของทุกข์	๑๓๗
ความทุกข์ มี ๕ อย่าง	๑๓๘
การกระทำความกรรม ๓๒ อย่าง ที่ให้เกิดความทุกข์กาย	๑๓๘
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของทุกขะ	๑๔๐
วณัตตะของโทมนัส	๑๔๑
แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของโทมนัส	๑๔๒
วณัตตะของอุปายาสะ	๑๔๒

แสดงความเป็นไปของภวจักรทั้ง ๒ และอธิบายในภวจักร ๒	๑๖๒
อธิบายในคาถาบาลีข้อที่ ๑๐ ที่แสดงถึงการขาดลงแห่งวัฏฏะทั้ง ๓	๑๖๕
สมุฏฐานของอวิชชา	๑๖๖
อธิบายในสมุฏฐานของอวิชชา	๑๖๖
แสดงการเกิดขึ้นของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น โดยอาศัยอาสวะ ๔	๑๖๘
โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามาสวะ ภวาสวะเป็นเหตุ	๑๖๘
โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะเป็นเหตุ	๑๖๙
สมุฏฐานของอาสวะ	๑๗๐
แสดงเหตุที่ยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรก	๑๗๐
อธิบายในคาถาบทสุดท้าย	๑๗๑
จำแนกองค์ปัจจัยสมุปปาทโดยสังจะ ตามอภิธรรมภาษณีย์	๑๗๒
และแสดงการเปรียบเทียบองค์ปัจจัยสมุปปาท	
ตามนัยสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	
การพิจารณาปัจจัยสมุปปาทโดยนัยทั้ง ๔ เพื่อละทิฏฐิทั้ง ๓	๑๗๓
แสดงคาถาที่กล่าวแนะนำในการพิจารณาปัจจัยสมุปปาท	๑๗๔
ผู้นับถือศาสนาพุทธ และอเหตุกทิฏฐิ อิสสรนิมมานวาททิฏฐิ	๑๗๕
พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงสิ่งที่ไม่ควรคิด	๑๗๖
การพิจารณาปัจจัยสมุปปาทของพระอนันท์เถระ	๑๗๗
และพระโอวาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า	
ความเป็นไปของน้ำมี ๔ ชนิด	๑๗๙
การแสดงปัจจัยสมุปปาทธรรม โดยอภิธรรมภาษณีย์ และอกุศลบท	๑๘๐
อธิบายพิเศษในอกุศลบท	๑๘๒
กุศลบท	๑๘๓
อธิบายพิเศษในกุศลบท	๑๘๔
อพยากคบท	๑๘๕
ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ แสดงบาลีและคำแปลตามอภิธรรมมัตถกถา	๑๘๘
คาถาสังคหะที่แสดงถึงปัจจัย ๖ จำพวก	๑๘๙
และจำแนกปัจจัย ๒๔ ออกเป็นพวกๆ	

นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๖ และช่วยอุปการะแก่นามรูป ๕	๑๕๐
นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูป ๑	๑๕๑
และรูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม	๑๕๑
บัญญัติ นาม รูป ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๒	๑๕๑
นามรูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ๕	๑๕๒
ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๕ นั้น อธิปไตยปัจจัยมี ๒ ปัจจัย	๑๕๓
สหชาติปัจจัยมี ๓ อัญญมัญญปัจจัยมี ๓	๑๕๓
นิสสยปัจจัยมี ๓ อาหารปัจจัยมี ๒ และอินทริยปัจจัยมี ๓	๑๕๔
วิปยุตตปัจจัยมี ๓ อัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัยมีอย่างละ ๕	๑๕๕
ปัจฉิมกาลาในปัญฐานนัย	๑๕๖
จำแนกเนื้อความของพระอภิธรรมโดยรูปนามและบัญญัติ	๑๕๗
แสดงบัญญัติ และประเภทอัตถบัญญัติ	๑๕๗
แสดงสัททบัญญัติอย่างเดียว เรียกชื่อได้ ๖ อย่าง	๑๕๘
แสดงสัททบัญญัติ ๖ ประเภท และการยกตัวอย่าง	๒๐๐
กาลาแสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อัตถบัญญัติทั้ง ๒	๒๐๑
และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น	
อธิบายในบาลีที่แสดงการจำแนกรูปนามและบัญญัติตามลำดับ	๒๐๒
อธิบายในบาลีข้อที่ ๑ และบาลีข้อที่ ๒	๒๐๒
อธิบายในบาลีข้อที่ ๓ และอัตถบัญญัติโดยพิสดาร	๒๐๔
แสดงเหตุที่สัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง	๒๐๘
อธิบายในสัททบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ๖ ประเภท	๒๑๑
อธิบายในกาลาที่แสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อัตถบัญญัติ	๒๑๓
และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น	
ปัญหาในปฎิจจสมุปบาท	๒๑๖
ปัญหาในปัญฐาน	๒๓๑
ปัญหาในบัญญัติ	๒๓๔
เฉลยปัญหาในปฎิจจสมุปบาทข้อที่ ๕๕ และ ๑๕๗	๒๓๕
คำปรารภ	๒๓๗

คำชี้แจง

๑. การหมุนเวียนในรูปพันตวจักรมีดังนี้

อวิชา	เป็นเหตุ	สังขาร	เป็นผล
สังขาร	”	วิญญาน	”
วิญญาน	”	นามรูป	”
นามรูป	”	สพายตนะ	”
สพายตนะ	”	ผัสสะ	”
ผัสสะ	”	เวทนา	”
เวทนา	”	อวิชา	”

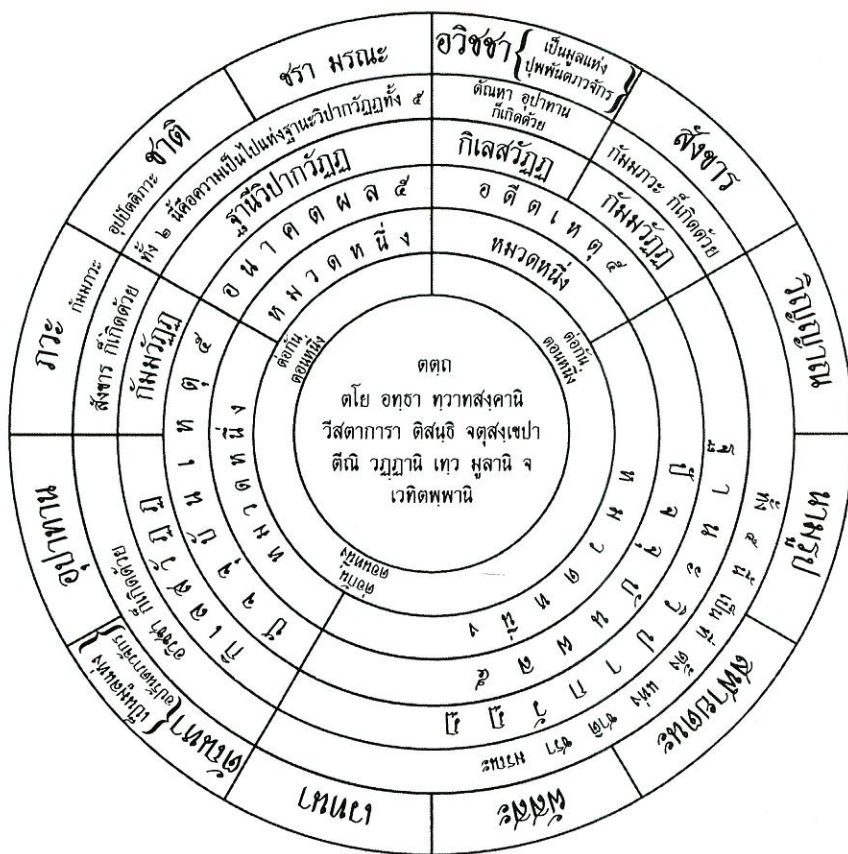
เมื่อเวลาใดตณหาเกิดขึ้นโดยอาศัยเวทนาเป็นเหตุแล้ว ในขณะนั้นอวิชา ก็เกิดพร้อมกันกับตณหาด้วย ฉะนั้น เมื่อภวจักรหมุนไปถึงเวทนาแล้ว จึงหมุนกลับ เข้าหาอวิชา ตั้งต้นใหม่อีก

๒. การหมุนเวียนในอุปรัตนวจักรมีดังนี้

ตณหา	เป็นเหตุ	อุปาทาน	เป็นผล
อุปาทาน	”	กัมมภาวะ	”
กัมมภาวะ	”	ชาติ	”
ชาติ	”	ชรามรณะ	”
ชรามรณะ	”	ตณหา	”

เมื่อเวลาใดความแก่และความใกล้จะตายเกิดขึ้นแล้ว เวลานั้นผู้นั้นย่อมมีความอยากกลับเป็นหนุ่มสาว และอยากมีอายุยืน ซึ่งความต้องการเหล่านี้ ก็เป็น กามาสวะ อันได้แก่ตณหานั่นเองเกิดขึ้นโดยอาศัยชรามรณะเป็นเหตุ ฉะนั้น เมื่อ ภวจักรหมุนไปถึงชรามรณะแล้ว จึงหมุนกลับเข้าหาตณหาตั้งต้นใหม่อีก

ภาพแสดงจักรกะที่แสดงการจำแนก
ปฏิจจสมุปาทธรรม โดยองค์และอัทธา เป็นต้น

คำชี้แจงในภาพจักรกะ

๑. บาลีที่ตั้งไว้ในท่ามกลางนั้น เป็นการแสดงถึงข้อธรรมต่างๆ ที่มีอยู่ในภาพนี้
๒. ธรรมที่เขียนไว้ในภาพชั้นที่หนึ่งรอบนอกเป็นองค์ของปัจจุสมุปบาททั้ง ๑๒
๓. ชั้นที่ ๒ แสดงถึงธรรมที่เกิดพร้อมกันได้ และธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ขององค์ปัจจุสมุปบาทนั้นๆ
๔. ตั้งแต่ชั้นที่ ๓ เป็นต้น จนถึง ๖ แสดงถึงวิญญะ ๓, อาการ ๒๐, สังขเป ๔, สันธิ ๓
๕. เหตุ-ผล เป็นไปตามลำดับขององค์ปัจจุสมุปบาทนั้นมีดังนี้ คือ

อวิชชา	เป็นเหตุ	สังขาร	เป็นผล
สังขาร	”	วิญญาน	”
วิญญาน	”	นามรูป	”
นามรูป	”	สพายตนะ	”
สพายตนะ	”	ผัสสะ	”
ผัสสะ	”	เวทนา	”
เวทนา	”	ตัณหา	”
ตัณหา	”	อุปาทาน	”
อุปาทาน	”	ภวะ คือ กัมมภวะ	”
กัมมภวะ	”	อุปปัตติภวะ	”
อุปปัตติภวะ	”	ขรา, มรณะ	”
ขรา, มรณะ	”	อวิชชา	”

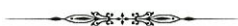
ในที่นี้จะได้อธิบายเฉพาะแต่ในข้อที่ว่า ขรา, มรณะ เป็นเหตุ อวิชชาเป็นผล เพราะตามธรรมดานุคคลทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ เมื่อขรา, มรณะ เกิดขึ้นนั้น มีแต่ความอยากเป็นหนุ่มสาว และมีอายุยืนต่อไป อันนี้แหละเป็นตัว กามาสวะ, ภวาสวะ, ทิฏฐาสวะ ซึ่งเนื่องมาจากขรา, มรณะ ฉะนั้นแหละจึงกล่าวได้ว่า ขรา, มรณะ เป็นเหตุ อวิชชา เป็นผล (ขรามรณปจฺจยา อวิชชา)

ปรมัตถโชติกะ

ปฏิจจสมุปปาตทีปนี

และ

ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อภิธัมมัตถสังคหบาลีและคำแปล

คำปฏินุญาของพระอนุรุธอาจารย์

๑. เยสํ สงฺขตฺตมฺมานํ เย ชมฺมา ปจฺจยา ยตา
 ตํ วิภาคมิเหทานิ ปวกฺขามิ ยถารหํ ฯ

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันธรรมเหล่านี้ คือ สังขตธรรมโดยอาการต่างๆ มีเหตุสัจติ อารัมมณสัจติ เป็นต้น บัดนี้ ในปัจจัยสังคหะนี้ ข้าพเจ้าจะแสดง ซึ่งประเภทต่างๆ กัน แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจัย และปัจจัยปบันเหล่านั้น ตามสมควร

แสดงนัย ๒ นัย และความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒

๒. ปฏิจจสมุปปาตทโนโย ปฏฺฐานนโย เจติ ปจฺจยสงฺคโห ทฺวิโธ เวทิตฺตฺวโป ฯ

ตตฺถ ตพฺภาวภาววิภาวการมตฺโตปฺลภฺจิทฺโต ปฏิจฺจสมุปปาตทโนโย ปฏฺฐานนโย ปน อาหจฺจปจฺจยจิตฺติมารพฺก ปวฺจจติ, อุกฺกมฺ ปน โวมิสฺสิตฺตฺวา ปปฺปนฺนเจนฺติ อาจริยา ฯ

นักศึกษาทิ้งหลายฟังทราบ ว่า ปัจจยสังคหะนี้มีนัย ๒ ประการ คือ ปฏิจจสมุปปาตนัย ๑ ปฏฐานนัย ๑

นัยทั้ง ๒ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเพียงโดยอาการ เป็นไปของปัจจุปปันธรรม มีสังขารเป็นต้น ที่มีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งปัจจัยธรรมนั้นๆ มีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาตนัย

ฝ่ายปฏฐานนัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภซึ่งอำนาจของปัจจัยที่เป็นพิเศษ

ส่วนท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้รวมนัยทั้ง ๒ เข้าด้วยกันแล้วก็แสดงโดยพิสดาร

แสดงการอุปการะระหว่างปัจจัยธรรมและปัจจุปปันธรรม

ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปปาต

๓. ตตฺถ อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตณํ, สฬายตณปจฺจยา ผสฺสโส, ผสฺสสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปปายาสา สมุทฺทนต์, เอวเมตฺถสฺส เภวลสฺส ทุกฺขกฺขนุสฺส สมุทโย โหติติ ฯ

ในนัยทั้ง ๒ นั้น ความเป็นไปแห่งปัจจัยธรรมและปัจจุปปันธรรม โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปปาต คือ

ปุณฺณยูกิจสังขาร อปุณฺณยูกิจสังขาร อานนฺดาภิสังขาร ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชา คือ ความไม่รู้ในสังขะ ๔ ความไม่รู้ในปุพฺพพันธะ ๑ ความไม่รู้ในอปฺปันตะ ๑ ความไม่รู้ในปุพฺพพันตาปฺปันตะ ๑ ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปาต ๑ รวม ๘ ประการนี้เป็นเหตุ

วิญญาน คือ โลเกียวิปากจิต ๓๒ ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ

นามรูป คือ เจตสิกที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต และกัมมชรูป ปราภฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยวิญญาน คือ กุศล อกุศล (กัมมวิญญาน) ที่ในภพก่อนๆ และวิปากวิญญานที่ในภพนี้ เป็นเหตุ

สพายตนะ คือ อัชฌัตติกายตนะ ๖ มีจักขายตนะเป็นต้น ปราภฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยนามรูป เป็นเหตุ

ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัย อัชฌัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุ

เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสาเวทนาเป็นต้น ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัย ผัสสะ ๖ เป็นเหตุ

ตัณหา ๖ หรือว่าโดยพิสดาร ๑๐๘ มีรูปตัณหาเป็นต้น ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยเวทนา ๖ เป็นเหตุ

อุปาทาน ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยตัณหา ๖ หรือ ๑๐๘ เป็นเหตุ

ภวะ คือ กัมมภวะ และอุปัตติภวะทั้ง ๒ ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปาทาน ๔ เป็นเหตุ

ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลเกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปราภฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยกัมมภวะ เป็นเหตุ

ชรา มรณะ และ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๗ นี้ ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นเหตุ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มีอวิชชาเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อยมตฺถ ปฏิจจสมุปปาตทโน ๗

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นปัจจุสมุปปาตทนัย ในปัจจุสังคหะนี้

จำแนกปฏิจสมุปบาทโดยนัยต่างๆ มีอัตราเป็นต้น

๔. ตตฺถ ตโย อทฺธา ทฺวาทสฺสคานิ วิสตาการา ติสฺนฺธิ จตุสฺสขเปา ตินฺนิวฏฺฏานิ เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

ในปฏิจสมุปบาทธรรมนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ กาล ๓ องค์ ๑๒ ประเภท ๒๐ ความสืบต่อกัน ๓ หมวด ๔ ความหมุนเวียน ๓ มूल ๒

กาล (อัตรา) ๓

๕. กถํ อวิชฺชา สงฺขารํ อตีโต อทฺธา, ชาติชฺรามรณํ อนาคโต อทฺธา, มหฺมุณฺโส ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ ตโย อทฺธา ฯ

พึงทราบได้อย่างไร ? พึงทราบกาล ๓ ดังนี้ คือ

อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นี้ เป็นอดีตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพก่อนๆ

ชาติ ชรา มรณะทั้ง ๓ นี้เป็นอนาคตกาล คือ เป็นธรรมที่เกิดในภพหน้า

องค์ธรรม ๘ ที่อยู่ตรงกลาง คือ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เหล่านี้ เป็นปัจจุบันกาล คือเป็นธรรมที่เกิดในภพนี้

องค์ ๑๒

๖. อวิชฺชา สงฺขารํ วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺสํ เวทนา ตณฺหา อุปาทานํ ภโว ชาติ ชฺรามรณนฺติ ทฺวาทสฺสคานิ ฯ

พึงทราบองค์ ๑๒ ดังนี้ คือ

อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาวะ ชาติ ชรามรณะ

๗. โสกาทิวจฺจนํ ปเนตฺตํ นิสฺสํนุทผลนิตฺสํนํ ฯ

ในปฏิจางสมุปปาตพระบาลีนี้ คำว่า โสกะ เป็นต้น ซึ่งได้แก่ โสกะ
ปริเทวะ ทุกกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ เหล่านี้แสดงให้รู้ถึงผลที่เป็นนิสสันตผล
คือเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากชาติเท่านั้น ไม่ใช่เป็นองค์โดยเฉพาะ

ประเภท ๒๐ ความสืบต่อกัน ๓ หมวด ๔

๘. อภิธานสงฆารคฤหณณ ปณตถ ตณฺหุปาทานภวาปี คหิตา ภวนฺติ ตถา ตณฺหุ-
ปาทานภวคฤหณณ จ อภิธานสงฆาร, ชาติชรามรณคฤหณณ จ วิญญานาภิล-
ปลจกเมว คหิตนฺติ กตวา ฯ

อดีต เหตุไฉน ปรากฏ

อิทานิ ผลปญจกัม

อิทานิ เหวโวะ ปณฺจ

อายุตี ผลปญจกนฺติ

วิศตาคารา திஸநி

ຈຕຸສງເຟປາ ຈ ກວນຕີ ຯ

สำหรับในอัตรา ๓ นั้น โดยการยกวิชาและสังฆารขึ้นแสดงแล้ว
เมื่อดัดหาอุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ นี้ ก็พึงนับเข้าในอดีตอัตราด้วย

โดยการยก ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ขึ้นแสดงแล้ว อวิชา สังขาร
ทั้ง ๒ นี้ ก็พึงนับเข้าในปัจจุบันอภัตตาด้วยเหมือนกัน

โดยการยก ชาติ ชรา มรณะ ขึ้นแสดงแล้ว ผลทั้ง ๕ อย่าง อันได้แก่
วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็พึงนับเข้าในอนาคตอัทธาด้วยจะนั้น

อาการ ๒๐ สันธิ ๓ สังเขป ๔ จึงเป็นไปดังนี้

เหตุในอดีตภพมี ๕ คือ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ

ผลในปัจจุบันพบมี ๕ คือ วิญญูญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

เหตุในปัจจุบันพบมี ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร

ผลในอนาคตกฎมี ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

วัฏฏะ ๓ มุล ๒

๕. อวิชชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฺฐํ, กมฺมภวสงฺขาโต ภเวทโส สงฺขารา จ
กมฺมวฏฺฐํ, อุปฺปตฺติภวสงฺขาโต ภเวทโส อวเสสา จ วิปាកวฏฺฐนฺติ, ตีณิ
วฏฺฏานิ

อวิชชาตณฺหาวเสน เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

สำหรับวัฏฏะ ๓ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เหล่านี้เป็นกิเลสวัฏฏ ภาวะส่วนหนึ่ง คือ
กัมมภาวะ และสังขารเหล่านี้เป็นกัมมวัฏฏ ภาวะส่วนหนึ่ง คือ อุปปตติภาวะ และ
วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ ที่เหลือเหล่านี้เป็น
วิปากวัฏฏ

ส่วนมุล ๒ นั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบโดยประเภทแห่งอวิชชา
และตัณหา

แสดงการขาดลงแห่งวัฏฏะทั้ง ๓ และ สมุฏฐานของอวิชชา

๑๐.	เตสเมว จ มุลานํ	นิโรธเณ นิรุชฺฌติ
	ชรามรณมฺจุฉาย	ปีฬิตานมภินฺนโส
	อาสวานํ สมฺปปาทา	อวิชชา จ ปวทุตฺติ ฯ

เมื่อวัฏฏมุลทั้ง ๒ นั้น ดับสิ้นลงไม่มีเหลือด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรค
แล้ว การหมุนเวียนแห่งปัจจุสมุปบาท คือ วัฏฏะทั้ง ๓ ก็ย่อมดับลงทันที
อวิชชาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอสาवธรรมที่ในสันดานของสัตว์
ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ
โสกะ ปริเทวะ ทุกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ อยู่เนื่องๆ นั้นเอง

แสดงคาถาบทสุดท้าย

วฏฺฏมาพฺนุชฺฌมิจฺเจวํ	เตภูมกมนาทิกํ
ปฏิจฺจสมฺปปาโทติ	ปฏฺฐเปติ มหามฺนิ ฯ

โดยนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น การหมุนเวียนของวัฏฏะทั้ง ๓ ที่ผูกพันกันอยู่ไม่ขาดสาย อันเกิดอยู่ในภูมิ ๓ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่หาเบื้องต้นมิได้นั้นแหละ พระจอมมุนีย่อมตรัสไว้ว่า เป็นปฏิจสุมปาท ดังนี้

จบ บาลีและคำแปลในปฏิจสุมปาท

ต่อไปนี้ จะอธิบายขยายความตามหัวข้อในบาลีที่แสดงไว้ข้างต้น โดยลำดับดังต่อไปนี้

ปริจเฉทที่ ๘ ที่ชื่อว่าปัจจยสังคหะนั้น เพราะพระอนรุทธาจารย์ได้แสดงรวบรวมธรรมที่เป็นปัจจย และปัจจยุบัน ตามนัยแห่งปฏิจสุมปาท และนัยแห่งปัญฐานทั้งหมดอยู่ในปริจเฉทนี้ ฉะนั้น ปริจเฉท ๘ นี้จึงชื่อว่า **ปัจจยสังคหะ**

อนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจยที่แสดงในปฏิจสุมปาทนั้น เป็นปรมัตถ์ล้วนๆ ไม่มีบัญญัติเข้าเจือปนด้วยเลย ส่วนธรรมที่เป็นปัจจยที่แสดงในปัญฐานนั้น มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ด้วยเหตุนี้พระอนรุทธาจารย์ จึงได้แสดงบัญญัติต่างๆ ไว้ในสุดท้ายแห่งปริจเฉทนี้

สำหรับธรรมที่เป็นปัจจยุบันนั้น เป็นปรมัตถ์โดยส่วนเดียวทั้ง ๒ นัย

คำว่า **ปัจจยะ** หรือปัจจยนั้น หมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้องด้วยเหตุอื่นๆ

คำว่า **ปัจจยุบัน** หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมที่เป็นเหตุอื่นๆ

สรุปความว่า **ปัจจย** ได้แก่ **ธรรมที่เป็นเหตุ**

ปัจจยุบัน ได้แก่ **ธรรมที่เป็นผล**

อธิบายในคาถาปญญา

ในคาถาที่ว่า “เยสํ สงฺขตธมฺมานํ” เป็นต้นจนถึง “ปวกฺขามิ ยถารหํ” นั้น พระอนุรุธททอาจารย์แสดงขึ้นเป็นการกล่าวอรัมภบท พร้อมทั้งมีการปญญาสำเร็จไปด้วยปญญาของท่านนั่นคือ “บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงถึงการจำแนกธรรมที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัจจัยูปันธรรมทั้งหลายโดยอาการต่างๆ มีอำนาจแห่งเหตุ และอำนาจแห่งอารมณ์เป็นต้น ตามสมควรในปัจจุสังคหะ ในวาระต่อไปนี้”

พระอนุรุธททอาจารย์ แสดงปัจจัยูปันธรรมโดยใช้คำว่า “เยสํ สงฺขตธมฺมานํ” ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยูปันธรรมนั้นต้องได้แก่สังขตธรรมโดยส่วนเดียว ที่รู้ได้เช่นนี้ก็เพราะ พระอนุรุธททอาจารย์ไม่ได้แสดงว่า “เยสํ ธมฺมานํ” เฉยๆ ท่านแสดงศัพท์ “ธมฺมานํ” ให้เป็นพิเศษโดยเอาคำว่า “สงฺขต” เข้าไปประกอบอยู่ด้วย และสังขตธรรมนั้นก็ได้แก่จิต เจตสิก รูป ที่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุต่างๆ มีกรรม จิต อกุศล อาหาร อารมณ์

พระอนุรุธททอาจารย์ แสดงปัจจัยธรรมโดยใช้คำว่า “เย ธมฺมา” ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นย่อมได้แก่ สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรมทั้งหมดไม่มีจำกัด ที่รู้ได้เช่นนี้ก็เพราะท่านแสดงว่า “เย ธมฺมา” เฉยๆ ไม่มีคำพิเศษอื่นๆ เข้าประกอบนั่นเอง

พระอนุรุธททอาจารย์ แสดงปัจจัยสัตติ คืออำนาจพิเศษต่างๆ ในการช่วยอุปการะแก้ปัจจัยูปันธรรมของปัจจัย ๒๔ มีเหตุสัตติ อารัมมณสัตติเป็นต้น โดยใช้คำว่า “ยถา” ซึ่งแสดงวณัตตะว่า “เยน อากาเรน = ยถา” คำว่า “ยถา” หมายความว่าโดยอาการต่างๆ มีเหตุสัตติ เป็นต้น

คำว่า “ปจฺจยา” แปลว่า เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ (อุปการกา) การช่วยอุปการะมี ๒ อย่าง คือ

๑. ช่วยอุปการะแก้ปัจจัยูปันธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง
๒. ช่วยอุปการะแก้ปัจจัยูปันธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและเจริญขึ้นอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกับผู้ใหญ่ที่อุปการะแก่ผู้น้อย ซึ่งการอุปการะของผู้ใหญ่นี้ก็มีอยู่ ๒ อย่างคือ ช่วยอุปการะแก่ผู้น้อยที่ยังไม่มีหลักฐาน ให้มีหลักฐานขึ้นประการหนึ่ง และช่วยอุปการะแก่ผู้น้อยที่มีหลักฐานอยู่แล้วนั้น ให้ตั้งมั่นถาวรตลอดไปได้และเจริญขึ้นได้ประการหนึ่ง

บทว่า “ตํ วิภาคมิเหทานิ” เมื่อตัดบทออกแล้ว เป็น ตํ วิภาคํ+อิห+อิทานิ ในบทว่า ตํ วิภาคํ นั้น คำว่า “ตํ” เป็นคำที่แสดงรวมเนื้อความของบททั้ง ๓ คือ เยสํ เย ธมฺมา ยถา, ศัพท์ว่า “วิภาคํ” แปลว่า ประเภทต่างๆ กัน ฉะนั้น คำว่า “ตํ วิภาคํ” จึงแปลว่า ซึ่งประเภทต่างๆ กัน แห่งอำนาจการอุปการะของ ปัจจยธรรม และปัจจยูปันตรมเหล่านั้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิกขียเตติ = วิภาโค”

ธรรมที่พึงจำแนกประเภทต่างๆ ฉะนั้นชื่อ วิภาคะ ได้แก่อำนาจต่างๆ ของปัจจย ๒๔

คำว่า วิภาโค เมื่อมารวมกับคำว่า ตํ ซึ่งเป็นนัยะกรรมบทแล้วเป็น “ตํ วิภาคํ” ที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า “อิห” หมายถึง ในปัจจยสังคหะนี้

คำว่า “อิทานิ” แปลว่า บัดนี้ หมายความว่าในลำดับที่ต่อจาก สมุจยสังคหะนี้

คำว่า “ปวกฺขามิ” หมายถึง เป็นคำปฏิญญาของพระอนุรุธาจารย์ว่า “ข้าพเจ้าจะแสดง”

คำว่า “ยถารหิ” แปลว่า ตามสมควร หมายความว่าพระอนุรุธาจารย์ รับรองว่าจะแสดงประเภทต่างๆ แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจยธรรมและ ปัจจยูปันตรมเหล่านั้นตามนัยแห่งปฏิจสุมุปาบทและปฏิฐาน ตามสมควรที่จะเป็นได้

อธิบายในบาลีข้อที่ ๒ ที่แสดงถึงนัยทั้ง ๒

และความต่างกันแห่งนัยทั้ง ๒ นั้น

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “**ปฏิจจสมุปบาทนโย จนถึง เวทิตัพโพ**” ๑ นั้นเป็นการแสดงให้รู้ว่า ในปัจจุสังคหะนี้ มีการอุปการะอยู่ ๒ นัยคือ ปฏิจจสมุปบาทนัยหนึ่ง และปฏิฐานนัยหนึ่ง

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “**ตตฺถ ตพฺภาว เปนฺตฺนํจนฺตํ ปจฺจยจิติมารพฺก ปวฺจจติ**” นั้นเป็นการแสดงให้รู้ถึงความต่างกันระหว่างนัยทั้ง ๒ คือ การแสดงเหตุผล ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น แสดงแต่เพียงให้รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดมาจากกรรมที่เป็นเหตุทั้งสิ้น ที่จะเกิดขึ้นเอง หรือมีผู้สร้างให้เกิดโดยไม่ได้อาศัยกรรมที่เป็นเหตุนั้นย่อมไม่มีเลย หมายความว่าเมื่อมีเหตุมีปัจจัยครบบริบูรณ์แล้ว ผลก็ย่อมปรากฏขึ้นเป็นธรรมดา แต่ไม่ได้แสดงถึงอำนาจของปัจจัยนั้นๆ ว่า การช่วยอุปการะของปัจจัยนั้นๆ เป็นไปโดยอำนาจเหตุบ้าง อารมณ์บ้าง อธิปไตยบ้าง เป็นต้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“**ปจฺจยสามคฺคิ ปฏิจฺจ**” สมํ สห จ **ปจฺจยูปปฺนฺนธมฺเม อุปฺปาเทตฺติติ = ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**”

หมู่แห่งเหตุอันใด มีวิชาเป็นต้น จนถึงชาติ ย่อมทำให้ผลธรรมมีสังขารเป็นต้น จนถึงอุปายาสเกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมกัน โดยอาศัยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่เกี่ยวข้องเนื่องกับเหตุเหล่านั้น ฉะนั้น หมู่แห่งเหตุอันนั้น จึงชื่อว่า **ปฏิจจสมุปบาท**

อีกนัยหนึ่ง “**ปฏิจฺจ สมํ สห จ อุปฺปชฺชติ เอตฺสมาติ = ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**”

ผลธรรมมีสังขารเป็นต้น เมื่อได้อาศัยการประชุมร่วมกันแห่งปัจจัยแล้ว ย่อมเกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมเพรียงกัน เพราะอาศัยเหตุต่างๆ มีวิชาเป็นต้น ฉะนั้น เหตุต่างๆ มีวิชาเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ปฏิจจสมุปบาท** ได้แก่ วิชา เป็นต้น จนถึงชาติ

* บทว่า สมํ สห จ ในอภ. วิ. ฎีกาว่า สมํ คนดูว่า

วณัตถะของคำว่า “นัย”

“นียติ ฌายติติ = นโย”

การแสดงให้เห็นที่พึงรู้โดยบัณฑิตทั้งหลาย ฉะนั้นจึงชื่อว่า นัย

“ปฏิจสุมปาทเท เทลิต นโย = ปฏิจสุมปาทนโย”

นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนาในปฏิจสุมปาทชื่อว่า ปฏิจสุมปาทนัย

ส่วนการแสดงเหตุผลตามนัยแห่งปัญฐานนั้น แสดงให้รู้ว่าสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นเหตุผลเกี่ยวเนื่องกันตาม สมควร ที่ปรากฏขึ้นโดยไม่เกี่ยวเนื่องกับเหตุผลนั้นไม่มีเลย และแสดงถึงอำนาจ ของปัจจัยนั้นๆ ด้วยว่า การอุปการะของปัจจัยนั้นๆ เป็นไปโดยอำนาจแห่งเหตุบัง อารมณ์บ้าง อธิบัติบ้างเป็นต้น ดังแสดงวณัตถะว่า

“นานุปการานิ ฌานานิ ปจฺจยา เอตฺตาติ = ปฏฺฐานํ”

ปัจจัยทั้งหลายที่เป็นเหตุซึ่งมีอำนาจโดยประการต่างๆ มีอำนาจเหตุ อำนาจอารมณ์เป็นต้น มีอยู่ในปฏฺธนี้ ฉะนั้น ปฏฺธนี้ชื่อว่า ปฏฺฐาน ได้แก่ ปฏฺธที่แสดงถึงปัจจัย ๒๔

“ปฏฺฐาน เทลิต นโย = ปฏฺฐานนโย”

นัยที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาในปัญฐาน ชื่อว่า ปฏฺฐานนัย

ตั้งแต่บาลีที่ว่า “อุภยํ ปน เป็นต้นจนถึง อจฺริยา” นั้น เป็นข้อความที่ หมายถึง การแสดงปฏิจสุมปาทของท่านอรรถกถาจารย์ที่แสดงในสัมโมห- วิโนทนีอรรถกถานั้น ได้แสดงเอาอำนาจของปัจจัยนั้น ๆ มาแสดงรวมอยู่ด้วย เช่นแสดงว่า ในการที่อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดปุญญานิสังขารนั้น มีอำนาจแห่ง ปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ ๑. อารัมมณปัจจัย ๒. ปกตูปนิสสยปัจจัย

อวิชาเป็นเหตุให้เกิดอุปญฺญาภิสังขารนั้นมีอำนาจแห่งปัจจัย ๑๕ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. อารัมมณปัจจัย ๓. อธิปัตติปัจจัย ๔. อนันตรปัจจัย
๕. สมันตรปัจจัย ๖. สหชาติปัจจัย ๗. อัญญมัญญปัจจัย ๘. นิสสยปัจจัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย ๑๐. อาเสวนปัจจัย ๑๑. สัมปยุตตปัจจัย ๑๒. อัตติปัจจัย
๑๓. นัตติปัจจัย ๑๔. วิคตปัจจัย ๑๕. อวิคตปัจจัย

อวิชาเป็นเหตุให้เกิดอานัญญาภิสังขารนั้นมีอำนาจแห่งปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัย ดังนี้เป็นต้น

รูปนามที่เป็นไปตามปฏิจฺจนูปปาตนี้ เมื่อจำแนกเป็นเหตุเป็นผลแล้ว เรียกชื่อดังนี้คือ

ธรรมที่เป็นเหตุ ได้แก่ อวิชา เป็นต้น จนถึงชาติ รวม ๑๑ เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิจฺจนูปปาตธรรม

ธรรมที่เป็นผล ได้แก่ สังขาร เป็นต้น จนถึงชรามรณะ รวม ๑๑ เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิจฺจนูปปັນนธรรม

สำหรับการแสดงวณัตถะของคำว่า ปฏิจฺจนูปปาตที่แสดงมาแล้วนั้น แสดงมุ่งหมายเอาแต่ธรรมที่เป็นเหตุ ถ้าจะแสดงให้ได้ธรรมที่เป็นผลแล้ว แสดงดังนี้คือ

“ปัจจัย ปฏิจฺจนูปปชฺชตฺติ = ปฏิจฺจนูปปาโท”

ธรรมโดยอ้อมเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า ปฏิจฺจนูปปาต ได้แก่ ธรรมที่เป็นผลมีสังขารเป็นต้น จนถึงชรามรณะ

อีกนัยหนึ่ง

สมุปปชฺชนํ = สมุปปาโท”

การเกิดขึ้นด้วยดี คือเกิดขึ้นตามลำดับ ชื่อว่า สมุปปาต

“ยถาสกํ ปัจจัย ปฏิจฺจ เตน อวินาภาวํ หุตฺวา สมุปปาโท = ปฏิจฺจนูปปาโท”

การเกิดขึ้นตามลำดับของธรรมที่อาศัยปัจจัยของตนๆ และไม่ปราศจากกันกับปัจจัยของตนนั้นๆ ชื่อว่า ปฏิจฺจนูปปาต ได้แก่ ธรรมที่เป็นผลมีสังขารเป็นต้น

ประโยชน์ที่ได้รับจากการรู้รูปนามตามเหตุผล

โดยนัยแห่งปัจฉิมปาฐกถา และปัญฐาน

ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย และความเป็นไปของบรรดาสิ่งที่ไม่มีชีวิตในโลกนี้ที่ปรากฏขึ้น ก็โดยอาศัยมีเหตุผลเกี่ยวเนื่องกันโดยนัยแห่งปัจฉิมปาฐกถาและปัญฐานนั้น ก็เพื่อประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายได้มีความรู้ความเข้าใจในเหตุผลในความเป็นอยู่ของตัวเองว่า รูปนามที่สมมติกันว่า เรา เขา ที่ปรากฏอยู่นี้ ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้สร้างขึ้น มีแต่เหตุกับผลเกี่ยวเนื่องกันตามสถานะเท่านั้น ไม่มีตัวตน เรา เขา อย่างใดเลย ความรู้ความเข้าใจในรูปนามตามเหตุผลเช่นนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปสู่ผู้รู้ได้พ้นจากวัฏฏทุกข์ทั้งปวงเพราะสามารถละสลักกายทิฐิและวิจิจจนา พร้อมทั้ง สัสสตทิฐิ อุจเฉททิฐิ และนัตถิกทิฐิ อเหตุกทิฐิ อภิริยทิฐิ เสียได้ตามสมควรแก่ความรู้ของตน กล่าวคือ ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการศึกษาเล่าเรียน การฟัง ที่เรียกว่า **สุตมยปัญญา** ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิ และวิจิจจนาเป็นต้นเหล่านั้นได้โดย **ตัทธกปหาน** คือละได้ชั่วขณะหนึ่งๆ ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการนึกคิดพิจารณาค้นคว้าหาเหตุผลด้วยตนเอง ที่เรียกว่า **จินตามยปัญญา** นั้น ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิ และวิจิจจนาเป็นต้นเหล่านั้นได้โดย **วิจขัมภนปหาน** คือข่ม ระวังไว้ได้เป็นเวลานานๆ และความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการปฏิบัติ วิปัสสนาตามสุตมยปัญญา หรือจินตามยปัญญา ที่เรียกว่า **ภาวนามยปัญญา** นั้น ย่อมสามารถละสลักกายทิฐิ และวิจิจจนาเป็นต้นเหล่านั้นได้โดย **สมุจเฉทปหาน** คือละได้โดยเด็ดขาด

ถ้าจะแสดงเปรียบเทียบความรู้ในรูปนามตามเหตุผลดังกล่าวแล้วนั้น **สุตมยปัญญา** ก็ได้แก่ ปัญญาของผู้ที่มีความรู้ในปัจฉิมปาฐกถา และปัญฐาน โดยอาศัยการศึกษาเล่าเรียน หรือ การฟัง

จินตามยปัญญา เมื่อว่าโดยทางโลกแล้ว ก็ได้แก่ ปัญญาของผู้คิดค้นคว้าสร้างวัตถุสิ่งของต่างๆ ขึ้น เช่นสร้างเครื่องบิน วิทยุโทรทัศน์ เป็นต้น เมื่อว่าโดยทางธรรมแล้ว ก็ได้แก่ ปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า

ภาวนามยปัญญาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสูตรมยปัญญานั้น ได้แก่ ปัญญาของพระอริยสาวกทั้งหลาย

ภาวนามยปัญญาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจินตามยปัญญานั้น ได้แก่ ปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า

ความรู้ความเข้าใจในรูปนามตามเหตุผล ที่เป็นสูตรมย จินตามย และภาวนามยทั้ง ๓ เหล่านี้ ถ้าสงเคราะห์เข้าในวิปัสสนาญาณแล้ว ย่อมได้ ๒ อย่าง คือนามรูปปริมณฑญาณ และปัจจยปริคคหญาณ และถ้าสงเคราะห์เข้าในวิสุทธิแล้วก็ได้วิสุทธิ ๒ คือ ทิณฺฐวิสุทธิ และ กังขาวิตรณวิสุทธิ

ผู้ที่มีความเข้าใจดี ในปฏิจสมุปบาทและปัญฐานแล้วนั้น ก็ย่อมได้เข้าถึงปัจจยปริคคหญาณ อันเป็นกังขาวิตรณวิสุทธิโดยตรง สำหรับการเข้าถึงนามรูปปริมณฑญาณ อันเป็นทิณฺฐวิสุทธินั้น ก็เพราะผู้ที่รู้ในปฏิจสมุปบาทและปัญฐานนั้น ก็ต้องรู้ดีในเรื่องรูปนามอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้ นามรูปปริมณฑญาณอันเป็นทิณฺฐวิสุทธิจึงสงเคราะห์สำเร็จไปด้วย

ตามที่ได้กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ได้ปฏิบัติจนได้สำเร็จเป็นพระอริยะพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้นั้น ที่จะไม่รู้ถึงความเป็นไปของรูปนามตามปฏิจสมุปบาท หรือปัญฐานโดยภาวนามยนั้นย่อมไม่มีเลย แต่ผู้ที่รู้ทั้ง ๒ นัยนั้น มิได้แต่เฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระอริยบุคคลทั้งหลายนับตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้น จนถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมรู้ความเป็นไปของรูปนามโดยภาวนามย ตามนัยแห่งปฏิจสมุปบาทนัยเดียว หมายความว่าผู้ปฏิบัติเมื่อเข้าถึงปัจจยปริคคหญาณเป็นต้น จนถึงอนุโลมญาณนั้น ย่อมรู้ความเป็นไปของรูปนามที่เป็นเหตุเป็นผลเนื่องกันตามปฏิจสมุปบาทด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่รู้กว้างขวางสามารถแสดงให้ผู้อื่นฟังได้โดยละเอียดนั้น ต้องอาศัยมีหลักปริยัติ ถ้าขาดหลักปริยัติเสียแล้ว แม้แต่พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็ไม่สามารถแสดงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามนัยแห่งปฏิจสมุปบาทโดยละเอียดได้

อธิบายการอุปการะระหว่างปัจจัยและปัจจัยุบัน ตามนัยแห่งปฏิจนสมุปาทโดยพิสดาร

๑. อวิชาปจยา สงฺขารา สมภวนติ

สังขารทั้ง ๑ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชาเป็นเหตุ

คำว่า อวิชา เมื่อตัดบทแล้วได้ ๒ บท คือ อ + วิชา

อ แปลว่า ไม่ หรือ ตรงกันข้าม

วิชา แปลว่า รู้ หรือ ปัญญา

เมื่อรวมกันเข้าแล้ว แปลว่า ไม่รู้ หรือ ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก ดังแสดงวจนัตถะว่า

“จตุสจฺจธมมํ วิทติ ปากฺกํ กโรตติ = วิชา”

ธรรมชาติใดเป็นผู้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัจ ๔ ปรากฏขึ้น
ฉะนั้น ธรรมชาติชื่อว่า วิชา ได้แก่ปัญญาเจตสิก

“วิชา ปฏิปฺกขาติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวินุทฺธิ วิทตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่ย่อมได้ซึ่งทุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า
อวิชา

หรือ “วินุทฺธิ น วิทตติ = อวิชา

ธรรมชาติที่ย่อมไม่ให้ซึ่งสุจริตธรรมที่ควรได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า
อวิชา

หรือ “อวิชฺชมานเณ ขวาเปตติ = อวิชา”

ธรรมชาติที่เป็นผู้รู้ผิดในบัญญัติธรรม มีชาย หญิง เป็นต้น ที่ไม่มี
ปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วิชฺขมานเณ น ขวาเปตฺติติ = อวิชฺชา”

ธรรมชาติที่เป็นผู้ไม่รู้ในปรมัตถธรรม มีขั้นเป็นต้น ที่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชชา

หรือ “วิทิตพฺพํ อวิทิตํ กโรตฺติติ = อวิชฺชา”

ธรรมชาติที่ไม่รู้ซึ่งธรรมที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชชา

อวิชชาทั้งหมดนี้ได้แก่ โมหเจตสิก

สรุปความว่า การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ไม่ควรรู้ นี้แหละชื่อว่า อวิชชา

การไม่รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชานี้มีอยู่ ๘ ประการ คือ

๑. ทุกฺเข อวณฺโณ ไม่รู้ในทุกข์
๒. ทุกฺขสมุทฺเท อวณฺโณ ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์
๓. ทุกฺขนิโรธเ อวณฺโณ ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์
๔. ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อวณฺโณ ไม่รู้หนทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์
๕. ปุพฺพนฺเต อวณฺโณ ความไม่รู้ในขั้น อายุตนะ ชาติ ที่เป็นอดีต
๖. อปรนฺเต อวณฺโณ ความไม่รู้ในขั้น อายุตนะ ชาติ ที่เป็นอนาคต
๗. ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อวณฺโณ ความไม่รู้ในขั้น อายุตนะ ชาติ ที่เป็นอดีตและอนาคต
๘. อิทปฺปจฺยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺนสฺส ธมฺเมสฺส อวณฺโณ ความไม่รู้ในรูป นาม ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยมีเหตุให้เกิดตามในปฏิจจสมุปบาท

๑. ความไม่รู้ในทุกข์ (ทุกฺเข อวณฺโณ) คือ

ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ไม่ว่าใครจะต้องได้ประสบกับความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้าเสียใจ ความร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่งที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตาม

ความประสงค์ ความคับแค้นใจ เหล่านี้ ซึ่งล้วนแต่เป็นความทุกข์ทั้งสิ้น ยากที่ผู้ใดจะหลีกเลี่ยงให้พ้นได้ ต้องได้รับกันมากน้อยตามสมควรแก่ฐานะของตน แต่ในบรรดาทุกข์ต่างๆ เหล่านี้ การเกิดและการตายทั้ง ๒ นี้ เป็นทุกข์ที่แน่นอน ไม่มีการยกเว้นให้แก่ใคร จะเกิดเป็นคนชั้นสูง ชั้นต่ำ หรือจะเกิดเป็นเทวดา พรหมก็ตาม ต้องได้ประสบด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับความแก่ ความเจ็บ ความเศร้า โศกเสียใจ ความร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่งที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตามความประสงค์ ความคับแค้นใจเหล่านี้ เป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลไม่ทั่วไป เช่น ในพวกเทวดาทั้งหลาย (ยกเว้นจาตุมหาราชิกา เทวดาชั้นต่ำ) ความแก่ ความเจ็บ ทั้ง ๒ นี้ไม่ปรากฏ แต่ทุกข์อื่นๆ ก็ย่อมได้รับกันตามมากตามน้อยเช่นเดียวกัน สำหรับพวกพรหม แม้จะพ้นจากทุกข์อื่นๆ ก็จริง แต่ทุกข์ที่สำคัญ คือ การเกิด การตาย ก็ยังหนีไม่พ้น

ทุกข์ต่างๆ ดังกล่าวมานี้ แม้สัตว์ทั้งหลายเคยได้รับมาแล้วในอดีตก็ตาม กำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันก็ตาม และจะได้รับต่อไปในอนาคตก็ตาม แต่สัตว์ทั้งหลายนั้นก็ยังไม่รู้สึกตัวไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อความทุกข์เหล่านี้ มัวหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียอารมณ์ทั้ง ๖ กล่าวคือ หลงอยู่ใน ลุก หลาน สามิ ภรรยา พ้อ แม่ ญาติพี่น้องบ้าง หลงอยู่ใน ลาภ ยศ ที่อยู่ เครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ บ้าง เหมือนเช่น เป็ด ไก่ ที่เจ้าของเอามาขังไว้ในเล้า เพื่อนำเอาไปฆ่า เป็ด ไก่เหล่านั้นหาได้รู้ตัวไม่ว่าตนจะต้องถูกฆ่า ในขณะที่ถูกขังอยู่นั้นยังคึกคะนอง ตีกัน จิกกัน แย่งอาหารกันอยู่ได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะหลงไม่รู้ในทุกข์นั่นเอง ขอนี้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่มัวหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียอารมณ์ต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ก็เพราะความไม่รู้ในทุกข์ต่างๆ เหล่านี้ ว่าเป็นทุกข์ ฉะนั้น

แม้ว่าในสมัยนี้ วิทยาศาสตร์กำลังเจริญก้าวหน้าไปเพียงใดก็ตาม แต่วิธีที่จะไม่ให้เกิด แก่ เจ็บ ตาย นั้น วิทยาศาสตร์ก็ไม่สามารถกระทำสำเร็จได้ และไม่มีหวังที่จะทำได้เลย วิธีที่จะทำให้พ้นจากการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย นี้ มีอยู่แต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ฉะนั้น ผู้มีปัญญาทั้งหลายจึงพยายามหาทางปฏิบัติเพื่อจะให้พ้นจากทุกข์เหล่านั้น สมดังคาถาที่แสดงว่า

ปตฺเถนติ มุจฺจติ สุนฺตา สํสารา ภยเถรวา
 ทุขฺขนา โมทมานาว วฏฺฏนฺติ ภวสาคเร ฯ

สัปบุรุษผู้เห็นโทษในร่างกายแล้ว ไม่มีความยึดมั่น และมีปัญญา มองเห็นกาลกายหน้าเหล่านี้ มีความสะดุ้งกลัว และปรารถนาเพื่อจะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ไม่มีที่สิ้นสุด มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็นภัยที่น่ากลัว

ส่วนอสัปบุรุษผู้ไม่นึกไม่เห็นในการเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีความหลงยึดมั่นอยู่ในกามคุณอารมณ์เหล่านี้ มีความเพลิดเพลินไปด้วยอารมณ์ต่างๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นึกคิด อยู่ในภพต่างๆ ที่เปรียบเหมือนห้องมหาสมุทร ย่อมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ย้ายจากภูมินี้ไปภูมินั้น เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความไม่รู้ในทุกข์

๒. ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ (ทุกข์สมุทฺเพ อญาณ) คือ

ความทุกข์ต่างๆ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความไม่สบายใจ เป็นต้นเหล่านี้ เมื่อสาวเข้าไปหาตัวต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์เหล่านี้แล้ว ก็จะทราบได้ว่า โลกะ คือ ความอยากได้ ความยินดี พอใจ ติดใจ นั้นเองเป็นตัวต้นเหตุ เพราะธรรมชาติทั้งหลายในโลกนี้ที่ต้องขวนขวายพยายามทำกิจการต่างๆ ทั้งฝ่ายดีฝ่ายไม่ดีนั้นก็เพื่อแสวงหาให้ได้มาซึ่งอารมณ์ที่น่ายินดีน่าปรารถนาต่างๆ ด้วยกันทั้งสิ้นแม้จะเหนื่อยกายเหนื่อยใจสักเพียงใดก็ตาม ก็ไม่ย่อท้อถอยหลัง มุ่งหวังแต่จะให้สำเร็จในกิจที่ตนกระทำนั้นแล้วก็จะได้สิ่งที่ตนปรารถนามาสมดังความประสงค์ แต่คนทั้งหลายก็หาไม่รู้ตัวไม่ว่าตนได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของโลกะที่เป็นผู้จัดแจงให้ตนต้องเหนื่อยยาก ลำบากกาย ลำบากใจ ด้วยอำนาจแห่งรูปตัณหา คือความยินดีพอใจในรูปบ้าง สัททตัณหา คือความยินดีพอใจในเสียงบ้าง คันธตัณหา คือความยินดีพอใจในกลิ่นบ้าง รสตัณหา คือความยินดีพอใจในรสบ้าง โภกฺขตัณหา คือความยินดีพอใจในการสัมผัสบ้าง ฐัมมตัณหา คือความยินดีพอใจในการนึกคิดบ้าง

โลภะ คือความปรารถนา ความยินดี พอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น ที่ตนคิดว่าจะนำความสุขมาให้เหล่านี้และเป็นเหตุ การขวนขวายพยายาม เพื่อจะให้ได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้ ด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง เป็นผล และในขณะที่ ขวนขวายพยายามอยู่นั้น ย่อมได้รับความเหนื่อยยาก ลำบากกาย ลำบากใจ ล้วนแต่เป็นความทุกข์ ซึ่งเป็นผลที่ได้รับมาจากการขวนขวายพยายามเป็นเหตุ อีกทีหนึ่ง และถ้าการขวนขวายนั่นเป็นไปพอประมาณ ความทุกข์ต่างๆ ที่ได้รับ นั้นก็เป็นไปพอประมาณ ถ้ามีการขวนขวายพยายามมากขึ้นเท่าไร การได้รับความทุกข์ก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น

อนึ่ง ถ้าการขวนขวายพยายามนั้นเป็นไปในทางที่ดี เช่น พยายามทำ กุศลต่างๆ มี ทาน ศีล ภาวนา เพื่อปรารถนาความสุขให้ยิ่งๆ ขึ้นไปทั้งในภพนี้ และภพหน้า การทำกุศลที่มีความปรารถนาเช่นนี้ ก็นับว่าทำไปด้วยอำนาจโลภะ และเป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์เกิดขึ้น คือความเหนื่อยกายเหนื่อยใจ ในขณะที่ กำลังกระทำ และเมื่อตายจากภพนี้ไปแล้วก็ต้องได้รับความทุกข์ในภพหน้าต่อไป อีกคือ การเกิด แก่ เจ็บ ตายนั่นเอง แต่ผู้ที่ได้รับความทุกข์นี้ย่อมมีความอดทนได้ โดยเห็นว่าเป็นของธรรมดา แต่รู้ไม่ถึงว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นต้น ที่ตนกำลังได้รับอยู่ และที่จะได้รับต่อไปอีกในเวลาข้างหน้า นั้นเป็นผลที่เกิดมาจากโลภะเป็นเหตุ

ถ้าการขวนขวายพยายามนั้น เป็นไปในทางที่ไม่ดี เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดยุบ พุดส่อเสียด พุดเพ้อเจ้อ เสพสุรา เป็นต้น เหล่านี้ เพื่อให้ได้ทรัพย์สินเงินทองมาใช้บำรุงความสุขสำราญแก่ตน การกระทำทุจริตต่างๆ ดังกล่าวนี้นับว่าทำไปด้วยอำนาจของโลภะ และเป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์เกิดขึ้นทั้งในชาตินี้และชาติหน้า กล่าวคือ ในชาตินี้นับว่าได้รับความทุกข์กาย ทุกข์ใจอย่างหนัก ได้แก่ ถูกติเตียนดูหมิ่นจากสัปบุรุษทั้งหลายบ้าง ถูกเขาจับได้ก็ต้องได้รับโทษตามกฎหมายบ้านเมือง อาจจะได้รับโทษถึง ถูกประหารชีวิตก็ได้ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นทุกข์ที่ได้รับโดยประจักษ์ลหิตี ถ้าผู้นั้น ตายลงก็ต้องไปรับทุกข์หนักในภพหน้าต่อไปอีก คือไปเกิดเป็นสัตว์นรกบ้าง เป็น ติรัจฉานบ้าง เป็นเปรตบ้าง และถ้าได้ไปเกิดเป็นพวกอบายสัตว์อย่างใด

อย่างหนึ่งแล้ว ย่อมมีหวังน้อยที่สุดที่จะได้ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้อีก ซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวมาก แต่ถึงกระนั้นสัตว์ทั้งหลายก็ยังพากันหลงมกยอยู่ภายใต้ อำนาจของโลภะ ไม่รู้สึกตัวว่าโลภะนี้เป็นตัวต้นเหตุที่ทำให้ได้รับความทุกข์ต่างๆ

อุปมาเหมือนหนึ่งปลาได้เห็นเหยื่อที่เกี่ยวอยู่ที่ปลายเบ็ด มีความรู้แต่เพียงว่าจะต้องการกินเหยื่อเท่านั้น หารู้ไม่ว่าตนจะได้รับภัยอันตรายอย่างใดไม่ เมื่อสุขเหยื่อเข้าไปแล้ว ก็ถูกเบ็ดเกี่ยวปากได้รับความทุกข์ทรมานแสนสาหัส และยิ่งกว่านั้นก็ยังถูกคนที่ตกเบ็ดนั้น นำเอาไปฆ่ากินเป็นอาหารอีกด้วย ข้อนี้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับความลำบากกาย ลำบากใจด้วยประการต่างๆ มากบ้าง น้อยบ้าง ที่เนื่องมาจากการชวนชวยแสวงหาความสุขให้แก่ตนด้วยอำนาจของ โลภะนั้นก็เช่นเดียวกัน

อนึ่งสัตว์ทั้งหลายแม้จะเวียนตายเวียนเกิดอยู่บนภพนับชาติไม่ถ้วนก็ตาม แต่สัตว์เหล่านั้นก็หาได้มีความเบื่อหน่ายแม้แต่น้อย ยังยินดีพอใจในภพในชาติของตนอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น อย่าว่าแต่จะได้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหมเลย แม้จะได้เกิดเป็นพวกสัตว์ดิรัจฉานจนกระทั่งนอนที่อยู่ในอุจจาระก็ตาม ก็ยังยินดีในสภาพความเป็นอยู่ของตนเช่นเดียวกัน ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้มีตัณหาเป็นเพื่อนสนิทคอยบำรุงบำเรออยู่นั่นเอง จึงทำให้สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นไม่เบื่อหน่ายต่อการเกิดอยู่ในภพต่างๆ ซึ่งเป็นมูลรากแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ชำมองไม่เห็นว่างอกทุกข์ต่างๆ ที่ตนได้ประสบอยู่นี้ ก็เนื่องมาจากตัณหานั่นแหละเป็นตัวต้นเหตุ เหมือนหนึ่งสุนัขที่ผลิตเพลินอยู่กับกระดูกวัวที่ไม่มีเนื้อ โดยอาศัยน้ำลายของตนเองฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่กำลังแสวงหาคุณอารมณ์ และอดทนต่อทุกข์ต่างๆ ที่ตนประสบอยู่ได้โดยไม่มีความเบื่อหน่ายนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งตัณหาที่มีอยู่ในขันธสันดานของตนนั่นเอง ส่วนสิ่งต่างๆ ที่เป็นเครื่องก่อให้เกิดความยินดีติดใจนั้น เป็นเพียงอารมณ์ที่เป็นส่วนประกอบให้ตัณหาเกิดขึ้น และเจริญงอกงามขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระพุทธองค์จึงทรงกล่าวว่า ตัณหานี้แหละเป็นผู้จุดชักสัตว์ทั้งหลายไว้ ไม่ให้ออกไปพ้นสังสารวัฏได้ ดังที่ พระองค์ทรงแสดงว่า

ตณฺหาทุติโย ปุริโส

ทีมมทฺธาน สํสารํ

อิตฺตมฺภาวณฺณถาภวํ

สํสารํ นาติวตฺตติ ฯ

ผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ย่อมท่องเที่ยวไปสู่ภพอื่นๆ จากความเป็นอยู่ในภพนั้นๆ ไปยังภพนั้นๆ แล้วไม่สามารถก้าวพ้นไปจากสังสารวัฏอันยืนยาวนาน เพราะความเป็นผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน

สำหรับผู้ที่พ้นจากโลภะได้แล้วก็ดี หรือผู้ที่กระทำการงานต่างๆ ที่ไม่ได้เป็นไปด้วยอำนาจของโลภะก็ดี ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง หรือถ้ายังไม่พ้น ก็เพียงแต่ได้ประสบกับความทุกข์ที่เป็นไปโดยธรรมดา คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้น และในไม่ช้าก็สามารถที่จะพ้นจากทุกข์เหล่านี้ไปได้ ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงเทศนาไว้ว่า

ตณฺหาเย ชายเต โสโก

ตณฺหาเย ชายเต ภยํ

ตณฺหาเย วิปฺปมุตฺตสฺส

นตฺถิ โสโก กุโธ ภยํ ฯ

ความเศร้าโศกย่อมเกิดขึ้น เพราะตัณหาเป็นเหตุ ภัยต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น เพราะตัณหาเป็นเหตุ ความเศร้าโศกย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้พ้นแล้วจากตัณหา เมื่อความโศกไม่มีแล้วภัยต่างๆ จักมีมาแต่ไหน ย่อมไม่มีแน่นอน

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์

๓. **ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์ (ทุกฺขนิโรธ อณฺณ) คือ**

ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิเหล่านี้ ล้วนแต่ตกอยู่ในกองทุกข์ ไม่ว่าผู้นั้นจะได้เกิดเป็นคนชั้นต่ำ ชั้นสูง หรือเกิดในทุคติภูมิสุคติภูมิก็ตาม ก็ต้องได้ประสบกับทุกข์ต่างๆ มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระพุทธรองค์ จึงไม่ทรงชมเชยสนับสนุนในการที่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในภูมิต่างๆ จะเป็นภูมิต่ำ ภูมิสูง หรือ บุคคลชั้นต่ำ ชั้นสูงก็ตาม มีแต่ทรงชี้แนะแนวทางให้สัตว์ทั้งหลายได้พ้นไปจากภูมิต่างๆ ด้วยกันทั้งสิ้น

อุจจาระเป็นสิ่งที่น่าเกลียดแก่คนทั้งหลายทั่วไป ไม่ว่าอุจจาระนั้นจะเกิดจากอาหารที่ดีมีราคา เช่น นม เนย หมู เป็ด ไก่ เป็นต้น หรือจะเกิดจากอาหารที่เลวราคาต่ำ เช่น ปูเค็ม ปลาเค็ม เป็นต้นก็ตาม ก็เป็นสิ่งที่น่าเกลียดทั้งนั้น ไม่มีใครยกย่องชมเชยว่าดีเลย สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภูมิต่างๆ ก็เช่นเดียวกัน บัณฑิตทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ไม่ได้ยกย่องสนับสนุนว่าดี เพราะต้องตกอยู่ในกองทุกข์ต่างๆ ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

สิ่งที่บัณฑิตทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ยกย่องว่าเป็นของประเสริฐก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวนั่น เพราะพระนิพพานนี้มีสภาพเป็นสันติสุข คือความสุขที่สงบจากรูปนามขันธ ๕ ไม่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การคิดนึก ทั้งปวง คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เป็นปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งมีพระธรรมขันธแปดหมื่นสี่พัน นั้น จุดหมายปลายทางที่พระองค์ต้องประสงค์ก็คือ วิมุตติรส อันได้แก่พระนิพพานอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงพรรณนาสรรเสริญพระนิพพานไว้มากมาย ดังปรากฏมีอยู่ว่า

“นิพพานํ ปรมํ สุขํ”

พระนิพพานมีความสุขอย่างยอดเยี่ยม

“นตฺถิ สนฺติ ปรี สุขํ”

ความสุขที่ประเสริฐยิ่งกว่าพระนิพพานย่อมไม่มี

“นิพพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา”

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ทรงกล่าวว่า

“พระนิพพานเป็นธรรมอันประเสริฐ”

แม้ว่าพระองค์จะได้ทรงประกาศคุณงามความดีของพระนิพพานอยู่เสมอ ไม่ว่าจะทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่องใด และในสถานที่ใด พระองค์ทรงยกพระนิพพานขึ้นแสดงในตอนท้ายทุกๆ ครั้งไปก็ตาม แต่ชนทั้งหลายที่พยายามปฏิบัติตามความประสงค์ของพระองค์นั้น หาได้ยากมาก ส่วนบุคคลที่มีการประพฤติปฏิบัติที่ทำให้ตนวนเวียนอยู่ในภพในชาติ พร้อมทั้งตนเองก็ยินดีด้วยมาก มีเป็นจำนวนมากเหมือนหนึ่งทรายที่อยู่ในทะเล เมื่อเอามือตักทรายนั้นขึ้นมากำมือหนึ่ง จำนวนทรายที่อยู่ในกำมือนั้น เปรียบเหมือนผู้ที่ปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพาน จำนวนทรายที่อยู่ในทะเลนั้นเปรียบเหมือนผู้ที่ยังมีความยินดีวนเวียนอยู่ในภพต่างๆ ดังนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า

อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ เย ชนา ปารคามิโน
อถายํ อิตรา ปชา ตีรเมวานุชราวติ ฯ

บรรดาชนทั้งหลาย ชนใดที่เป็นผู้ถึงฝั่ง คือพระนิพพานนั้นมีจำนวนน้อย ส่วนหมู่ชนที่นอกจากนั้น ย่อมลัดเลาะอยู่แต่ฝั่งข้างนี้ คือวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ อันเกี่ยวเนื่องกับสักกายทิฐิ

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนนกแร้ง ตามธรรมดาแรงนั้น ถ้าจะมีคนไปป่าวร้องว่า ที่ฝั่งข้างโน้นมีอาหารที่โอชะรส มีกลิ่นหอมต่างๆ ขอให้พวกท่านทั้งหลายจงพากันไปกินให้เป็นที่สำราญเถิด พวกนกแร้งได้ฟังข่าวชนิดนี้แล้ว จะไม่มีนกแร้งตัวหนึ่งตัวใดมีความยินดีเลย แต่ถ้ามีคนไปบอกว่าที่โน้นมีสุนัขตาย หรือวัวควายตายส่งกลิ่นเหม็นเน่าอยู่หลายตัว ขอให้พากันไปกินให้อิ่มเถิด ข่าวเช่นนี้พวกนกแร้งจะมีความดีใจ รีบพากันไป ณ ที่นั้นทันที ข้อนี้เปรียบเหมือนบัณฑิตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ได้พยายามพร่ำชี้แจงสั่งสอนแก่ชนทั้งหลายให้แลเห็นโทษของการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏอันล้วนแต่ตกอยู่ในกองทุกข์ทั้งสิ้น และได้แนะแนวทางที่จะให้พ้นจากกองทุกข์เหล่านี้ ให้ชนทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติตาม แต่ชนทั้งหลายที่มีความเลื่อมใสสนใจต่อคำแนะนำสั่งสอนที่เป็นสาระนี้ได้ยาก แต่ถ้ามีผู้ไปพรรณนาสรรเสริญถึงความสุขต่างๆ ที่เป็นไปอยู่ในโลกแล้ว ชนพวกนั้นก็就会产生ความรู้สึกยินดีตื่นเต้นมาก จะแนะนำให้ทำอย่างใดก็พากันทำตามทั้งสิ้น เพื่อมุ่งหวัง

ความสุขที่เป็นอยู่ทุกๆ ไปในโลก ซึ่งเป็นของที่หาได้ไม่ยาก และหาสาระมิได้ด้วยเหตุนี้แหละ ผู้นั้นย่อมไม่ได้รับความสุขที่ประเสริฐคือพระนิพพาน หมายความว่า ผู้นั้นไม่มีวันที่จะพ้นไปจาก เกิด แก่ เจ็บ ตาย จะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏเรื่อยไป สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า

อสาเร สารมตินโน

สาเร จาสารทสฺสสินโน

เต สาร์ นาธิคจฺจนฺติ

มิจฺจาสกฺกปฺปโกจฺจรา ฯ

ชนเหล่าใด มีความเห็นยึดมั่นในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และในสิ่งที่เป็นสาระว่าไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้นเป็นผู้มีความดำริผิด สนใจในอารมณ์ที่ผิดย่อมเป็นผู้ไม่ได้ ศีลคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณ อันเป็นสาระที่สามารถนำไปเข้าสู่พระนิพพาน

ความสุขในพระนิพพาน ที่เรียกว่า สันติสุข กับความสุขในโลก ที่เรียกว่า เวทียิตฺตสุข นั้น มีสภาพตรงกันข้าม กล่าวคือ ความสงบจาก รูป นาม จันท์ ๕ นั้นเอง ชื่อว่า สันติสุข ส่วนเวทียิตฺตสุขนั้นเป็นความสุขที่เกี่ยวกับการเสวยอารมณ์ มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ซึ่งความสุขประเภทนี้ มนุษย์ทั้งหลายที่ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่และเทวดา พรหม ตลอดจนอบายสัตว์ย่อมพึงพอใจเห็นประโยชน์และมีความปรารถนาด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับสันติสุขนั้น สัตว์ทั้งหลายมองไม่เห็นประโยชน์ ไม่มีความสนใจ แม้พุทธมามกชนบางพวกที่ปรารถนาพระนิพพาน ก็มักจะเป็นไปเพียงแต่ว่างจา ส่วนจิตใจไม่ได้แนบชิดเข้าถึงพระนิพพานอย่างแท้จริง โดยมากเข้าใจกันว่า พระนิพพานนั้นเป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่นอกไปจากโลกเรานี้ ในสถานที่นั้นบริบูรณ์ด้วยความสุขนานาประการหาความทุกข์มิได้ ผู้ที่ได้ไปสู่พระนิพพานนี้ก็หมายถึงว่า เมื่อตายไปจากโลกนี้แล้วก็ไปเกิดอยู่ ณ ที่นั้น และไม่มี การแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีความเศร้าโศกต่างๆ ล้วนแล้วไปด้วยความสุข หรือบางพวกก็เข้าใจว่า ผู้ที่ไปเกิดในพระนิพพานนั้น ไม่มีร่างกายตัวตน มีแต่ความรู้สึกอย่างเดียวเท่านั้น และความรู้สึกที่มีอยู่นี้ก็อ้อมเอิบไปด้วยความสุข ไม่มีความทุกข์เข้าเจือปน

แต่ถ้าผู้ที่ปรารถนาพระนิพพาน โดยอาศัยความเข้าใจในพระนิพพาน ดังกล่าวมาแล้วนี้เป็นเหตุ นั้น ได้มีการศึกษาอย่างถูกต้องและเกิดความเข้าใจอย่างถูกต้องขึ้นแล้วว่า ผู้ที่ได้เข้าถึงพระนิพพานอันได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อเวลาที่ละจากโลกนี้ไปแล้ว รูปนาม ขันธ์ ๕ ของพระอรหันต์เหล่านั้น ย่อมดับสูญสิ้นไม่มีเหลือ ความรู้สึกต่างๆ ก็ไม่มีเช่นนี้แล้ว ผู้นั้นอาจเกิดความลังเลใจได้ว่า การเข้าถึงพระนิพพานนั้นจะมีความสุขอย่างยอดเยี่ยมได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นภัยทั้ง ๔ ที่มีอยู่ในสังสารวัฏ โดยอาศัยการเกิด การตายเท่านั้น ที่จะสมัครใจเข้าสู่พระนิพพานอย่างแท้จริง บุคคลนอกจากนั้นแล้ว ยังไม่เต็มใจที่จะไปสู่พระนิพพาน ด้วยเห็นว่าไม่มีความสุข ดังนั้นพระพุทธองค์จึงได้ทรงเทศนาไว้ว่า

สทวอสุต โลกสุต

เอเต โว สุขสมมตา

ยตถ เจเต นิรุชฌนติ

ตัม เตสํ ทุกขสมมตัม ฯ

สัตว์ทั่วโลกทั้งหลายพร้อมด้วยเทวดา สมมติกันว่า โลภียารมณ์ต่างๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านี้ดี และมีความสุข ธรรมอันใดคือ พระนิพพาน ที่โลภียารมณ์ต่างๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านั้น ดับสูญสิ้นหมดแล้ว สัตว์ทั่วโลกทั้งหลายพร้อมด้วยเทวดานั้น สมมติกันว่า ธรรมอันนั้น คือ พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่ดี เป็นทุกข์

ภัยทั้ง ๔ นั้นคือ

๑. นานาสัตตอูลโลกนภัย คือ ยังไม่พ้นจากการเคารพนับถือศาสนาต่างๆ หมายความว่าในภพนี้ เคารพนับถือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จริง แต่ในภพต่อไป ไม่นับถือศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่นๆ ตลอดจน นับถือ เทวดา พรหม ผี เหล่านี้ เป็นต้น นี่ก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

๒. วินิปาตภัย คือ การไปเกิดในที่ๆ ไม่แน่นอน หมายความว่า เมื่อตายไปจากโลกนี้ไปแล้ว จะไปเกิดที่ไหนก็รู้ไม่ได้ จะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม หรือจะไปเกิดเป็นพวกสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปเรต ผี ก็รู้ไม่ได้ทั้งสิ้น ต้องแล้วแต่กรรมของตนที่ทำไว้ หรือในชาตินี้เกิดเป็นคนรวย สวย ฉลาด ตระกูลสูง

มีสติสัมปชัญญะดี มีอวัยวะครบถ้วน มีสุขภาพดี ต่อไปชาติหน้า อาจจะไปเกิดเป็นคนยากจน ไม่สวย โง่ ตระกูลต่ำ มีสติฟั่นเฟือน มีอวัยวะขาดตกบกพร่อง เป็นคนอ่อนแอไข้โรค เหล่านี้เป็นต้นก็ได้ นี่ก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

๓. **อุปายกัย** คือ ยังไม่พ้นจากการไปเกิดในอบายภูมิ หมายความว่า ในชาตินี้ได้ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ชาติหน้าอาจไปเกิดในอบายภูมิ เป็นพวกสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน ผี เปรต อสุรกาย ก็ได้ พวกที่ไปเกิดเป็นพรหมอยู่แล้วนั้น ก็ไม่แน่นอนว่าจะไม่ไปเกิดในอบาย เพราะยังเป็นปุถุชนอยู่ แม้ว่าในชาติที่ ๒ จะไม่ไปเกิดในอบาย แต่ชาติที่ ๓ เป็นต้น ก็อาจไปเกิดได้ นี่ก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

๔. **ทวาริตกัย** คือ ยังไม่พ้นจากการกระทำอันเป็นทุจริตต่างๆ หมายความว่า ในชาตินี้ไม่ได้ทำทุจริต คือไม่ชอบฆ่าสัตว์ เบียดเบียนสัตว์ ไม่เป็นโจรผู้ร้าย ไม่เป็นคนพุดจาเหลวไหล ไม่เป็นคนเสพสุราเมา ไม่เป็นคนมีความเห็นผิด แต่ชาติหน้าต่อไป อาจเกิดเป็นคนที่มีความยินดีพอใจในการกระทำทุจริต คือ ชอบฆ่าสัตว์ เป็นโจรผู้ร้าย เป็นคนพุดจาเหลวไหล ชอบเสพสุรา มีความเห็นผิด เหล่านี้ได้ นี่ก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างหนึ่ง

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความรู้ในธรรมอันเป็นที่ดับแห่งทุกข์

๕. **ไม่รู้ทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาย อณัม)**
คือ

ตามธรรมดาคนทั้งหลายในโลกนี้ไม่มีผู้ใดเลยที่อยากประสบความสำเร็จ และผู้ที่ได้ประสบกับความทุกข์แล้ว ก็พยายามค้นรณหาทางที่จะให้พ้นความทุกข์นั้นๆ ด้วยอาศัยเหตุนี้แหละ ต่างคนก็พยายามประพฤติปฏิบัติกันโดยประการต่างๆ ทั้งในโลกและทางธรรม เพื่อมุ่งหวังความสุข และให้พ้นจากความทุกข์นั่นเอง

ความทุกข์นี้จัดออกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. ทุกข์สามัญ ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสัตว์ทั้งหลายทั่วโลกที่เป็นไปตามธรรมดา ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้

๒. ทุกข์พิเศษ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยานะ ๕ อย่างคือ

ญาติพยานะ	การสูญเสียญาติมิตร
โรคพยานะ	การสูญเสียทรัพย์สินเงินทอง ยศ บริวาร
โรคนพยานะ	มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน
ศีลพยานะ	ความวิบัติแห่งศีล
ทิฏฐิพยานะ	มีความเห็นผิดจากความเป็นจริง

และความทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยประสบกับอัคคีภัยบ้าง โจรภัยบ้าง ราชภัยบ้าง อัปปริสภัยบ้าง ความอดอยากขาดแคลนในเรื่องอาหาร ที่อาศัยบ้าง เหล่านี้เป็นต้น

การปฏิบัติที่คนทั้งหลายกระทำเพื่อหวังจะให้พ้นจากทุกข์เหล่านี้ ก็มีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑. การปฏิบัติในทางโลก ได้แก่ การพยายามประกอบอาชีพต่างๆ เช่น ทำนา ทำสวน ค้าขาย รับจ้าง ทำราชการ และบางคนที่ประกอบอาชีพที่เป็นไปในทางทุจริต เช่น ลักทรัพย์ ทำการประมง ล่อลวง เป็นต้น และบางพวกเมื่อได้ประสบกับความทุกข์กายทุกข์ใจแล้ว ก็ไปหาหมอยา หมอดู เพื่อปิดเป่าให้พ้นทุกข์เหล่านี้ไปบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

๒. การปฏิบัติในทางธรรม ได้แก่ การบำเพ็ญทานบ้าง รักษาศีลบ้าง ทำสมาธิบ้าง ปฏิบัติโดยอรรถกถาโมกข์ คือ ธรรมารมณ์ด้วยประการต่างๆ ปฏิบัติเหมือนโค เหมือนสุนัขบ้าง ปฏิบัติโดยกามสุขัลลิกานุโยค คือ บำรุงบำเรอตนให้ได้รับความสุขต่างๆ ตามความพอใจของตน ไม่ให้มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาขัดขวางได้บ้าง

การปฏิบัติดังกล่าวมานี้ การปฏิบัติในทางโลกที่ไม่เกี่ยวกับทุจริตเหล่านั้น ย่อมทำให้พ้นจากความทุกข์ไปได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น การปฏิบัติที่เกี่ยวกับทุจริตนั้น ในระหว่างที่การกระทำนั้นยังไม่ส่งผล ก็รู้สึกคล้ายกับว่ามีความสุข แต่เมื่อการกระทำนั้นส่งผลแล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับความทุกข์เพิ่มขึ้นอีกมากมาย สมดังที่ พระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ว่า

มธว มณฺณติ พาโล

ยาว ปาปํ น ปจฺจติ

ยทา จ ปจฺจติ ปาปํ

พาโล ทุกฺขํ นิคฺคจฺจติ* ๑

ตลอดเวลาใดที่การกระทำบาปนั้นยังไม่ส่งผล ในระหว่างนั้นคนพาล ย่อมเข้าใจในการทำบาปของตนนั้นเหมือนน้ำผึ้ง คือความชอบใจ ยินดีในการกระทำนั้น แต่เมื่อเวลาใดที่การกระทำบาปของตนนั้นส่งผลแล้ว ในเวลานั้น คนพาลเหล่านั้นย่อมได้ประสบความลำบากอย่างใหญ่หลวง

ส่วนการปฏิบัติในทางธรรม ที่เกี่ยวกับ ทาน ศีล สมถภาวนา ย่อม พ้นจากความทุกข์ได้ในชั่วขณะบ้าง หรือพ้นไปได้ตลอดวัน เดือน ปี บ้าง หรือ พ้นไปได้ ๑ ภพ ๒ ภพ ๓ ภพ บ้าง หาใช่พ้นไปโดยเด็ดขาดไม่ และทุกข์ที่ พ้นไปได้ชั่วคราวนี้ก็พ้นได้เฉพาะแต่ทุกข์พิเศษ กับทุกข์ที่เกี่ยวกับ แก่ และ เจ็บ เท่านั้น สำหรับทุกข์ที่เกี่ยวกับ เกิด ตาย นั้นย่อมพ้นไปไม่ได้

ผู้ที่ปฏิบัติอรรถกถาโมกขโยค โดยหวังว่า เมื่อชำระกิเลสให้หมดสิ้นไปแล้ว ในชาติหน้าจะต้องได้รับความสุขเสวยทิพยสมบัติในเทวโลก พ้นจากความทุกข์ต่างๆ ที่คนทั้งหลายได้ประสบอยู่ ความหวังของบุคคลพวกนี้ต้องผิดหวัง เพราะไม่แต่ จะได้รับความทุกข์ที่เกิดจากการทรมานร่างกายในภพนี้เท่านั้น เมื่อตายจากภพนี้ ไปแล้วย่อมจะต้องได้รับความทุกข์หนักยิ่งขึ้นไปอีกในนิรยภูมิอย่างแน่นอน เพราะอาศัยความเห็นผิดของตนเอง

* พุ. ๒๕/ข้อ ๑๕

ผู้ที่ปฏิบัติกามสุขัลลิกานุโยค โดยเข้าใจว่า ชีวิตความเป็นไปของคนเรานี้ ถ้ามีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการแสวงหาความสุขความเพลิดเพลนต่างๆ ตามที่ตนพอใจแล้ว ย่อมจะทำให้เกิดความเศร้าหมองในจิตใจ ไม่พ้นจากความทุกข์ไปได้ ฉะนั้น จึงต้องพยายามหาวิธีต่างๆ ที่จะนำความสนุกสนานเพลิดเพลนมาให้แก่ตน เพื่อมิให้เกิดความโทมนัสเศร้าหมองเมื่อจิตใจสบายแล้วในชาตินี้ก็พ้นจากความทุกข์กายทุกข์ใจ ชาติหน้าก็จะได้รับมีความสุขในมนุษย์โลกหรือเทวโลกต่อไปอีก เมื่อมีความเข้าใจเช่นนี้ ก็พยายามแสวงหาวัตถุกามต่างๆ มาบำเรอแก่ตนตามความพอใจ การปฏิบัติเช่นนี้ บางคนก็ได้รับความสำเร็จ คือ มีความเพลิดเพลนใจอยู่ในกามคุณอารมณ์ต่างๆ ตลอดชาตินี้ ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาเป็นอุปสรรคขัดขวางได้ แต่บางคนก็ทำไปไม่ได้ตลอด โดยมีผู้อื่นมาขัดขวางบ้าง เกี่ยวกับทรัพย์สินเงินทองบ้าง เกี่ยวกับโรคภัยมาเบียดเบียนบ้าง เหล่านี้ ทำให้จิตใจของผู้นั้นกลับมีความเดือดร้อนขึ้นอีก ผลสุดท้ายเมื่อหาหนทางแก้ไขไม่ได้ ก็อาจถึงทำลายชีวิตของตนหรือผู้ที่มาขัดขวางนั้นเสียก็ได้ แต่อย่างไรก็ดี การปฏิบัติตนชนิดกามสุขัลลิกานุโยคนี้จะกระทำสำเร็จไปได้ตลอดหรือไม่ตลอดก็ตาม ผลสุดท้ายเมื่อตายจากภพนี้ไปแล้ว ก็ต้องไปได้รับความทุกข์ในอบายภูมิ โดยอาศัยความโลภ ความหลง ความเห็นผิดนั่นเอง

สรุปความว่า การปฏิบัติเพื่อมุ่งหวังจะให้พ้นทุกข์ที่เป็นไปในทางโลก และการปฏิบัติชนิดอตถกิลมณานุโยค กามสุขัลลิกานุโยค เหล่านี้เป็นการปฏิบัติของพวกอณฺธปฺปุณฺณเป็นส่วนมาก ส่วนการปฏิบัติชนิดบำเพ็ญ ทาน ศีล สมถภาวนา เหล่านี้เป็นการปฏิบัติของพวกกัลยาณปฺปุณฺณเป็นส่วนมาก แต่การปฏิบัติเหล่านี้ก็ยังไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้น แล้วให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยแท้จริงได้ และที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า บุคคลเหล่านี้ไม่เข้าใจในการปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยเด็ดขาดนั่นเอง

ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้น ก็คือการเจริญองค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับสติปัฏฐานทั้ง ๔ เท่านั้น การปฏิบัติที่นอกจากนี้แล้ว ไม่ว่าการปฏิบัตินั้นจะกระทำไปอย่างพิสดารลำบากยากเข็ญ หรือละเอียดประณีต

อย่างไรก็ตาม หรือจะใช้เวลาปฏิบัตินานเพียงไรก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้นไป แล้วเข้าถึงความดับทุกข์ทั้งปวงได้ หมายความว่า ขึ้นชื่อว่ามีการปฏิบัติและมีความพากเพียรต่อการปฏิบัตินั้นแล้ว ก็อย่าพึงเชื่อว่าการปฏิบัติของตนนั้นจะเป็นหนทางที่ถูกต้องเสมอไป ด้วยเหตุนี้ ท่านพระมหาพุทธโฆษาจารย์ จึงแสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรรถถาว่า

ยถาภูตํ อชานนตา

สุทธิกามาปี เย อิธ

วิสุทธิ นาสิจฺจนฺติ

วายมนฺตาปี โยคิโน ๑

พระโยคี คือ ผู้ประกอบด้วยความพยายามในการเจริญภาวนาทั้งหลาย เหล่าใด แม้มีความประสงค์ความบริสุทธิ์ในศาสนาแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และมีความพยายามปฏิบัติ แต่ไม่เข้าใจในแนวทางที่ถูกต้องตามความเป็นจริง พระโยคีเหล่านั้นย่อมไม่อาจสำเร็จเข้าถึงความบริสุทธิ์ได้

แต่อย่างไรก็ตาม บุคคลทั้งหลายที่พากันปฏิบัติตามลัทธิของตนๆ ต่างก็มีจุดประสงค์ที่จะให้เข้าถึงความดับทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ความทุกข์ต่างๆ นั้น ก็หาได้หมดสิ้นลงไปตามความประสงค์ไม่ กลับยิ่งหนักขึ้น หรือมีฉะนั้น ก็มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสังสารวัฏ ยืดยาวโดยไม่มีที่สิ้นสุด ทั้งนี้ ก็เพราะว่าบุคคลบางพวกในลัทธิพุทธศาสนา ที่ไม่ได้มีความปรารถนา สัมมาสัมโพธิญาณ ปังเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณ มหาสาวกโพธิญาณ แต่อย่างใด ปรารถนาให้พ้นทุกข์เข้าถึงพระนิพพานโดยตรงรวดเร็ว ดังกล่าว คำปรารถนาว่า “อิหํ เม ปุณฺณํ อาสวขยํ วหํ โหตุ” แต่ผู้นั้นก็ยังมีความพอใจปฏิบัติเพียงแค่ว่า ทาน ศีล สมถภาวนา ไม่ได้ปฏิบัติให้เข้าถึงองค์มรรคในแนวทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ ฉะนั้น การปฏิบัติเช่นนี้ก็ยังไม่จบลงไปด้วยอำนาจโลภะอยู่ ด้วยเหตุนี้ผู้ปฏิบัติเหล่านี้จึงยังต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในวัฏสงสารอีกยาวนาน ตรงกันข้ามกับความประสงค์ของตน

ผู้ที่ปฏิบัติอิตถกิลมถานุโยคนั้น ทำการปฏิบัติที่เป็นไปด้วยอำนาจทิฐิ และโมหะ ฉะนั้น จึงส่งผลให้ไปเกิดในนिरยภูมิ แต่ผู้ที่ปฏิบัตินั้นก็ยังหาารู้สึกตัวไม่ว่า การปฏิบัติเช่นนี้ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสเข้าถึงความดับทุกข์

ส่วนผู้ที่ปฏิบัติชนิดกามสุขัลลิกานุโยคนั้น ไม่ใช่แต่ผู้ที่ถือลัทธิอื่นๆ จะปฏิบัติเช่นนี้ แม้ที่ถือลัทธิพุทธก็มีปฏิบัติกัน เช่นผู้ที่ไม่เห็นประโยชน์ในการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา มีความเห็นว่า ความสุขที่เกี่ยวกับพระนิพพานนั้นไม่มี โดยเฉพาะ ที่แท้ก็คือในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นี้ เรามีความประสงค์อย่างไร พอใจอย่างไร ก็ปฏิบัติไปตามความพอใจของตน อย่างเช่น อยากจะดูอะไรก็ดู อยากจะฟังอะไรก็ฟัง อยากจะกินอะไรก็กิน อยากจะนอนก็นอน อยากจะไปไหนก็ไป อยากจะทำอะไรก็ทำ อยากจะพูดอะไรก็พูดเป็นต้น ใครจะว่าอย่างไร ก็ช่าง การปฏิบัติตนอย่างนี้แหละ เรียกว่า ปฏิบัติให้พ้นจากทุกข์ ได้รับความสุข ฉะนั้น การปฏิบัติเช่นนี้จึงเป็นไปด้วยอำนาจ โลภะ ทิฐิ โมหะ ย่อมส่งผลให้ผู้นั้นไปบังเกิดในอบายภูมิใดภูมิหนึ่ง และผู้นั้นก็ไม่มีความรู้สึกรู้ตัวว่า การปฏิบัติเช่นนี้ไม่ใช่เป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้เข้าถึงความดับทุกข์

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในความไม่รู้หนทางที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์

๕. ความไม่รู้ในขันธ์ อายุตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีต (ปุพฺพนฺต อวณฺ) คือ

คำว่า ขันธ์ อายุตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตนั้น กล่าวโดยธรรมเนียมฐาน เมื่อว่าโดยปุคคลลาธิฐานแล้ว ก็ได้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิด และตายไปแล้ว นั้นเอง ฉะนั้น ในข้อที่ว่า ปุพฺพนฺต อวณฺ นี้ ก็หมายถึงไม่รู้ตัวเองก็ดี หรือคนอื่นก็ดี เคยเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง พรหมบ้าง อบายสัตว์บ้าง นั้นเอง แต่สำหรับในชาติต่อไปนั้น รู้ว่าจะต้องเกิดอีก ดังเช่นผู้ที่มีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายมีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ฉะนั้น เมื่อสัตว์เหล่านี้ตายลงแล้วก็ได้ไปเกิดตามคำสั่งของพระเจ้าอีก

๖. ความไม่รู้ในขั้น อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคต (อปรนุเต อวณฺ) คือ

ขั้น อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคตนั้น ได้แก่ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และ อายสสัตว์ ที่ต่อจากภพนี้ ฉะนั้น ในข้อที่ว่า อปรนุเต อวณฺ นี้ ก็หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ตัวเองก็ดี คนอื่นก็ดี เมื่อตายจากชาตินี้แล้วก็ไม่มี การเกิดต่อไปอีก แต่มีความเชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้ มีหลายลัทธิด้วยกัน แม้คนที่ถือลัทธิพุทธ ที่มีความเห็นเช่นนี้ก็ยังมี บุคคลเหล่านี้ไม่เชื่อว่าเมื่อตายแล้วจะเกิดอีกต่อไป แต่เชื่อว่าเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน เพราะอาศัยที่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้ นั้นเอง

๗. ความไม่รู้ใน ขั้น อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต (บุพพุนตาปรนุเต อวณฺ) คือ

ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอายสสัตว์ที่เคยเกิดมาแล้วในอดีต และที่จะเกิดต่อไปข้างหน้านั้นเอง ฉะนั้น ในข้อที่ว่า บุพพุนตาปรนุเต อวณฺ นี้ ก็หมายถึงผู้ที่ไม่รู้ว่า ตัวเราก็คดี คนอื่นก็ดี เคยเกิดมาแล้วและจะเกิดต่อไปข้างหน้า บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้ ก็มีหลายลัทธิเช่นเดียวกัน เป็นเพราะว่าพวกนี้ ไม่เคยได้รับการศึกษาใน พระสูตร พระอภิธรรม และไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนา ทั้งยังไม่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้

๘. ความไม่รู้ในรูปนาม ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุให้เกิดตามนัย ปฏิจจสมุปบาท (อิทปฺปจฺจยาตปฺปจฺจสมุปฺปนฺนสฺส ธมฺเมสฺส อวณฺ) คือ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น และการเห็น การได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง เหล่านี้ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดจากเหตุ คือการ กระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดี ซึ่งเป็นเหตุเก่า มีอวิชชา ตัณหาเป็นมูล และโดยอาศัยที่มีตา หู จมูก ลิ้น กาย การเห็น การได้ยิน เป็นต้น แล้วก็มี การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดีขึ้นอีก ซึ่งเป็นเหตุใหม่ มีตัณหา อวิชชา เป็นมูล ทำให้ร่างกายและการเห็น การได้ยินเป็นต้นที่เรียกกันว่า คนนั้น คนนี้ ซึ่งเป็นผลเกิดต่อไปอีก เหตุและผลดังกล่าวมานี้ เมื่อแสดงตามนัยแห่ง

ปฏิจสมุปปาตแล้ว คือการกระทำต่างๆ ที่เป็นเหตุเท่านั้น ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ สัตว์ทั้งหลายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นนั้น ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นเหตุใหม่นั้น ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร สัตว์ทั้งหลายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่จะเกิดต่อไปนั้น ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา

ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายดังที่ได้กล่าวมานี้ เมื่อพิจารณาแล้วก็แสดงให้เห็นได้ว่า ไม่มีอะไรอื่นนอกจากธรรมที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยซึ่งกัน และกันเกิดขึ้นเท่านั้น แต่อันธปฺฤชน คือผู้ที่ไม่มีปัญญามองเห็นนั้น ย่อมไม่รู้ถึงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ตามปฏิจสมุปปาตดังกล่าวมานี้ เข้าใจกันว่า สัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกทุกวันนี้ เกิดขึ้นเพราะมีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง บางพวกก็เข้าใจว่าไม่มีเหตุผลอย่างใด สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาได้ก็เพราะมีบิดามารดานั่นเอง

ความไม่รู้ในเหตุผลแห่งความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามปฏิจสมุปปาตนี้แหละชื่อว่า อทิปฺลยฺยาตาปฏิจสมุปฺปนุสฺส ฐมฺเมสฺส อณฺณํ

อนึ่ง อวิชชาที่มีสภาพปกปิดความจริงไม่ให้เกิดความรู้ขึ้น แบ่งออกเป็นหลายประเภทด้วยกันคือ

๑. บุคคลบางพวก ไม่รู้ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศล การกระทำอย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาที่ปกปิดไว้ไม่ให้รู้ ฉะนั้น บุคคลพวกนี้จึงกล้าทำในทุจริตต่างๆ อย่างไม่รู้สีกเกรงกลัวและละอายใจ อวิชชาชนิดนี้เป็นอวิชชาที่หนา

๒. บุคคลบางพวก รู้ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศล อย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้เมื่อขณะที่มีอกุศลเกิดขึ้น ก็สามารถระงับได้ ไม่ปล่อยยให้ล่วงถึงกาย วาจา แล้วเปลี่ยนจิตใจและการกระทำนั้นให้เป็นกุศลเกิดขึ้น อวิชชาของบุคคลจำพวกนี้จัดว่าเป็นอวิชชาที่บางมากแล้ว

๓. บุคคลที่สำเร็จเป็น โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี นั้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ แล้ว แต่ก็ยังไม่ได้ทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไป อวิชชาของพระอริยบุคคลเหล่านี้เป็นอวิชชาที่บางที่สุด

บุคคลที่หมดสิ้นจากอวิชชาได้นั้น มีแต่พระอรหันต์พวกเดียว ฉะนั้นการปกปิดไม่ให้รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชา จึงไม่มีแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย แต่ถ้าจะถามว่าพระอรหันต์เมื่อไม่มีอวิชชาแล้ว ก็สามารถรู้อะไรๆ ได้ทั่วไปทั้งหมดหรือ ? แก้วว่า ไม่ได้เป็นเช่นนั้น การรู้ของพระอรหันต์ก็ต้องแล้วแต่กำลังของปัญญา ถ้าเป็นปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็รู้ได้ทั่วไปทั้งหมดไม่มีเหลือ ถ้าเป็นปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็รู้แต่สภาพความเป็นไปของรูปนามอันเป็นอรรถรส สำหรับความรู้ในสภาพความเป็นไปของรูปนามตามปริยัติอันเป็นธรรมรสนั้น ก็รู้ไม่ได้ ถ้าเป็นปัญญาของพระอัครสาวก มหาสาวก ก็ย่อมรู้ในอรรถรส ธรรมรสได้ทั้งสอง แต่ก็ยังไม่รู้เท่าถึงปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

สรุปความว่า แม้ว่าผู้ที่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ปราศจากอวิชชาแล้วก็ตาม ถ้าไม่ใช่เป็นปฏิสัมภิทาปัตตะ และไม่ได้ศึกษาในพระไตรปิฎกอรรรถถาแล้ว ก็ไม่สามารถเข้าใจในพระปริยัติธรรมได้ และแม้ว่าจะได้ศึกษาเข้าใจพระปริยัติธรรมเป็นอย่างดีแล้วก็ตาม ก็ยังไม่สามารถที่จะรู้ไปถึงอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ทั้งหมดโดยถ่องถ้วนแน่นอนได้ เพราะการรู้เช่นนี้ไม่ใช่เป็นวิสัยของพระสาวกทั้งหลาย เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น และในการที่พระอรหันต์ทั้งหลายรู้ทั่วไปไม่ได้นั้น ก็ไม่ใช่เป็นเพราะอวิชชาปิดบังไม่ให้รู้ หากเป็นเพราะกำลังของปัญญาไม่เพียงพอเท่านั้น อุปมาเสมือนหนึ่งผู้ที่มองไม่เห็นวัตถุสิ่งของที่อยู่ไกลในเวลากลางวัน การมองไม่เห็นนี้ไม่ใช่เป็นเพราะความมืดปิดบังไว้ เป็นเพราะกำลังของสายตาไม่พอต่างหาก ข้อนี้นั้นใดพระอรหันต์ที่ไม่สามารถรู้ทั่วไปได้ ก็เป็นเพราะกำลังแห่งปัญญาไม่พอดังที่กล่าวมาแล้วฉนั้น

การปกปิดของอวิชชาที่ไม่ให้รู้ตามความเป็นจริงได้นั้น ก็มีอยู่เพียง ๘ อย่าง คือ สัจจะทั้ง ๔ และปุพพันตะ อปรันตะ ปุพพันตาปรันตะ ปฏิจจสมุปบาท เท่านั้น ส่วนการไม่เข้าใจในเรื่องอื่นๆ นั้นไม่เกี่ยวกับอวิชชา ดังมีตัวอย่างที่จะยกมาแสดงให้เห็นได้ คือ พระสารีบุตรเป็นผู้ที่มีปัญญาเลิศกว่าสาวกทั้งหลาย ซึ่งยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสียแล้ว ก็ไม่มีใครที่จะมีปัญญาเท่าเทียมได้ ก็ยังเคยผิดพลาดในเรื่องให้กรรมฐานแก่ภิกษุหนุ่มที่เป็นศิษย์ของท่าน กล่าวคือ ท่านเข้าใจว่าภิกษุหนุ่มรูปนี้อายุยังน้อยอยู่ ฉะนั้น จิตใจจะต้องนุ่มอยู่ในกามคุณอารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านก็ให้พิจารณาอสุกกรรมฐาน ภิกษุหนุ่มพยายามพิจารณาอสุกกรรมฐานนี้อยู่ตลอด ๔ เดือน ก็ไม่ได้ผลแต่อย่างใด แม้แต่นิมิตก็ไม่ปรากฏ เพราะกรรมฐานนี้ไม่ตรงกับจริตของตน พระสารีบุตรจึงได้นำความไปทูลถวายพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงทราบ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเนรมิตดอกบัวแดงให้ภิกษุหนุ่มนั้นเพ่ง เพราะทรงทราบในอรรถาธิบายของภิกษุหนุ่มนั้นว่า เคยเกิดเป็นช่างทองติดต่อกันมาถึงห้าร้อยชาติ ฉะนั้น ดอกบัวแดงนี้จึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมแก่อรรถาธิบาย เมื่อภิกษุหนุ่มกำลังเพ่งดอกบัวแดงอยู่นั้น พระองค์ก็ทรงเนรมิตให้กลีบดอกบัวค่อยๆ หยีลงๆ ทีละน้อย เพื่อให้สภาวะที่เป็นอนิจจะปรากฏ ในวันเดียวนั้นเองภิกษุหนุ่มนั้นก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์จีณาสพ เรื่องที่ยกมานี้เป็นข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่หมดจดจากอวิชชาแล้ว แต่ที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจในบางสิ่งบางอย่างนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะอวิชชาปกปิดไว้ เป็นเพราะกำลังปัญญาไม่เพียงพอ ดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปัทฐฐาน ของอวิชชา

๑. ญาณลักษณะ มีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญาเป็นลักษณะ
๒. สมุโหนรธา ทำให้ธรรมที่ประกอบกับตน และผู้ที่โหมะกำลังเกิดอยู่นั้น มีความหลงหรือมีคมนเป็นกิจ
๓. ฉาทนปัจจุปฏิฐานา เป็นธรรมชาติที่ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อาสวปทฐานา มีอาสวะ ๓ เป็นเหตุใกล้ (เว้นตัวเอง)

สังขาร

คำว่า สังขาร นี้ หมายความว่า ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น
ดังแสดงวจนัตถะว่า

“สขฺขตํ สขฺขโรติ อภิสขฺขโรนตฺติติ = สขฺขาราทิ”

ธรรมเหล่าใดย่อมปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ฉะนั้น
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร ได้แก่เจตนาที่ในอกุศล และโลภียกุศล หรืออีก
นัยหนึ่ง

“สขฺขตํ กายวจิมโนกมมํ อภิสขฺขโรนตฺติติ เอเตหิตฺติ = สขฺขาราทิ”

สัตว์ทั้งหลายย่อมปรุงแต่ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรม
โดยเจตนาเหล่านั้น ฉะนั้น เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งเหล่านั้น ชื่อว่า
สังขาร ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และโลภียกุศล

สังขารที่เป็นผลของอวิชา มี ๖ อย่าง คือ

๑. ปุณฺณยาสังขาร กุศลเจตนาเป็นผู้ปรุงแต่งโลภียกุศลวิบากและกุศล
กัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจร
กุศลเจตนา ๕
๒. อปุณฺณยาสังขาร อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิบาก และอกุศล
กัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒
๓. อาเนญยาสังขาร กุศลเจตนา ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นผู้ปรุงแต่งอรูปร
วิบากโดยตรง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔
๔. กายสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง กายทุจริต และกายสุจริตให้
สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘
ที่เกี่ยวกับทางกาย
๕. วจีสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง วจิตทุจริต และวจิตสุจริตให้สำเร็จลง
ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับ
ทางวาจา

๖. จิตตสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง มโนทุจจิต และมโนสุจจิตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

สำหรับโลกุตตรกุศลเจตนา นั้น ได้ชื่อว่าเป็น บุญ ก็จริง แต่ไม่ชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร เพราะไม่มีหน้าที่ทำให้เกิด ภพ ชาติ ที่เป็นวิภูฏสงสาร มีหน้าที่ทำลาย ภพ ชาติ เท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่นำมาแสดงในที่นี้

แสดงวงนัตถะของคำว่า ปุญญาภิสังขาร เป็นต้น

อตุตโน สนฺตานํ ปุณฺหาติ โสเชตฺติติ = ปุณฺณํ

ธรรมชาติโดยย่อมีระดับชั้นฐานของตนให้สะอาด ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า บุญ

น ปุณฺณํ = อปุณฺณํ

ธรรมชาติใดเป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า บาป

น อิญฺยตฺติติ = อนิญฺยํ, อนิญฺยํเยว = อาเนญฺยํ

ธรรมชาติใดเป็นผู้ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อนิญฺยะ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไวนั้นแหละชื่อว่า อาเนญฺยะ

ปุณฺณญฺจ ตํ อภิสงฺขาโร จาติ = ปุณฺณญาภิสงฺขาโร

ธรรมชาติใดเป็นบุญด้วย เป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร

อปุณฺณญฺจ ตํ อภิสงฺขาโร จาติ = อปุณฺณญาภิสงฺขาโร

ธรรมชาติใดเป็นบาปด้วย เป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร

อาเนญฺยญฺจ ตํ อภิสงฺขาโร จาติ = อาเนญฺยญาภิสงฺขาโร

ธรรมชาติใดตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วย เป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาเนญญาภิสังขาร

กายํ สงฺขโรตฺติติ = กายสงฺขารโ

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุงแต่งกาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กายสังขาร

วาทํ สงฺขโรตฺติติ = วาจิตฺตสงฺขารโ

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุงแต่งวาจา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วาจิตสังขาร

จิตฺตํ สงฺขโรตฺติติ = จิตฺตสงฺขารโ

ธรรมชาติใดเป็นผู้ปรุงแต่งใจ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิตตสังขาร

ในสังขารที่เป็นผลของอวิชชาเหล่านั้น ปุณฺณยาสังขารที่เกี่ยวกับมหาภูต และอปุณฺณยาสังขาร เหล่านี้สำเร็จได้ด้วย กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม

ปุณฺณยาสังขารที่เกี่ยวกับรูปาวัจรกฺขล และอานนฺธยาสังขารเหล่านี้ สำเร็จได้ด้วยมโนกรรม อย่างเดียว

ปุณฺณยาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจ ทาน ศีล ภาวนา

อปุณฺณยาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจ ทุจฺจิต ๑๐

อานนฺธยาสังขาร สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งภาวนา

ธรรมที่ชื่อว่าสังขาร ที่ไม่ใช่เป็นผลของอวิชชา มี ๘ อย่าง คือ

๑. สັงขตสังขาร ธรรมที่ถูกปัจจัย ๔ ปรุงแต่ง ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ทั้งหมด เช่น อนิจฺจา วต สงฺขารา
๒. อภิสัฆตสังขาร รูปนามที่ถูกกรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรง ได้แก่ โลกียวิปาก และกัมมขรูป และอภิสัฆตสังขารนี้ก็สงเคราะห์เข้าใน สັงขตสังขารด้วยเหมือนกัน
๓. อภิสัฆตขณสังขาร ธรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโลกียวิปากและกัมมขรูปโดยตรง ได้แก่ อภิสัฆตเจตนา ๑๒ โลกียภิสัฆตเจตนา ๑๗

๔. ปโยคาสังขาร ความพยายามปรุ้งแต่งทางกายและทางใจ ได้แก่ วิตก จิตตสังขาร
๕. กายสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ้งแต่งร่างกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก
๖. วีสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ้งแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจาร
๗. จิตตสังขาร ธรรมชาติที่ปรุ้งแต่งจิต ได้แก่ สัญญา เวทนา หรือเจตสิก ๕๐ (เว้น วิตก วิจาร)

หมายเหตุ ในข้อ ๔ คือปโยคาสังขารนั้น ไม่เอาวิตกเจตสิกที่เกี่ยวกับวจิกรรม เพราะทางวาจานั้นวิตกเจตสิกไม่ได้เป็นประธาน เกี่ยวกับวิตกวิจารเท่านั้น

บุญญาสังขารปรากฏขึ้น เพราะอาศัยอวิชาเป็นเหตุ นั้น คือ

ผู้ที่มีความเลื่อมใสพอใจในการทำบุญต่างๆ มีการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนานั้น โดยมากก็ปรารถนาอยากจะได้ความสุขสบายต่อไปในชาติหน้า ให้มากยิ่งขึ้นกว่าที่ตนได้รับอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเห็นได้ว่าเมื่อได้ฟังได้อ่านเรื่องราวที่กล่าวถึงผู้ที่ได้เกิดเป็นเศรษฐี กหบดี ราชา ราชินี เป็นคนสวย มีอำนาจ มีความเฉลียวฉลาด หรือได้เกิดเป็นเทพบุตร เทพธิดา มีทิพยสมบัติมากมาย มีอายุยืน ไม่มีความลำบากแต่ประการใดเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นผลที่ได้มาจากการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาทั้งสิ้น เช่นนี้แล้วผู้นั้นก็เกิดมีความชื่นชมยินดี อยากจะได้ความสุขเหล่านี้บ้าง แล้วก็พยายามบำเพ็ญกุศล มีการให้ทานบ้าง รักษาศีลบ้าง ฟังเทศน์บ้าง สวดมนต์บ้าง ทำสมณะบ้าง วิปัสสนาบ้าง แล้วก็ตั้งปรารถนากันว่า อิทํ เม บุญญํ นิพพานสูตร ปจฺจโย โหตุ ซึ่งคำปรารถนานี้ เป็นการปรารถนาด้วยวาจาเท่านั้น ส่วนจิตใจนั้นย่อมโน้มเข้าสู่ความสุขต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าผู้ นั้นมองไม่เห็นโทษทุกข์ สมุทัย และมองไม่เห็นคุณของนิโรธ มรรค การมองไม่เห็นคุณและโทษนี้ ก็เป็นเพราะโมหะนั่นเอง

บางคนเห็นว่า การได้เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดานั้น แม้ว่าจะมีความสุขก็จริง แต่ความสุขนั้นก็ยังไม่ประณีตเท่ากับความสุขของพวกรูปพรหม เพราะพวกรูปพรหมนั้นอายุยืนกว่า อำนาจก็มากกว่า ความสวยงามของร่างกายและวิมานก็ประณีตกว่า ความทุกข์กาย ทุกข์ใจก็ไม่มีเลยแม้แต่น้อย ฉะนั้น จึงพยายามทำสมถกรรมฐานจนกระทั่งได้รูปฌาน ผู้ที่มีความเข้าใจเช่นนี้ก็เพราะมองไม่เห็นโทษและคุณของอริยสัจ ๔ โดยอำนาจแห่งโมหะนั่นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ ปุณฺณุกิสังขารเป็นผล

อุปฺปญฺญากิสังขารปรากฏขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ นั้น คือ

บางคนไม่เชื่อว่าการกระทำดีนั้นเป็นบุญ การกระทำชั่วเป็นบาป ฉะนั้น คนจำพวกนี้จึงมีความพอใจในการกระทำทุจริตต่างๆ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่อลวง เสพสุราเป็นต้น หรือบางคนก็รู้ว่าการกระทำชั่วต่างๆ นั้น ไม่ดีเป็นบาป แต่ตนก็หาได้ละเว้นไม่ ฉะนั้น คนจำพวกนี้ก็พอใจในการทำทุจริตต่างๆ เช่นเดียวกัน หรือบางพวกที่นับถือลัทธิผี เจ้าต่างๆ เหล่านี้ เข้าใจว่าถ้าฆ่าสัตว์แล้วนำเอาไปบูชาเจ้า หรือผีเช่นนี้แล้ว เจ้าหรือผิวนั้นจะบันดาลให้สำเร็จตามความประสงค์ของตน และจะคุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ตลอดชีวิต และเมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว เจ้าหรือผิวนั้นก็จะจัดส่งให้วิญญาณของตนขึ้นไปสู่สวรรค์ ฉะนั้น คนจำพวกนี้จึงฆ่าสัตว์ต่างๆ เพื่อเอาไปบูชาสิ่งที่ตนนับถือนั้น

การกระทำทุจริตต่างๆ ของบุคคลดังกล่าวมาแล้ว ก็เพราะมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และนึกไปไม่ถึงคุณของ นิโรธ และมรรค ด้วยอำนาจแห่งโมหะปกปิดไว้นั่นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ อุปฺปญฺญากิสังขารเป็นผล

อานณฺขากิสังขารปรากฏขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ นั้น คือ

บุคคลบางพวกก็มีความเห็นว่า ความทุกข์ ความเดือดร้อนต่างๆ ที่สัตว์ทั้งหลายกำลังได้รับอยู่นั้น ย่อมเนื่องมาจากรูปธรรมนั่นเองเป็นเหตุ เพราะเมื่อมีตา หู จมูก ลิ้น กาย แล้วก็ต้องมีการอยากเห็น อยากได้ยิน อยากได้กลิ่น อยากรู้รส อยากถูกต้อง เหล่านี้ ซึ่งถ้าไม่เป็นไปตามความประสงค์แล้ว ก็ย่อม

เกิดความเดือดร้อนขึ้น หรือความเจ็บไข้ไม่สบายต่างๆ ก็เพราะอาศัยมีร่างกาย
นั้นเอง ถ้าไม่มีร่างกายเสียแล้ว ความทุกข์ต่างๆ ก็ไม่มี มีแต่ความสุขอย่างเดียว
ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้จึงพยายามหาหนทางที่จะไม่ให้มีรูปเกิดขึ้น โดยพยายาม
ทำสมถกรรมฐานจนได้ฉานไปตามลำดับ จนถึงอรุพฌาน

หรือผู้ที่ได้รูปฌานแล้ว และพวกอรุพพรหมทั้งหลายมีความเห็นว่า
รูปฌานที่ตนได้ออยู่นี้ เมื่อเปรียบเทียบกับอรุพฌานแล้ว ยังไม่มีความประณีตพอ
เพราะยังหวั่นไหวอยู่ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานและอารมณ์ สำหรับอรุพฌานนั้นว่า
โดยองค์ฌานก็มีแต่อุเบกขา กับ เอกัคคตา ซึ่งเป็นสภาพที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว
ว่าโดยอารมณ์ก็มีความละเอียดประณีตมากกว่าอารมณ์ของรูปฌาน ฉะนั้น
ผู้ที่ได้อรุพฌานจึงมีความสุขมาก และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว ก็ได้ไปเกิดเป็น
อรุพพรหม มีแต่นามธรรมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนั้นท่านเหล่านั้นจึงพยายาม
ทำฉานต่อไปจนได้อรุพฌาน

บุคคลที่มีความเห็นดังกล่าวมานี้ ก็เพราะว่ายังมีความหลงปิดบังไม่เห็น
ในอริยสัจ ๔ คือ แม้พวกอรุพพรหมทั้งหลายจะไม่มีทุกข์กายทุกข์ใจ เพราะไม่มี
สิ่งแวดล้อมที่จะให้เกิดความเดือดร้อนต่างๆ ได้ก็ตาม แต่ก็ยังหนีไม่พ้นจากความ
ตายอันเป็นมรณทุกข์อย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เมื่ออำนาจแห่งอรุพฌานสิ้นสุด
ลงแล้ว ก็ต้องลงมาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ได้ประสบกับความทุกข์ความ
ลำบากต่างๆ ที่มีอยู่ในมนุษยโลก และเทวโลกนั้น และเมื่อตายจากมนุษย์และ
เทวดาแล้ว ก็อาจจะไปเกิดในอบายภูมิ ประสบกับมหาทุกข์ก็ได้ การที่ไม่เห็น
โทษของอรุพฌาน และการเป็นอรุพพรหมนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า “**ทุกฺข อฌาณ**”

ในการที่มีความยินดีพอใจอยากได้อรุพฌาน อยากเป็นอรุพพรหมนั้น
ก็ด้วยอำนาจแห่งตัณหาที่เป็นตัวต้นเหตุให้เกิดความทุกข์ แต่ผู้นั้นก็ไม่เห็น
โทษของการยินดีพอใจในอรุพฌาน อรุพภพ เช่นนี้แหละจึงได้ชื่อว่า
“**ทุกฺขสมุทฺเท อฌาณ**”

ผู้ที่เกิดเป็นอรุพพรหมนั้น ตัดความทุกข์ได้โดยวิภังขณะเท่านั้น หาได้
ตัดโดยสมุจเฉทไม่ ฉะนั้น ความสุขที่พวกอรุพพรหมได้รับอยู่นั้นจึงไม่ใช่เป็น
ความสุขอย่างแท้จริง เป็นความสุขที่เกี่ยวข้องด้วยสังขารทุกข์และวิปริณามทุกข์

การตัดทุกข์ได้โดยสมุจเฉท และมีความสุขอย่างแท้จริง ก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น แต่ผู้นั้นก็หาไม่รู้ถึงไม่ คิดว่าความสุขในอรุปรมาณ และอรุปรพรมนั้น เป็นความสุขอย่างเลิศแล้ว เช่นนี้แหละจึงได้ชื่อว่า “ทุกขนิโรธ อณานิ”

แต่ที่จริงข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางที่สามารถตัดกิเลสเป็นสมุจเฉท และนำไปเข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้นก็มีอยู่ คือองค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนา แต่ผู้ไม่รู้ไม่ถึง เข้าใจว่าการเจริญสมถกรรมฐานนี้แหละ สามารถนำไปเข้าถึงความสุขพ้นจากทุกข์ได้ เช่นนี้แหละจึงได้ชื่อว่า “ทุกขนิโรธ-คามินีปฏิปทา อณานิ”

คำอธิบายดังกล่าวนี้ เป็นการกล่าวถึงอวิชชาเป็นเหตุ อาเนญชาภิสังขารเป็นผล

อนึ่ง ผู้ที่เห็นโทษแต่รูป ไม่เห็นโทษของนาม แล้วก็ปฏิบัติอรุปรมาณนั้น เป็นไปส่วนมากในเวลาว่างจากพุทธศาสนา สำหรับภายในพุทธศาสนานั้น มีเป็นส่วนน้อย ส่วนผู้ที่ได้ฉาน แล้วปฏิบัติต่อไปจนได้อรุปรมาณภายใน พุทธศาสนานั้นไม่ได้ปฏิบัติให้เป็นไปเพราะเห็นโทษของรูป ปฏิบัติเพื่อต้องการทำอภิญญา และถ้าเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ ก็เพื่อจะได้เข้านิโรธสมาบัติได้เท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี นอกจากผู้ที่ปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณมหาสาวกโพธิญาณแล้ว นอกนั้นควรปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อกระทำให้มรรคเจริญขึ้น แล้วสามารถทำลายโมหะได้ และเมื่อทำลายโมหะได้แล้ว ก็เป็นอันว่าสังขารทั้ง ๓ ที่เป็นผลของวิชาก็ได้ถูกทำลายไปด้วย เพราะการทำงานที่ทำลายบุญเสียได้นั้น เป็นการทำงานที่ทำได้ยาก มีได้เฉพาะในเวลา ที่พุทธศาสนายังปรากฏอยู่เท่านั้น ส่วนการทำงานที่สร้างบุญให้เกิดขึ้นทำได้ไม่ยาก และทำได้ไม่ว่าเวลาไหน ผู้ที่ยังไม่ได้ทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไป แต่การกระทำของผู้นั้นไม่เป็นบุญเป็นบาปพ้นจากสังขารได้นั้นย่อมไม่มีเลย

จะกล่าวได้ว่าไหม่ว่าผู้ที่ปราศจากอวิชาแล้วไม่บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา

บางท่านอาจเข้าใจผิดไปว่า ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วนั้น บุญก็ไม่เกิด บาปก็ไม่เกิด เนื่องจากคำที่กล่าวว่า ผู้ที่ทำลายโมหะได้แล้ว เป็นอันว่าสังขาร ทั้ง ๓ ที่เป็นบาปเป็นบุญเหล่านั้น ย่อมถูกทำลายไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ก็หมายถึงว่า พระอรหันต์นั้นไม่ใช่แต่ไม่กระทำความชั่วช้า เลวทรามเป็นต้นเท่านั้น แม้แต่ บุญต่างๆ มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้นนั้น ก็ไม่กระทำด้วย ข้อนี้อธิบายว่า หาได้ เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะความจริงนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อยู่แต่ว่า ทาน ศีล ภาวนาที่พระอรหันต์กระทำไปนั้น ไม่จัดว่าเป็น บุญญาภิสังขาร หรืออาเนญชาภิสังขาร ที่เป็นผลของอวิชา การกระทำนั้นจัด เป็นกิริยาอันเป็นสังขารสามัญ และไม่มีการให้ผลในปฏิสนธิกาลต่อไป

การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ของพระอรหันต์ที่เรียกว่าเป็นสังขารสามัญนั้น ก็หมายถึงการปรุ้งแต่งให้การทำงานที่เกี่ยวกับ กาย วาจา ใจ สำเร็จลงเท่านั้น ตรงกับที่กล่าวว่า “น หิ โกจิ ปฏิจสมุปปาทรหิโต สงฺขตมฺโม นาม อตฺถิ” ธรรมใดธรรมหนึ่งชื่อว่า สังขตะ แต่พ้นไปจากปฏิจสมุปบาทนั้น ย่อมไม่มีเลย หมายความว่า กริยาจิตของพระอรหันต์ก็ยังได้ชื่อว่าสังขาร ซึ่งสงเคราะห์เข้าเป็น องค์ของปฏิจสมุปบาทด้วย

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของสังขาร

๑. อภิสงฺขณณลกฺขณา มีการปรุ้งแต่งเป็นลักษณะ
๒. อายุหนรธา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญูณเกิด หรือพยายามให้ ธรรมที่เป็นผลซึ่งได้แก่ รูป นาม ที่เป็นหมวดเป็นกอง เกิดขึ้นเป็นกิจ
๓. เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา เป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้น เป็นอาการปรากฏใน ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อวิชาปทฺฐานา มีอวิชา เป็นเหตุใกล้

สรุปความว่า การกระทำต่างๆ ด้วย กาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมหนีไม่พ้นไปจากสังขารทั้ง ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญยาภิสังขาร พร้อมทั้งมีความยินดีในสังขารทั้ง ๓ นี้ด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจาก อวิชชา คือ ความไม่รู้จักโทษของทุกข์และสมุทัย และไม่รู้จักคุณของนิโรธและมรรคนั้นเอง ฉะนั้น ท่านอรรถกถาจารย์จึงแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า

มรูปปาคํ ทิปัจฉิ

มรุตตตสฺส เถหํ

ภูตทิพฺ วิสํ ขาทํ

ปิสาจนครํ ยถา ฯ

พาโล กโรติ สงฺขาร

ติวิเช ทุกฺขเหตุโว

ตสฺมา สติ อวิชฺชา

ภาวโต โหติ ปจฺจโย ฯ

ผู้ที่ถูกคลุมด้วยอวิชชา ย่อมพยายามสร้างสังขารทั้ง ๓ มีปุญญาภิสังขาร เป็นต้น อันเป็นเหตุทุกข์ทั้งปวง เหมือนผู้ที่กระโดดลงในเหวโดยอาศัยความอยากได้นางเทพธิดา หรือเหมือนแมลงเม่าที่บินเข้าสู่กองไฟโดยมีความยินดีในแสงไฟนั้น หรือเหมือนผู้ที่เลี้ยคมมีดที่เขาทาน้ำผึ้งไว้โดยอาศัยความยินดีในรส หรือเหมือนทารกที่หลงไหลเล่นอุจจาระของตนเองอยู่ หรือเหมือนผู้ที่ดื่มยาพิษโดยอาศัยความเสียใจอยากตาย หรือเหมือนผู้ที่หลงทางเข้าไปในนครปีศาจ ฉะนั้น สาธุชนทั้งหลายพึงทราบว่ อวิชชาเป็นปัจจัยของสังขาร เพราะเมื่อมีอวิชชา สังขารทั้ง ๓ ก็ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน

อนึ่ง ผู้ที่เดินทางไปในท่ามกลางแห่งความมืด ย่อมมองไม่เห็นทาง ฉะนั้น ผู้นั้นต้องเดินเดาสุ่มไปตามบุญตามกรรม ถูกบ้าง ไม่ถูกบ้าง เมื่อขณะที่เดินไม่ถูกทางนั้น แม้จะกล่าวได้ว่า เพราะมืดจึงเดินไม่ถูกทางก็จริง แต่ขณะที่เดินถูกทางนั้น ก็จะกล่าวไม่ได้ว่า เพราะสว่างจึงเดินถูกทาง ข้อนี้ควรพิจารณาให้รู้ไว้ ดังนั้นปุณฺชนทั้งหลายที่กำลังเดินทางวนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสาร จึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้เดินทางไปในความมืดด้วยกันทั้งสิ้น และขาดคนจูง คือ สัจจปฏิเวธญาณ ด้วยเหตุนี้แหละการกระทำของบุคคลเหล่านี้ บางทีก็เป็นบุญเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร และอาเนญยาภิสังขาร บางทีก็เป็นบาปเรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ดังนั้นท่านอรรถกถาจารย์จึงแสดงต่อไปว่า

ยถาปี นาม ขจุนุโธ
เอกทา ยาทิ มคฺเคน
สํสारे สํสรํ พาลो
กโรติ เอกทา ปุณฺณํ

นโร อปริณายโก
กุมฺมคฺเคนาปี เอกทา ฯ
ตถา อปริณายโก
อปุณฺณมฺปิ เอกทา ฯ

อันธบุณฺชนซึ่งกำลังเดินทางอยู่ในวิภูฏสงสาร และขาดผู้จูง คือ
สัจจปฏฺวีธญาณ บางครั้งก็ยอมกระทำบุญ บางครั้งก็ยอมกระทำบาป
เหมือนหนึ่งว่าคนตาบอดแต่กำเนิดที่ขาดผู้จูง บางครั้งก็เดินถูกทาง บางครั้งก็เดิน
ผิดทาง

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อวิชาปจฺจยา สงฺขารา

อวิชาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปุณฺณยถาสังขารนั้นได้อำนาจปัจจัย
๒ คือ

๑. อารัมมณปัจจัย ๒. ปกฺคฺคฺกนิสสยปัจจัย

อวิชาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อปุณฺณยถาสังขารนั้นได้อำนาจปัจจัย
๑๕ คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. อารัมมณปัจจัย	๓. อธิปตฺติปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย	๕. สมณันตรปัจจัย	๖. สหชาติปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย	๘. นิสสยปัจจัย	๙. อุปนิสสยปัจจัย
๑๐. อาเสวนปัจจัย	๑๑. สัมปยุตตปัจจัย	๑๒. อัตติปัจจัย
๑๓. นัตติปัจจัย	๑๔. วิคตปัจจัย	๑๕. อวิคตปัจจัย

อวิชาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อานนฺยฆาตาสังขารนั้นได้อำนาจปัจจัย
๑ คือ ปกฺคฺคฺกนิสสยปัจจัย

จบ อวิชาปจฺจยา สงฺขารา

๒. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ สมฺภวติ

โลเกยวิปากวิญฺญาณ ๓๒ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ

สังขารมีอยู่ ๒ อย่างคือ สังขารที่เป็นผลของอวิชชาอย่างหนึ่ง และสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญฺญาณอย่างหนึ่ง

สำหรับสังขารที่เป็นผลของอวิชชานั้น ย่อมได้ทั้งหมดไม่เว้นอย่างหนึ่งอย่างใด ส่วนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญฺญาณนั้น ยกเว้นเจตนาที่อยู่ในอุทฺธัจจสัมปยุตตจิต ในขณะที่อกุศลปฏิสันธิวิญฺญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยอปุญฺญาภิสังขารเป็นเหตุ เพราะอุทฺธัจจเจตนาไม่มีกำลังพอที่จะส่งผลในปฏิสันธิกาลให้เกิดเป็นพวกอบายสัตว์ได้ แต่ในปวัตติกาลนั้นสามารถส่งผลให้เกิดเป็นอกุศลวิบากได้ ฉะนั้น ในคำว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** นั้น ระหว่างอปุญฺญาภิสังขารเป็นเหตุ ปฏิสันธิวิญฺญาณเป็นผลจึงเว้นอุทฺธัจจเจตนาเสีย คงได้อกุศลเจตนา ๑๑ แต่ระหว่างอปุญฺญาภิสังขารเป็นเหตุปวัตติวิญฺญาณเป็นผลนั้น ได้อกุศลเจตนา ๑๒ ทั้งหมด

ส่วนในปุญฺญาภิสังขารนั้น เว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญาเสียโดยแน่นอน เพราะอภิญญากุศลเจตนาไม่มีหน้าที่ส่งผล คือ วิปากวิญฺญาณ ทั้งในปฏิสันธิกาลและปวัตติกาลแต่อย่างใด อภิญญาต่างๆ มีอิทธิทธิอภิญญาเป็นต้นที่เกิดขึ้นก็เป็นผลมาจากกุศลอภิญญา ที่เป็นผลเกิดขึ้นโดยปัจจุบัน เป็นประจักษ์สิทธินั้นเอง แต่แม้ว่าจะเว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญาก็ตาม จำนวนเจตนาที่เป็นปุญฺญาภิสังขารก็คงได้ ๑๓ ตามเดิม เพราะรูปาวจรกุศลปัญญาจณานที่ไม่เกี่ยวกับอภิญญาก็มีอยู่

สำหรับอานนฺดาภิสังขารนั้น คงได้เจตนาทั้งหมดไม่มีเว้น ฉะนั้นเมื่อสรุปจำนวนสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญฺญาณแล้ว คงได้ดังนี้

ปุญฺญาภิสังขาร ๑๓ (เว้นเจตนาที่ในกุศลอภิญญา)

อปฺปญฺญาภิสังขาร ๑๒ (เว้นอุทฺธัจฺเจตนาที่ให้ผลในปฏิสนธิกาล)

อานนฺตฺยาภิสังขาร ๔

รวมเป็นเจตนา ๒๕

อนึ่ง อกุศลเจตนาที่ถูกประหารโดยมรรคทั้ง ๔ และกุศลอกุศลเจตนาที่เป็นอโหสิกรรม แม้ว่าจะเป็นสังขารที่เกิดมาจากอวิชาเป็นเหตุก็จริง แต่ไม่จัดเข้าในสังขารที่เป็นเหตุของวิญญาณเช่นเดียวกัน

แสดงวณัตตะของคำว่า วิญญาณ

วิชานาตีติ = วิญญาณ

ธรรมชาติใดรู้อารมณ์เป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วิญญาณ (หมายเอาโลเกียวิปากจิต ๓๒)

อีกนัยหนึ่ง

วิชานนฺติ เอเตนาตี = วิญญาณ

บุคคลทั้งหลายย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษโดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายรู้อารมณ์เป็นพิเศษนั้นจึงชื่อว่า วิญญาณ (หมายเอาโลเกียวิปากจิต ๓๒ พร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ)

องค์ธรรมของวิญญาณนี้ แสดงเป็น ๒ นัย คือ โดยอภิธรรมภาชนียนัย และโดยสุดตันตภาชนียนัย

ว่าโดยอภิธรรมภาชนียนัย ได้แก่จิต ๘๕ เพราะคำว่าวิญญาณนั้น มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษไปจากการรู้ของสัญญาและปัญญา ฉะนั้น จึงนับเอาจิตทั้งหมดได้และอีกประการหนึ่ง จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสังขาร คือการปรุงแต่ง ฉะนั้น จึงนับเอาจิตทั้งหมดได้

ว่าโดยสุดตันตภาชนียนัย ได้แก่โลเกียวิปากจิต ๓๒ เพราะการแสดงปัจจัยสมุปปาต โดยสุดตันตภาชนียนัยนี้ มีการจำแนกโดยกาล คือ ภพที่เป็นอดีต

ปัจจุบัน อนาคต จำแนกโดย เหตุ ผล วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นต้น ฉะนั้น วิญญูญาณ
 เมื่อว่าโดยกาลแล้ว ก็จัดเข้าในปัจจุบันภพ ดังที่แสดงว่า มหุเม อฏฐ ปจฺจุปฺปนโน
 อทฺธา เมื่อว่าโดยเหตุผลก็จัดเข้าในผล ดังที่ได้แสดงว่า อิทา นิ ผลปญฺจกัม เมื่อว่า
 โดยวัฏฏะทั้ง ๓ ก็จัดเข้าในวิปากวิฏฺฐ ดังที่ได้แสดงว่า อวเสธา จ วิปากวฏฺฏํ
 ฉะนั้น คำว่า วิญญูญาณ ที่เป็นผลของสังขารนี้จึงได้แก่โลกียวิปากจิต ๓๒ นั้นเอง

ส่วนการแสดงโดยอภิธรรมภาษณีนัยนั้น องค์ธรรมไม่จำกัดคือ คำว่า
 วิญญูญาณ ก็ได้แก่จิตทั้งหมด คำว่า นาม ก็ได้แก่เจตสิกทั้งหมด คำว่า รูป ก็ได้แก่
 รูปทั้งหมด คำว่า ผัสสะ ก็ได้แก่ผัสสะทั้งหมด ดังนี้ เป็นต้น เพราะไม่มีการจำแนก
 โดย กาล เหตุ ผล เป็นต้น

การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยนัยทั้ง ๒ ดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระ-
 พุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในวิภังคปริกขณในอภิธรรมปิฎก

อธิบายในวจนัตถะข้อที่ ๑ คือ วิชานาตติ = วิญาณ

ธรรมชาติของจิตนั้นย่อมมีการรับรู้อารมณ์อยู่เสมอไม่ว่าเวลาใด การ
 รับรู้อารมณ์อยู่เสมอไม่ว่าเวลาใดนี้แหละ ชื่อว่าย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ

อีกประการหนึ่ง ในจำนวนโลกียวิปากจิตเหล่านั้น มีการรู้อารมณ์จำกัด
 โดยเฉพาะๆ เป็นส่วนมาก ต่างกับการรู้อารมณ์ของกุศล กิริยา ที่มีการรู้อารมณ์
 โดยไม่จำกัดเป็นส่วนมากดังเช่น จักขุวิญญูญาณจิต ก็มีการรู้แต่เฉพาะรูปารมณ์
 ฯลฯ กายวิญญูญาณจิต ก็มีการรู้แต่เฉพาะโผฏฐัพพารมณ์ สัมปฏิจฺจนจิต ก็มีการรู้
 แต่เฉพาะปัญญาารมณ์ อุเบกขาสันตிரณจิต มหาวิปากจิต และมหัคคตวิปากจิต
 เมื่อขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ ก็มีการรู้เฉพาะอารมณ์ที่เกี่ยวกับอดีตภพ
 เช่นนี้แหละจึงได้ชื่อว่ารู้อารมณ์เป็นพิเศษ คือรู้ไม่ทั่วไป

อธิบายในวจนัตถะข้อที่ ๒ คือ วิชา นนฺติ เอเตนาติ = วิญาณ

สัตว์ทั้งหลายก็ดี เจตสิกก็ดี ที่มีการรู้อารมณ์ได้ต่างๆ ทั้งปรมัตถ์และ
 บัญญัตินั้นก็โดยอาศัยวิปากวิญญูญาณเป็นเหตุ กล่าวคือ ถ้าจักขุวิญญูญาณจิตไม่เกิด
 ก็เป็นอันว่าผู้นั้นไม่มีการเห็น ฯลฯ ถ้ากายวิญญูญาณจิตไม่เกิด ก็เป็นอันว่าผู้นั้น

ไม่มีความรู้สึกทางกาย ถ้าขาดภวังคจิตเสีย ผู้นั้นก็ไม่มีความรู้อารมณ์ใดๆ เลย ด้วยเหตุนี้แหละ วิปากวิญญานเหล่านี้จึงเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลาย รู้อารมณ์เป็นพิเศษ

วิญญานที่เป็นผลของสังขารทั้งหลายนี้ แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ

วิญญานที่เกิดในปฏิสนธิกาล ชื่อว่า ปฏิสนธิวิญญาน ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ พวกหนึ่ง และ

วิญญานที่เกิดในปวัตติกาล ชื่อว่า ปวัตติวิญญาน ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ พวกหนึ่ง

การจำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๕ โดยสังขาร ๓

๑. อปฺปญฺญาภิสังขาร ๑๑ (เว้นอุทธัจจเจตนา) เป็นเหตุ

อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิปาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิทั้ง ๔ เป็นพวกทุกคือเหตุบุคคล คือพวกอบายสัตว์

๒. ปุญฺญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลทวิเหตุกโอมกะเจตนา ๔ เป็นเหตุ

อุเบกขาสันตிரณกุศลวิปาก ๑ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ จาคุมหาราชิกาภูมิ ๑ เป็นพวกสุขคือเหตุบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นต่ำ ที่พิกลพิการใบ้ บ้า บอด หนวก เป็นต้น

๓. ปุญฺญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลทวิเหตุอุกักัฏฐะเจตนา ๔ และติเหตุกโอมกะเจตนา ๔ เป็นเหตุ

มหาวิปากญาณวิปยุต ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ เป็นพวกทวิเหตุบุคคล คือ มนุษย์และเทวดาชั้นกลาง

๔. ปุญฺญาภิสังขาร อันได้แก่ มหากุศลติเหตุกอุกักัฏฐะเจตนา ๔ เป็นเหตุ

มหาวิบากญาณสัมปยุต ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ เป็นพวกติเหตุกบุคคล คือมนุษย์และเทวดาชั้นสูง

๕. ปุณฺณยาสังขาร อันได้แก่ รูปาจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ
รูปาจรวิบาก ๕ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ)
เป็นพวกรูปพรหม

๖. อานนฺธยาสังขาร อันได้แก่ อรูปาจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ
อรูปาจรวิบาก ๔ เป็นผล ให้ปฏิสนธิในอรูปภูมิ ๔ เป็นพวกอรูปพรหม

การจำแนกปวัตติวิญญาณ ๓๒ โดยสังขาร ๓

๑. อปุณฺณยาสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ

อกุสลวิบาก ๗ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การ
ถูกต้อง การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากชวณะ
ที่ไม่ดีเป็นผล ในกามภูมิ ๑๑

๒. อปุณฺณยาสังขาร ๑๒ เป็นเหตุ

อกุสลวิบาก ๔ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์ การได้ส่วน
อารมณ์ที่ไม่ดี เป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕

๓. ปุณฺณยาสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ

อเหตุกกุศลวิบาก ๘ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส
การถูกต้อง การรับอารมณ์ การได้ส่วนอารมณ์ และการรับอารมณ์ต่อจากชวณะ
ที่ดีเป็นผล ในกามภูมิ ๑๑

๔. ปุณฺณยาสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ

มหาวิบาก ๘ ได้แก่ การรับอารมณ์ต่อจากชวณะที่ดีเป็นผล ในกามสุคติภูมิ ๗

๕. ปุณฺณยาสังขาร อันได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นเหตุ

อเหตุกกุศลวิบาก ๕ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การรับอารมณ์
การได้ส่วนอารมณ์ที่ดีเป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕

๖. ปุญญาภิสังขาร อันได้แก่ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นเหตุ

รูปาวจรวิบาก ๕ ได้แก่ การรักษากายเป็นผล ในรูปภูมิ ๑๕

๗. อาเนญยาภิสังขาร อันได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ เป็นเหตุ

อรูปาวจรวิบาก ๔ ได้แก่ การรักษากายเป็นผล ในอรูปภูมิ ๔

การจำแนกปฏิสนธิวิญญาน ๑๕ โดยนัยต่างๆ

ปฏิสนธิวิญญาน ๑๕ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดยมิตสกะและสุทธะแล้ว
แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. รูปมิตสทวิญญาน วิญญานที่ปนด้วยรูป มี ๑๕

๒. รูปอมิตสทวิญญาน วิญญานที่ไม่ปนด้วยรูป มี ๔

เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้ว แบ่งออกเป็น ๓ คือ

๑. กามวิญญาน มี ๑๐

๒. รูปวิญญาน มี ๕

๓. อรูปวิญญาน มี ๔

เมื่อจำแนกโดยกำเนิดแล้ว แบ่งออกเป็น ๔ คือ

๑. อัณฑชวิญญาน มี ๑๐

๒. ชลาพุชวิญญาน มี ๑๐

๓. สังเสทชวิญญาน มี ๑๐

๔. โอปปาติกวิญญาน มี ๑๕

เมื่อจำแนกโดยคติแล้ว แบ่งออกเป็น ๕ คือ

๑. เทวคตวิญญูญาณ มี ๑๘
๒. มนุสสคตวิญญูญาณ มี ๕
๓. นิริยคตวิญญูญาณ มี ๑
๔. ตีรจฺจนคตวิญญูญาณ มี ๑
๕. เปตคตวิญญูญาณ มี ๑

เมื่อจำแนกโดยวิญญูญาณฐิติ (ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญูญาณ) แล้วมี ๗ คือ

๑. นานัตตกายนานัตตสํยญฺญีวิญญูญาณ มี ๕
๒. นานัตตกายเอกัตตสํยญฺญีวิญญูญาณ มี ๒
๓. เอกัตตกายนานัตตสํยญฺญีวิญญูญาณ มี ๒
๔. เอกัตตกายเอกัตตสํยญฺญีวิญญูญาณ มี ๒
๕. อากาสนัญญายตนวิญญูญาณ มี ๑
๖. วิญญูณฺญายตนวิญญูญาณ มี ๑
๗. อากิญจัญญายตนวิญญูญาณ มี ๑

เมื่อจำแนกโดยสัตตาวาส (ภูมิอันเป็นที่อาศัยของสัตว์) แล้วมี ๘

(เว้นสัตตาวาส ๑ คืออัสสญฺญสัตตา เพราะไม่มีวิญญูญาณ) คือ

ข้อ ๑ ถึง ๗ เหมือนวิญญูญาณฐิติ ๗

๘. เนวสํยญฺยานาสํยญฺญายตนวิญญูญาณ มี ๑

หมายเหตุ การที่จำแนกปฏิสนธิวิญญูญาณโดยวิญญูญาณฐิติและสัตตาวาสในที่นี้แสดงไว้แต่จำนวนเท่านั้น ส่วนชื่อของวิญญูญาณนั้นปรากฏอยู่แล้วในปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ ๕ ตอน ๒

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปัทฐฐาน ของวิญญาน

๑. วิชาณนลกขณั มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญา เป็นลักษณะ
๒. ปุพพุพคมรลั เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
๓. ปฏิสนธิปัจจุปฏฐานั มีการติดต่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่ เป็นอาการปรากฏ
๔. สงฺขารปฏฐานั (วา) มีสังขาร ๓ เป็นเหตุไกลั หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ วัตถุอารมณ์ปฏฐานั เป็นเหตุไกลั

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณั

สังขารทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิปากวิญญานนี้ได้อำนาจปัจจัย ๒ คือ

๑. ปกตูปนิสสยปัจจัย
๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

จบ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณั

๓. วิญญานปจฺจยา นามรูปั สมฺภวติ

เจตสิกที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต และกัมมชรูป ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยกัมมวิญญานและวิปากวิญญาน เป็นเหตุ

วิญญานที่เป็นเหตุให้เกิดนามรูปนี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

วิปากวิญญาน และ กัมมวิญญาน

วิปากวิญญาน ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒

กัมมวิญญาน ได้แก่ อกุศลจิต มหากุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต ที่ประกอบกับ กุศลอกุศลเจตนาที่ในอดีตภพ

นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมรูป ปวัตติกัมมรูป จิตตรูป (สำหรับ ปวัตติกัมมรูป และจิตตรูปที่เข้าในบทว่า รูป ได้นั้น ก็โดย อาศัยกัมมวิญญูณ และปวัตติวิปากวิญญูณนั่นเอง นับเข้าโดย อนุโลม)

เมื่อจำแนกวิปากวิญญูณ และนามรูปเหล่านี้โดยปฏิสนธิกาลและ ปวัตติกาลแล้ว ย่อมเป็นไปได้อันนี้คือ

ปฏิสนธิวิปากวิญญูณ	ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๘
ปวัตติวิปากวิญญูณ	ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒
ปฏิสนธินาม	ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปฏิสนธิวิญญูณ ๑๘
ปวัตตินาม	ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับปวัตติวิปากวิญญูณ ๓๒
ปฏิสนธิรูป	ได้แก่ กัมมรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญูณ
ปวัตติรูป	ได้แก่ จิตตรูปที่เกิดจากปวัตติวิปากวิญญูณ ๑๘ (เว้นทวิปัญญาวิญญูณจิต ๑๐ อรูป-วิปาก ๔) และปวัตติกัมมรูปที่เกิดจากกัมมวิญญูณ ๒๕

แสดงวณัตถะของคำว่า นาม

อามมณ นมตีติ = นาม

ธรรมชาติใดน้อมไปในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

วณัตถะของคำว่า รูป

สัตตมหาทวิโรธิปัจจุยเหติ รูปปติติ = รูป

ธรรมชาติโดยอมสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ มีความเย็น ความร้อนเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า รูป ได้แก่ กัมมชรูป และจิตตชรูป
วจนัตถะของคำว่า นามรูป

นามนญจ รูปนญจ นามรูปนญจ = นามรูป

นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป

อธิบายในวจนัตถะของนามรูป

คำว่า นามรูป นี้ ถ้าแสดงตามความเป็นไปของนามและรูปที่เกิดจาก วิญญูญาณแล้ว จะต้องแสดงว่า “วิญญูญาณปัจจุยา นามรูปนามรูป” แต่ในที่นี้ตัดเอา นามรูปออกเสียบทหนึ่ง คงเหลือแต่ นามรูป บทเดียว การแสดงเช่นนี้เรียกว่า เอกเสสนัย

อธิบายว่า วิญญูญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปนี้ มี ๓ อย่าง คือ

๑. วิญญูญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามในอรุปภูมิ และปัญจโวการภูมิ อย่างหนึ่ง ในที่นี้คำว่า วิญญูญาณ ได้แก่ อรุปวิปากจิต ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ แก่เจตสิก ๓๐ ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ในอรุปภูมิ ๔

และทวิปัญจวิญญูญาณ ๑๐ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ตามสมควร

๒. วิญญูญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปในอสัญญสัตตภูมิ และใน ปัญจโวการภูมิอย่างหนึ่ง ในที่นี้คำว่า วิญญูญาณ หมายถึงกัมมวิญญูญาณ ซึ่งได้แก่ รูปาวจรปัญจกมณกุศลจิต ที่ประกอบกับสัจญวิราคภาวนาเจตนาในอดีตภพ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัมมชรูป ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลของพวก อสัจญสัตตพรหม

และอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ ที่ประกอบกับกุศล อกุศลเจตนาใน อดีตภพเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปวัตติกัมมชรูปในกามภูมิ ๑๑

และมหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ที่ประกอบกับกุศลเจตนาใน
อดีตภพเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปวัตติกัมมชรูปในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ)

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ในปัญจโวการภูมิอย่างหนึ่ง
ในที่นี้ คำว่า วิญญาณ ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่เจตสิก ๓๕ และปฏิสนธิกัมมชรูปในปัญจโวการภูมิ ๒๖

และปัญจโวการปวัตติวิปากวิญญาณ ๑๘ (เว้นทวีปัญจวิญญาณ ๑๐)
เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่เจตสิก ๓๕ และจิตตชรูปในปัญจโวการภูมิ ๒๖

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของนาม

๑. นมนลกขณํ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
๒. สมุปโยครสํ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเอง
โดยอาการที่เป็นเอakupาทตาเป็นต้น เป็นกิจ
๓. อวินิฟูโลกปจจุปปิฏฐานํ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏในปัญญา
ของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. วิญญานปทภูฐานํ มีวิญญาณเป็นเหตุไกล้

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน ปทัฏฐาน ของรูป

๑. รูปปนลกขณํ มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ
๒. วิภิรณรลํ มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ
๓. อพฺยาทตปจจุปปิฏฐานํ มีความเป็นอพยาทธรรมชาติหรือมีความไม่รู้อารมณ์
เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
(อเจตนา อพฺยาทตาคติ เอตฺถ วีย อนารมฺมณฺณตา
วา อพฺยาทตตา ทภูฐพฺพา) (มาในมหาภูทิกา)
๔. วิญญานปทภูฐานํ มีวิญญาณเป็นเหตุไกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท วิญญานปจฺจยา นามรูป

วิปากวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม คือเจตสิกที่ประกอบนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. อัตติปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

ปฏิสนธิวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้หทัยัตถรูปนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. อาหารปัจจัย	๖. อินทริยปัจจัย
๗. วิปยุตตปัจจัย	๘. อัตติปัจจัย	๙. อวิคตปัจจัย

ปฏิสนธิวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมรูป (เว้นหทัยัตถ) นั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. นิสสยปัจจัย	๓. วิปากปัจจัย
๔. อาหารปัจจัย	๕. อินทริยปัจจัย	๖. วิปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย	๘. อวิคตปัจจัย	

กัมมวิญญาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมรูปในอสังขยัตตภูมิ และปวัตติกัมมรูปในปัญจโวการภูมิ และเอกโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๑ คือ

ปกตุนิสสยปัจจัย

๔. นามรูปปจฺจยา สพายตน์ สมุทฺติ

อสังขัตติกายตนะ ๖ มีจักขายตนะเป็นต้น ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยนามรูปเป็นเหตุ

ในที่นี้ นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต ๓๒

รูป ได้แก่ กัมมขรูป ๑๖ คือวินิพโกรูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๑
หัตถรูป ๑ ชีวีตรูป ๑

สพายตนะ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ มานายตนะ ชิวหายตนะ
กายายตนะ และมนายตนะ คือโลเกียวิปากจิต ๓๒

แสดงวจนัตถะของคำว่า สพายตนะ

อายตํ สงฺสารวฏฺฐํ นยตีติ = อายตน์

ธรรมชาติใดตรงไว้ซึ่งวัฏสงสารที่ยืนยาว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า
อายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๑๒

ฉ อายตนานิ = สพายตน์

อายตนะทั้ง ๖ ชื่อว่า สพายตนะ ได้แก่ อัมมัตติกายตนะ ๖

สพายตณฺจ ฉญฺจายตณฺจ = สพายตน์

อายตนะทั้ง ๖ และอายตนะที่ ๖ ชื่อว่า สพายตนะ

อธิบายว่า คำว่า สพายตนะ ในบทว่า นามรูปปจฺจุยา สพายตน์ นี้
เป็นบทที่ทำให้เหลือจากบท ๒ บท คือ สพายตน์ ฉญฺจายตน์ การกระทำให้เป็น
ไปเช่นนี้เรียกว่า เอกเสสนัย คือลบบท ฉญฺจายตน์ ออก คงเหลือไว้แต่ สพายตน์
บทเดียว หมายความว่า อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เป็นผลของนามรูปนี้ เมื่อจำแนก
โดยภูมิแล้ว ย่อมเป็นไปดังนี้คือ

ในปัญจโวการภูมิ นามรูปเป็นเหตุ อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่ชื่อว่า
สพายตนะ เป็นผลตามสมควร

ในอรุปภูมิ นามเป็นเหตุ มนายตนะที่ชื่อว่า ฉญฺจายตนะ เป็นผล

การเป็นเหตุเป็นผลระหว่าง นาม กับ มนายตนะนั้น เกิดพร้อมกัน และ
เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันก็ได้ ส่วนการเป็นเหตุเป็นผลกันระหว่าง นาม กับ

ปัญญาตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี ไม่เกิดพร้อมกันก็มี แล้วแต่กาล และเป็นเหตุเป็นผลกัน ระหว่างรูป กับ มนายนะ และรูป กับ ปัญญาตนะนั้น เกิดพร้อมกันก็มี ไม่พร้อมกันก็มี แล้วแต่กำเนิด

ข้ออธิบายที่กล่าวมานี้ จะปรากฏชัดในเวลาที่จะจำแนกโดยปัจจัย ๒๔

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของสพายตนะ

๑. อายุคนลกฺขณํ มีการกระทบ หรือมีการทำให้วิญญูสงสารยืนยาว เป็นลักษณะ
๒. ทสฺสนาทิสํ มีการเห็นเป็นต้นเป็นกิจ
๓. วตฺตทวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ มีความเป็นวัตถุและทวารของปัญจวิญญาณาธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณาธาตุ ตามสมควร เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. นามรูปปฏฺฐานํ มีเจตสิก และกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท นามรูปปจฺจุยา สพายตนํ

๑. นาม คือ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่โลกียวิปากจิต ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๗ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. สัมปยุตตปัจจัย ๖. อตฺถิปัจจัย
๗. อวิคตปัจจัย

๒. นาม คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ที่ประกอบกับ โลกียวิปาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่โลกียสเหตุกวิปาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาติปัจจัย ๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. นิสสยปัจจัย ๕. วิปากปัจจัย ๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย ๘. อวิคตปัจจัย

๓. นาม คือ เจตนาเจตสิก ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่มนายตนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. สหชาติกัมมปัจจัย ๕. วิปากปัจจัย ๖. นามอาหารปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย ๘. อัตติปัจจัย ๙. อวิคตปัจจัย

๔. นาม คือ ผัสสะ เจตนา ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่มนายตนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. นามอาหารปัจจัย ๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย ๘. อวิคตปัจจัย

๕. นาม คือ วิตก วิจาร ปิติ ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่มนายตนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก (เว้นทวิปัญญวิญญาณ) ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. ฌานปัจจัย ๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย ๘. อวิคตปัจจัย

๖. นาม คือ ชีวิตินทรีย์ เวทนา ศรัทธา ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่มนายตนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. สหชาติินทรีย์ปัจจัย ๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. อัตติปัจจัย ๘. อวิคตปัจจัย

๗. นาม คือ วิริยะ สติ ปัญญา ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายคนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. สหชาตินทรียปัจจัย ๖. มัคคปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย ๘. อัตติปัจจัย ๙. อวิคตปัจจัย

๘. นาม คือ เอกัคคตา ที่ประกอบกับโลภียวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายคนะ ซึ่งได้แก่โลภียวิบาก ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๑๐ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. นิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. สหชาตินทรียปัจจัย ๖. ฌานปัจจัย
๗. มัคคปัจจัย ๘. สัมปยุตตปัจจัย ๙. อัตติปัจจัย
๑๐. อวิคตปัจจัย

การจำแนกปัจจัยและปัจจัยุบัน ตั้งแต่ข้อ ๑-๘ ดังกล่าวมานี้ เป็นปัจจัยได้ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล

๙. นาม คือ เจตสิกขันธ์ ๓ ที่ประกอบกับปัญญาโวการปฏิสนธิจิต เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญญาคนะในปฏิสนธิกาลแห่งปัญญาโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. นิสสยปัจจัย ๓. วิปากปัจจัย
๔. สหชาติวิปยุตตปัจจัย ๕. อัตติปัจจัย ๖. อวิคตปัจจัย

ในที่นี้สำหรับ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา อายตนะทั้ง ๔ นี้ มุ่งหมายเอาสังเสทชะและโอปปาติกกำเนิด ส่วนกายายตนะนั้น ได้กำเนิดทั้งหมด

๑๐. นาม คือ เจตสิกขันธ์ ๓ ที่ประกอบกับปัญญาโวการวิบาก เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญญาคนะในปวัตติกาลแห่งปัญญาโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๔ คือ

๑. ปัจจชาติปัจจัย ๒. ปัจจชาติวิปยุตตปัจจัย
๓. อัตติปัจจัย ๔. อวิคตปัจจัย

๑๑. รูป คือ หทัยวัตถุ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่ปัญจโวการ-
ปฏิสนธิจิต ๑๕ ในปฏิสนธิกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. สหชาติวิปยุตตปัจจัย	๕. อัตติปัจจัย	๖. อวิคตปัจจัย

๑๒. รูป คือ หทัยวัตถุ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่ปัญจโวการวิบาก ๑๘ (เวทนาปัญจวิญญาณ) ในปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๕ คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย	๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	๔. อัตติปัจจัย
๕. อวิคตปัจจัย	

๑๓. รูป คือ ปัญญาตนะ ที่เกิดก่อนและกำลังตั้งอยู่ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นายตนะ ซึ่งได้แก่ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ในปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย	๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. ปุเรชาตนิทริยปัจจัย	๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
๕. อัตติปัจจัย	๖. อวิคตปัจจัย

๑๔. รูป คือ กัมมขมมหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญญาตนะ ที่ตั้งอยู่ในกาลาปอันเดียวกันกับตน ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๔ คือ

๑. สหชาติปัจจัย	๒. สหชาตนิสสยปัจจัย
๓. อัตติปัจจัย	๔. อวิคตปัจจัย

๑๕. รูป คือ รูปชีวิตินทริย เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญญาตนะ ที่ตั้งอยู่ในกาลาปอันเดียวกันกับตน ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลแห่งปัญจโวการภูมินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๓ คือ

๑. รูปชีวิตินทริยปัจจัย	๒. อัตติปัจจัย	๓. อวิคตปัจจัย

๑๖. รรป คือ กัมมชโธชา เป็นป้งจ้ยช่วยอุปการะแก่ปญจายตนะ ที่ตั้งอยู่ในกลาปอันเดียวกันกับตน และในกลาปอื่นๆ ในปวัตติกาลแห่งกามภูมินั้น ได้อ่านาจป้งจ้ย ๓ คือ

๑. รรปอาหารป้งจ้ย ๒. อัถถิป้งจ้ย ๓. อวิคตป้งจ้ย

เมื่อรวมอ่านาจป้งจ้ยในการช่วยเหลืออุปการะ ของนามรรูปแก่สพายตนะนั้น ได้ ๒๒ ป้งจ้ย คือ

๑. เหตุป้งจ้ย ๒. สหชาตป้งจ้ย ๓. อัญญมัญญป้งจ้ย
๔. สหชาตนิสสยป้งจ้ย ๕. วัถฏปุเรชาตนิสสยป้งจ้ย ๖. วัถฏปุเรชาตป้งจ้ย
๗. ป้งจายาตป้งจ้ย ๘. กัมมป้งจ้ย ๙. วิปากป้งจ้ย
๑๐. รรปอาหารป้งจ้ย ๑๑. นามอาหารป้งจ้ย ๑๒. สหชาตนิทริยป้งจ้ย
๑๓. ปุเรชาตนิทริยป้งจ้ย ๑๔. รรปชีวิตนิทริยป้งจ้ย ๑๕. ฌานป้งจ้ย
๑๖. มัคคป้งจ้ย ๑๗. สัมปยุตตป้งจ้ย ๑๘. สหชาตวิปยุตตป้งจ้ย
๑๙. วัถฏปุเรชาตวิปยุตตป้งจ้ย ๒๐. ป้งจายาตวิปยุตตป้งจ้ย
๒๑. อัถถิป้งจ้ย (ทั้ง ๕ ป้งจ้ย) ๒๒. อวิคตป้งจ้ย (ทั้ง ๕ ป้งจ้ย)

จบ นามรรูปจายา สพายตนะ

๕. สพายตนะจายา ผลุโส สมุทวติ

ผัสสะ ๖ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุ สพายตนะ ที่เป็นเหตุให้เกิดผัสสะนี้ก็ได้แก่อัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เป็นผลของนามรรูปนั่นเอง

ผัสสะ ๖ คือ

๑. จักขุสัมผัส ๒. โสตสัมผัส ๓. ฌานสัมผัส ๔. จีวรหสัมผัส
๕. กายสัมผัส ๖. มโนสัมผัส ผัสสะทั้ง ๖ นี้ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

แสดงวณัตตะของ ผัสสะ

“อามุภัง ผุสตีติ = ผลุโส”

ธรรมชาติที่กระทบซึ่งอารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า ผัสสะ
อีกนัยหนึ่ง

“ผุสนติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาติ = ผลุโส”

สัมปยุตตธรรม คือ จิต และเจตสิกทั้งหลาย ย่อมกระทบซึ่งอารมณ์
โดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมกระทบซึ่งอารมณ์นั้น
ชื่อว่า ผัสสะ

อีกนัยหนึ่ง

“ผุสนํ = ผลุโส” (วา) “สํผุสเต = สมฺผลุโส”

การกระทบอารมณ์ ชื่อว่า ผัสสะ หรือชื่อว่า สัมผัสสะ
วณัตตะ ของ จักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น

“จกฺขุวิญญาณณ สมฺปยุตฺโต สมฺผลุโสติ = จกฺขุสมฺผลุโส”

ผัสสะ คือการกระทบที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
จักขุสัมผัสผัสสะ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ

(โสตสัมผัสสะ ฯลฯ กายสัมผัสผัสสะ ก็แสดงในทำนองเดียวกัน)

“มโนวิญญาณณ สมฺปยุตฺโต สมฺผลุโสติ = มโนสมฺผลุโส”

ผัสสะ คือการกระทบที่ประกอบกับมโนวิญญาณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
มโนสัมผัสผัสสะ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต ๒๒ (เว
ทวิปัญจวิญญาณ)

อธิบายว่า คนที่ตายแล้ว แม้ว่าจะมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย อยู่ก็ตามแต่
ผัสสะต่างๆ มิจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า การเห็น
การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การนึกคิดต่างๆ ไม่มี ที่เป็นเช่นนี้ก็
เพราะขาดประสาทรูปทั้ง ๕ และภวังคจิต ที่เรียกว่า สฬายตนะนั่นเอง และในผู้ที่มิ
ชีวิตอยู่นั้น ถ้าตาบอดเสียแล้ว จักขุสัมผัสผัสสะก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าหูหนวกเสียแล้ว
โสตสัมผัสผัสสะก็เกิดไม่ได้เป็นต้นเช่นเดียวกัน

อนึ่ง ผัสสะที่เป็นผลของสพายตนะนี้ ได้แก่ การประชุมพร้อมกันระหว่างปสาทรูปทั้ง ๕ กับปัญจารมณและปัญจวิญญาณ ชื่อว่า จักขุสัมผัสสะ โสตสัมผัสสะ ฆานสัมผัสสะ จิวหาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ เพราะการที่จักขุวิญญาณเป็นต้น เกิดขึ้นได้นั้น ก็อาศัยการกระทบกันระหว่างจักขุปสาท กับ รูปารมณ โสตปสาท กับ สัทธารมณ ฆานปสาท กับ คันธารมณ จิวหาปสาท กับ รสธารมณ กายปสาท กับ โภกฐัพพารมณ แล้วจึงทำให้จักขุวิญญาณเป็นต้นเกิดขึ้นเมื่อจักขุวิญญาณเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว จักขุสัมผัสสะเป็นต้น ก็ปรากฏ ส่วนมโนสัมผัสสะนั้น ได้แก่การกระทบกันระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่างๆ ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ซึ่งได้แก่ธรรมารมณหรืออารมณ ๖ หมายถึงในระหว่างที่วิธิจิตยังไม่เกิด เพราะภวังคจิตที่เกิดขึ้นนั้น ก็ได้กระทบกับอารมณที่เป็น กรรมกรรมนิमित คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ การกระทบนี้แหละ ชื่อว่า มโนสัมผัสสะ ได้แก่ผัสสะที่ประกอบกับภวังคจิตนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง มโนสัมผัสสะ ได้แก่การประชุมพร้อมกันระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่างๆ ทั้งปรมัตถ์ บัญญัติ และมโนวิญญาณ นี้มุ่งหมายเอาในระหว่างที่วิธิจิตเกิดแล้ว เพราะวิธิจิตที่เกิดขึ้นได้นั้นก็ต้องอาศัยการกระทบกันระหว่างภวังคจิตกับสภาพธรรมต่างๆ เป็นเหตุ เมื่อวิธิจิตเกิดขึ้นแล้วมโนสัมผัสสะก็ปรากฏขึ้น แต่ผัสสะที่ประกอบอยู่ในกุศล อกุศล กิริยา นั้นไม่เอา มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะผัสสะที่ประกอบอยู่ในวิบากมโนวิญญาณมี สัมปฏิจจนะ สันติริณะ ตทารัมมณะ เท่านั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในนิทานวรรคสังยุตตพระบาลีว่า

“จักขุณฺจ ปฏิจฺจ รูปเ จ	อุปฺปหฺขติ จกฺขุวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”
“โสตณฺจ ปฏิจฺจ สทฺเท จ	อุปฺปหฺขติ โสตวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”
“ฆานณฺจ ปฏิจฺจ คนฺธเ จ	อุปฺปหฺขติ ฆานวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”
“จิวฺหณฺจ ปฏิจฺจ รสเ จ	อุปฺปหฺขติ จิวฺหาวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”
“กายณฺจ ปฏิจฺจ โภกฺกฐพฺเพ จ	อุปฺปหฺขติ กายวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”
“มณณฺจ ปฏิจฺจ ฐมฺเม จ	อุปฺปหฺขติ มโนวิญฺญาณํ	ติณฺณํ สงฺกฺคิ ผสฺสุโส”

ซึ่งแปลว่า

จักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยจักขุปสาท กับ รูปารมณ์ การประชุมร่วมกันระหว่างจักขุปสาท รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

โสตวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยโสตปสาท กับ สัททารมณ์ การประชุมร่วมกันระหว่างโสตปสาท สัททารมณ์ โสตวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

ฆานวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยฆานปสาท กับ คันธารมณ์ การประชุมร่วมกันระหว่างฆานปสาท คันธารมณ์ ฆานวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

ชีวหาวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยชีวหาปสาท กับ รสารมณ์ การประชุมร่วมกันระหว่างชีวหาปสาท รสารมณ์ ชิวหาวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

กายวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยกายปสาท กับ โผฏฐัพพารมณ์ การประชุมกันระหว่างกายปสาท โผฏฐัพพารมณ์ กายวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

มโนวิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้นได้ เพราะอาศัยภวังคจิต กับ สภาพธรรมต่างๆ ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ การประชุมร่วมกันระหว่างภวังคจิต สภาพธรรมต่างๆ มโนวิญญาณทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า ผัสสะ

อนึ่งการกระทบอารมณ์ของผัสสะนี้ ไม่เหมือนกับการกระทบกันระหว่างรูปต่อรูป เช่น มือ ๒ ข้างกระทบกัน หรือวัตถุ ๒ สิ่งกระทบกัน เป็นการกระทบในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดตามสภาวะ แต่บางครั้งการกระทบอารมณ์ตามสภาวะ ที่ชื่อว่าผัสสะนี้ ก็ปรากฏชัดเจนคล้ายกับมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมากระทบกับกาย เช่น ขณะที่เราเห็นคนอื่นกำลังกินของเปรี้ยวๆ อยู่ ผู้เห็นก็รู้สึกน้ำลายไหล หรือ

คนใดคนหนึ่งกำลังลัดมืออยู่บนหินที่มีทราย คนที่ได้ยินเสียงนั้นแล้วจะรู้สึกเสียวฟัน หรือบางคนก็ใจอ่อน แลเห็นคนขึ้นไปบนที่สูงมากๆ ก็รู้สึกเสียวไส้ กลัวแทน มีอาการขาสั่นใจหวิว หรือคนขลาดได้แลเห็นเขากำลัง ดี ฟันกันมีโลหิตออก ก็รู้สึกกลัวใจสั่นเป็นลม หรือเนื้อเมื่อขณะเห็นเสือ จะก้าวขาไม่ออก ยืนตัวแข็งอยู่กับที่ หรือผู้ที่ได้เข้าไปในสถานที่สงบเงียบ มีสัปบุรุษทั้งหลายกำลังบำเพ็ญกรรมฐานอยู่ เมื่อได้แลเห็นบุคคลและสถานที่เช่นนี้แล้ว ก็มีความรู้สึกว้าจิดใจสลายชุ่มชื้นผ่องใสขึ้นทันที ความเป็นไปดังกล่าวมานี้ ก็คือการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ที่เรียกว่า ผัสสะนั่นเอง และผัสสะทั้ง ๖ เกิดขึ้นได้ก็เพราะมีอัมมัตติกายตนะ ๖ ที่เกิดจากอดีตกรรมเป็นเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “สพายตนปจฺจยา ผลฺโล”

เมื่อจำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิแล้ว ได้ดังนี้ คือ

ในกามภูมิ ๑๑ ผัสสะ ๖ ย่อมเกิดขึ้นได้

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) ผัสสะย่อมเกิดได้ ๓ คือ จักขุสัมผัส ผัสสะ โสตสัมผัส ผัสสะ มโนสัมผัส ผัสสะ

ในอรุภูมิ ๔ ผัสสะย่อมเกิดได้ ๑ คือ มโนสัมผัส ผัสสะ

ส่วนในอสัญญสัตตภูมินั้น ผัสสะทั้งหมดย่อมเกิดไม่ได้ เพราะไม่มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เกิดในภูมินี้

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ของผัสสะ

๑. ผุสทนลกฺขโณ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
๒. สัมมฏฺฐนโรโส มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นกิจ
๓. สงฺกตฺติปจฺจุปฺปฏฺฐาโน มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และวิญญาณ เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. สพายตนปทฏฺฐาโน มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท สพายตนปจฺจยา ผลฺโส

๑. จักขายตนะ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่จักขุสัมผัสสะนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย	๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย
๓. ปุเรชาตินทริยปัจจัย	๔. วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
๕. วัตถุปุเรชาตัตถิปัจจัย	๖. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย

๒. โสตตยตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่โสตสัมผัสสละ ฆานสัมผัสสละ ชิวหาสัมผัสสละ กายสัมผัสสละ นั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ ปัจจัย เช่นเดียวกับจักขายตนะเป็นปัจจัย จักขุสัมผัสสละเป็นปัจจัยอุปบัน

๓. มนายตนะ คือ โลเกียวิปากจิต ๒๒ (ทวิปัญญาวิญญาน) เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นโนสัมผัสสละ ที่ประกอบกันตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๙ คือ

๑. สหชาตปัจจัย	๒. อัญญมัญญปัจจัย	๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย	๕. นามอาหารปัจจัย	๖. สหชาตินทริยปัจจัย
๗. สัมปยุตตปัจจัย	๘. สหชาตัตถิปัจจัย	๙. สหชาตอวิคตปัจจัย

จบ สพายตนปจฺจยา ผลฺโส

๖. ผลสฺปจฺจยา เวทนา สมุทฺติ

เวทนา ๖ ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ

เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสสะนั้น คือ

๑. จักขุสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างจักขุวิญญานกับรูปารมณ์ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในจักขุวิญญานจิต

๒. โสตสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างโสตวิญญานกับสัททารมณ์ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในโสตวิญญานจิต

๓. ฆานสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างฆานวิญญาณกับคันธารมณ์ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในฆานวิญญาณจิต
๔. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างชิวหาวิญญาณกับรสารมณ์ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในชิวหาวิญญาณจิต
๕. กายสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างกายวิญญาณกับโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในกายวิญญาณจิต
๖. มโนสัมผัสสชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างมโนวิญญาณกับธรรมารมณ์หรืออารมณ์ ๖ ได้แก่เวทนาที่อยู่ในโลกียวิปากจิต ๒๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต)

แสดงวณัตถะของ เวทนาทั้ง ๖

“เวทยตฺติ = เวทนา”

ธรรมชาติโดยอ้อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า เวทนา

จกฺขุสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = จกฺขุสมฺผลสฺสชา เวทนา

โสตสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = โสตสมฺผลสฺสชา เวทนา

ฆานสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = ฆานสมฺผลสฺสชา เวทนา

ชิวหาสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = ชิวหาสมฺผลสฺสชา เวทนา

กายสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = กายสมฺผลสฺสชา เวทนา

มโนสมฺผลสฺสโต ชาตา เวทนาติ = มโนสมฺผลสฺสชา เวทนา

เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัสสละเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา

”	”	โสต	”	”	”	”	โสต	”
”	”	ฆาน	”	”	”	”	ฆาน	”
”	”	ชิวหา	”	”	”	”	ชิวหา	”
”	”	กาย	”	”	”	”	กาย	”
”	”	มโน	”	”	”	”	มโน	”

เวทนาทั้ง ๖ เหล่านี้ เมื่อจำแนกโดย สุข ทุกข์ เฉยๆ แล้วได้ดังนี้คือ ตั้งแต่จักขุสัมผัสผัสสาเวทนา จนถึงชีวหาสัมผัสผัสสาเวทนาทั้ง ๔ นี้ เป็นการเสวยอารมณ์ชนิดอุเบกขา

กายสัมผัสผัสสาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ชนิดสุข ๑ ทุกข์ ๑

มโนสัมผัสผัสสาเวทนา เป็นการเสวยอารมณ์ชนิดสุข ๑ ทุกข์ ๑ อุเบกขา ๑

เมื่อว่าโดยธรรมชาติที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้แล้ว การเสวยอารมณ์มีอยู่ ๓ อย่างคือ

๑. ความรู้สึกสบายกายสบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ถูกต้อง เรียกว่า สุขเวทนาอย่างหนึ่ง

๒. ความรู้สึกไม่สบายกายไม่สบายใจ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ถูกต้อง เรียกว่า ทุกขเวทนาอย่างหนึ่ง

๓. ความรู้สึกเฉยๆ ในเมื่อได้ประสบกับอารมณ์ปานกลาง เรียกว่า อุเบกขาเวทนาอย่างหนึ่ง

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้วการเสวยอารมณ์ย่อมมี ๒ คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑

สุข ได้แก่ สุขสหนคตกายสัมผัสผัสสาเวทนา โสมนัสสสหนคตมโนสัมผัสผัสสาเวทนา อุเบกขาเวทนาที่เกี่ยวกับกุศล กิริยา และกุศลวิบาก

ทุกข์ ได้แก่ ทุกขสหนคตกายสัมผัสผัสสาเวทนา โทมนัสสสหนคตมโนสัมผัสผัสสาเวทนา อุเบกขาที่เกี่ยวกับอกุศล และกุศลวิบาก

ความสุขและความทุกข์ดังกล่าวแล้วนี้ จะเกิดขึ้นได้นั้นก็โดยอาศัยผัสสะอันได้แก่ การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์นั่นเองเป็นเหตุ ฉะนั้น ความสุขก็ดี ความทุกข์ก็ดีที่มีมากหรือน้อยนั้น ก็ต้องแล้วแต่กำลังของผัสสะ กล่าวคือ ถ้าการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์มีกำลังมาก ความรู้สึกสุข ทุกข์ ก็ปรากฏมาก ถ้าการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์มีกำลังน้อย ความรู้สึกสุข ทุกข์ ก็ปรากฏน้อย อุปมาเหมือนขณะที่ยืนกินอาหาร ฟันมีหน้าที่เกี่ยวอาหาร ลิ้นมีหน้าที่

รู้รส ถ้าฟันได้ทำหน้าที่เคี้ยวให้เต็มที่แล้ว ลิ้นก็รู้รสได้อย่างชัดเจน ถ้าฟันไม่ได้ทำหน้าที่เคี้ยวให้เต็มที่แล้ว ลิ้นก็รู้รสน้อย ข้อนี้นั้นใด ผัสสะก็เปรียบเหมือนฟัน เวทนาก็เปรียบเหมือนลิ้น อารมณ์เปรียบเหมือนอาหาร การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์เปรียบเหมือนการเคี้ยวอาหาร การกระทบที่มีกำลังมากหรือน้อยนั้น เปรียบเหมือนการเคี้ยวได้เต็มที่และไม่เต็มทีนั่นเอง

การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ที่เรียกว่าผัสสะ ดังกล่าวนี้นี้จะเห็นได้ในความเป็นไปที่เกิดขึ้นกับคนทั้งหลาย เช่นในขณะที่ดูละครหรือภาพยนตร์ ถ้าเห็นไม่ชัดได้ยินไม่ชัด โดยที่อยู่ไกลเกินไปหรือมีแสงสว่างน้อยไป ซึ่งถ้าว่าโดยธรรมชาติฐานแล้ว ก็คือผัสสะมีกำลังน้อยนั่นเอง ด้วยเหตุนี้คนที่ดูนั้นจึงพยายามกระเถิบให้เข้าไปใกล้ๆ เพื่อให้ได้เห็นและได้ยินได้ชัดเจน หรือถ้ามีแสงสว่างน้อยไปก็พยายามหาหนทางให้มีแสงสว่างให้มากขึ้น ถ้าเห็นหรือได้ยินชัดเจนดีแล้ว ก็หมายถึงว่าผัสสะนั้นมีกำลังแรงขึ้น เมื่อผัสสะมีกำลังแรงขึ้นแล้ว เวทนา คือ การเสวยอารมณ์นั้นก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น คือเห็นชัดเจนขึ้นได้ยินชัดเจนขึ้นนั่นเอง เมื่อมีการเห็นชัดได้ยินชัดแล้ว อิฏฐุรสหรืออนิฏฐุรสที่มีอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ก็ย่อมปรากฏชัด ทั้งนี้ก็เพราะว่า จักขุวิญญาณ คือการเห็นเป็นต้นนั้น มีหน้าที่เพียงแต่กระทำ รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ให้เป็นอารมณ์เท่านั้น หาได้กระทำให้อิฏฐุรส หรืออนิฏฐุรสที่มีอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ให้ปรากฏขึ้นได้ไม่ธรรมดาที่สามารถกระทำอิฏฐุรส หรืออนิฏฐุรสให้ปรากฏขึ้นได้นั้น ได้แก่ ผัสสะฉะนั้น ในเวลาใดที่ได้รับอารมณ์ที่ดี ก็หมายถึงว่าผัสสะได้กระทำหน้าที่บีบให้อิฏฐุรสปรากฏขึ้น และในเวลาใดที่ได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี ก็หมายถึงว่าผัสสะได้กระทำหน้าที่บีบให้อนิฏฐุรสปรากฏขึ้น เมื่ออิฏฐุรสหรืออนิฏฐุรสปรากฏขึ้นแล้ว เวทนาก็เข้าไปกระทำหน้าที่เสวยคือรู้สึกสบายหรือไม่สบายในอารมณ์นั้นๆ ด้วยเหตุนี้ ขณะที่เวทนากำลังเสวยความสุขในอารมณ์อยู่ เวทนานั้นย่อมแสดงอาการให้ปรากฏขึ้นแก่บุคคลนั้น คือทำให้มีหน้าตาแจ่มใสขึ้นบาน ที่ทางโลกสมมุติกันว่าคนนั้น คนนี้กำลังมีความสุข และในขณะที่เวทนากำลังเสวยความทุกข์ในอารมณ์อยู่ เวทนานั้นก็ย่อมแสดงอาการให้ปรากฏขึ้นแก่บุคคลนั้นเช่นเดียวกัน คือทำให้มีหน้าตาเศร้าหมอง ที่สมมุติกันว่าคนนั้นคนนี้กำลังมีความทุกข์อยู่นั่นเอง

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา

๑. อนุภวนลกขณา มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
๒. วิสยรสสมุโภครสา มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ
๓. สุขทุกข์ปัจจุปปุฏฐานา มีความสุขและทุกข์ เป็นอาการปรากฏในปัญญา
ของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ผสสุปปทภูฐานา มีผัสสะเป็นเหตุไถ่

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ผสสุปปจยยา เวทนา

ผัสสะทั้ง ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่เวทนาทั้ง ๖ นั้น ได้อำนาจ
ปัจจัย ๘ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. วิปากปัจจัย ๕. นามอาหารปัจจัย ๖. สัมปยุตตปัจจัย
๗. สหชาติตติปัจจัย ๘. สหชาตอวิคตปัจจัย

จบ ผสสุปปจยยา เวทนา

๗. เวทนาปจยยา ตณฺหา สมุภวติ

ตัณหา ย่อมปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยเวทนา ๖ เป็นเหตุ
วจนัตถะของคำว่า ตัณหา

“วตฺถูกามํ ปริตสฺสสตีติ = ตณฺหา”

ธรรมชาติโดยย่อมคติใจซึ่งวัตถุสาม นั้นนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **ตัณหา** อีกนัยหนึ่ง

“วัตถุสาม ตสฺสสนฺติ ปริตสฺสสนฺติ สตฺตา เอตยาติ = ตณฺหา”

สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีจิตใจซึ่งวัตถุสาม โดยธรรมชาติ นั้น นั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยินดีจิตใจซึ่งวัตถุสาม นั้น ชื่อว่า **ตัณหา** ได้แก่โลกเจตสิกที่อยู่ในโลกมุขจิต ๘

อธิบายว่า เมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสภาพธรรมต่างๆ มาปรากฏในทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว ตัณหาคือความยินดีจิตใจในอารมณ์นั้นๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดาแก่คนทั่วไป ยกเว้นแต่พระอรหันต์ และถ้าอารมณ์นั้นเกี่ยวกับกามคุณอารมณ์แล้ว ก็ยกเว้นพระอนาคามีด้วย ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะอาศัยมีเวทนา คือ ความรู้สึกในการเห็น การได้ยินเป็นต้นนั่นเอง และธรรมดาคนทั้งหลายที่จะเกิดความสุขพอใจจิตใจในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดก็ตาม จะต้องเป็นอารมณ์ที่ตนได้เคยประสบมาแล้ว หรือกำลังได้รับอยู่สำหรับอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยได้พบนั้น ตัณหาย่อมเกิดได้ยาก เพราะเวทนาคือการเสวยอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยพบนั้น ย่อมเป็นได้ยาก ตัณหาคือความสุขพอใจจิตใจในอารมณ์มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นเหล่านี้ ก็คือความสุขพอใจต่อสุขเวทนาที่ได้รับจากอารมณ์นั้นๆ นั่นเอง เมื่อพอใจต่อสุขเวทนาแล้ว ก็ต้องมีความสุขพอใจในอารมณ์ที่ทำให้สุขเวทนาเกิดด้วยเหมือนกัน และผู้ที่กำลังได้รับความสุขอยู่แล้ว ตัณหานั้นย่อมจิตใจในความสุขที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้น และบางทีก็มีความปรารถนาให้ได้รับความสุขยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ฉะนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า **“เวทนาปจฺจุยา ตณฺหา”** คือ สุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

ผู้ที่กำลังได้รับความทุกข์ความลำบากต่างๆ หรือกำลังไม่สบาย ก็ย่อมคิดถึงความสุขและอารมณ์ที่ทำให้ความสุขเกิด แล้วพยายามขวนขวายหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้นๆ ด้วยวิธีการต่างๆ คนที่เจ็บไข้ไม่สบายก็พยายามหาหมอซื้อยามารักษาให้หายจากการเจ็บไข้นั้น เมื่อยังไม่พ้นจากความ

ทุกข์เหล่านั้น ก็รำพึงรำพันว่า เมื่อไรหนอตนจึงจะพ้นจากความทุกข์ความลำบากนั้นเสียได้ นี่ก็เป็นเพราะด้วยอำนาจตัณหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากทุกข์เวทนานั้นเองเป็นเหตุนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ทุกข์เวทนาก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

ผู้ที่กำลังเป็นปกติอยู่ไม่ทุกข์ และไม่มีความสุขที่พิเศษ คือกำลังเสวยความเป็นอุเบกขาอยู่ สภาพของอุเบกขาเวทนานี้เป็นสภาพที่สงบ คล้ายกับสุขเวทนาผู้ที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ ย่อมมีความยินดีพอใจต่ออุเบกขาเวทนานี้ แล้วคิดว่าแม้ว่าจะไม่ได้รับความสุขที่พิเศษ ก็ขอให้เป็นดังนี้เรื่อยๆ ไป อย่าให้ความทุกข์เกิดขึ้นเลยนี่ก็เป็นเพราะอำนาจตัณหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากอุเบกขาเวทนาเป็นเหตุซึ่งแสดงให้เห็นว่า อุเบกขาเวทนาก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

ตัณหานี้เมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้ว มี ๖ อย่าง คือ

๑. รูปตัณหา ความยินดีติดใจในรูปารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“รูปเป ตณฺหา = รูปตณฺหา”
๒. สัททตัณหา ความยินดีติดใจในสัททารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“สทฺเท ตณฺหา = สทฺทตณฺหา”
๓. คันธตัณหา ความยินดีติดใจในคันธารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“กนฺเธ ตณฺหา = กนฺธตณฺหา”
๔. รสตัณหา ความยินดีติดใจในรสารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“รสเ ตณฺหา = รสตณฺหา”
๕. โภญฺจุพฺพตัณหา ความยินดีติดใจในโภญฺจุพฺพารมณ์ ดังแสดงวจนัตถะว่า
“โภญฺจุพฺเพ ตณฺหา = โภญฺจุพฺพตณฺหา”
๖. ฌัมมตัณหา ความยินดีติดใจในธรรมารมณ์ คือสภาพธรรมต่างๆ
ดังแสดงวจนัตถะว่า
“ฌมฺเม ตณฺหา = ฌมฺมตณฺหา”

อธิบายว่า เมื่อรูปารมณ์มากระทบกับจักขุปสาทแล้ว จักขุวิญญาณก็เกิด และในขณะเดียวกันนี้ ผัสสะ เวทนา ก็เกิดขึ้นด้วย เรียกว่า เห็น นี่กล่าวโดย ธรรมาธิภูฐาน ถ้ากล่าวโดยบุคคลาธิภูฐานแล้ว ในตอนนี้ยังไม่มีความรู้สึกอย่างใด เกิดขึ้น วิถีจิตต้องถึงขณะเสียก่อน จึงจะมีความรู้สึกในการเห็นนั้นเพียงเล็กน้อย ยังไม่ชัดเจนทีเดียว ต่อเมื่อถึงมโนทวารวิถีเรียบร้อยแล้ว จึงมีความรู้สึกในการเห็นนี้ได้ชัดเจน แต่ตัณหาที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ตั้งแต่ขณะที่มีความรู้สึกในการเห็นนี้เล็กน้อย ตัณหาก็คงเกิดได้ หมายความว่า ตัณหาตั้งต้นเกิดขึ้นใน จักขุทวารวิธินั่นเอง เพราะว่าผู้นั้นยังมีตัณหานุสัยอยู่ ฉะนั้น เวทนาจึงเป็นเหตุให้ ตัณหาเกิดขึ้นได้ สำหรับผู้ที่ปราศจากตัณหานุสัย หรือผู้ที่กำลังมีสติกำหนดการ เห็นเป็นต้นอยู่ และสติสมาธิของผู้นั้นก็เป็นไปติดต่อกันไม่ขาดระยะแล้ว แม้ว่า จะเกิดความรู้สึกในการเห็นเพียงเล็กน้อย เวทนานี้ก็ไม่สามารถเป็นเหตุให้ตัณหา เกิดได้ ฉะนั้น ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในนิทานวรรคสังยุตตพระบาลี ว่า “จกฺขุจฺจ ปฏิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผลุโธ ผลุสฺสปฺจฺจยา เวทนา เวทนาปฺจฺจยา ตณฺหา” นั้น เป็นการแสดงที่มุ่งหมายเอา เฉพาะแต่ธรรมาธิภูฐานเท่านั้น ถ้ามุ่งหมายเอาบุคคลาธิภูฐานแล้ว ก็เป็นไปได้โดย ส่วนมาก ไม่ใช่เป็นไปได้ทั้งหมด

ในสัตตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสณัฐพตตัณหา ก็เป็นไปเช่นเดียวกัน

สำหรับ รัมมตัณหา นั้น หมายความว่า ในขณะนี้ถึง โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายอกุศล และนี่ถึง สรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ฌาน อภิญญา เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายโลกียกุศลและกิริยา หรือนี่ถึง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การนอนหลับ ที่เป็นฝ่าย กามวิบาก หรือนี่ถึง ปสาทรูป สุขุมรูป และบัญญัติต่างๆ เหล่านี้แล้ว มีความ ยินดีพอใจเกิดขึ้น เรียกว่า รัมมตัณหา

อนึ่ง ในมัชฌิมปิณาสอรรถกถาแสดงไว้ว่า ความยินดีติดใจในการ เจริญสมณะและวิปัสสนาก็เรียกว่า รัมมตัณหา ได้เหมือนกัน ดังมีสาธกบาลี

แสดงไว้ว่า ฐมฺมาราเคน ฐมฺมนนฺทียาติ ปททฺวยเหติ สมถวิปัสสนาสฺส อนุทราโค วุตฺโต แปลความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกล่าวถึงความยินดีติดใจในการเจริญ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยบท ๒ บท ว่า ธรรมราคะ ธรรมนันทิ ซึ่งหมายความว่า จันทราคะที่เกิดขึ้นในสมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่า ฐมฺมตัณหา

ตัณหาดังกล่าวมาแล้วนี้ เมื่อว่าโดยอาการที่เป็นไปแล้ว มี ๓ คือ

๑. กามตัณหา ได้แก่ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณ ทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจฺเจททิฏฐิ ดังมีวจนัตถะว่า

“กามเตตฺติ = กาโม” “กาโม จ โส ตณฺหา จาติ = กามตณฺหา”

สภาวะธรรมใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กาม

สภาวะธรรมใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วย ติดอยู่ในอารมณ์ นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กามตัณหา ได้แก่ โลภเจตสิก

๒. ภวตัณหา ได้แก่ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิ โดยอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึงผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิจ ไม่เข้าใจว่ามีการเกิด ดับ ดังมีวจนัตถะว่า

“ภวเตตฺติ = ภโว” “ภโว จ โส ตณฺหา จาติ = ภวตณฺหา”

สภาวะธรรมใด ย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่ เสมอไม่สูญหาย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า ภวะ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ

สภาวะธรรมใด ย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่ เสมอไม่สูญหายด้วย และยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้นสภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า ภวตัณหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิ

อีกนัยหนึ่ง ภาวตัณหา^๑นี้ เมื่อแสดงตามสุดต้นตมหาวัรรคอรรถกถาแล้ว มี ๕ อย่างคือ

๑. มีความยินดีพอใจใน กามภพ คือ การได้เกิดเป็น มนุษย์และเทวดาอย่างหนึ่ง
๒. " " รูปภพ " " รูปพรหม "
๓. " " อรุภพ " " อรุพรหม "
๔. " " ฉานสมาบัติ การได้ รูปฉาน อรุฉาน "
๕. " " สัสสตทิฏฐิ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายนี้มีตัวมีตนอยู่ และตัว
ตนนี้ไม่สูญหาย ถึงจะตายก็ตายแต่ร่างกายเท่านั้นอย่างหนึ่ง หรือตัวตนที่มีอยู่ใน
ร่างกายของมนุษย์ เมื่อมนุษย์ตายแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตน
ที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อสัตว์นั้นๆ ตายแล้ว ตัวตน
ก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้นๆ อีก ไม่เปลี่ยนแปลง ดังมีสาธกบาลีแสดงว่า

“ภเว ตณฺหา = ภาวตณฺหา” “ภาวปฺตุนาวเสน อุปฺปนฺนสฺส สสฺสตทิฏฺฐิ-
สทฺทสฺส รุปรูปรวราคสฺส จ ฉานนิกนฺตียา เจตํ อธิวจนํ”

ความยินดีพอใจในภพต่างๆ ชื่อว่า ภาวตัณหา คำว่า ภาวตัณหา นี้ ได้แก่
ราคะที่เกิดขึ้นโดยความปรารถนากามภพอย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดพร้อมกันกับ
สัสสตทิฏฐิอย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดขึ้นในรูปภพออรุภพอย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดขึ้น
ในฉานสมาบัติอย่างหนึ่ง

๓. วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับอุจเฉททิฏฐิ โดย
อาสยอารมณ์ ๖ หมายถึงผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่สิ่งที่มีชีวิตและ
ไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด
ย่อมสูญหายไปแล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น หรือมีความเห็นว่า ไม่ว่าใครๆ
ทั้งสิ้น เมื่อตายแล้วก็สูญหายไปไม่เกิดอีก แล้วมีความยินดีติดใจในความเห้นนั้น
ผู้ที่มีความเห้นในพระนิพพานว่ามีตัวมีตนแล้วปรารถนาพระนิพพาน ความ
ปรารถนานี้ก็ชื่อว่าวิภวตัณหา ดังมีวจนัตถะว่า

“น ภวตติ = วิกโว” “วิกโว จ โส ตณฺหา จาติ = วิภวตณฺหา” (วา)
 “วิภเว ตณฺหา = วิภวตณฺหา”

สภาวะธรรมใดย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า วิภวะ

หรือแปลอีกนัยหนึ่ง สภาวะธรรมใดมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วย่อมสูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า วิภวะ ได้แก่ อจฺเจททิฏฐิ

สภาวะธรรมใดย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปด้วย และยินดีคิดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า วิภวตัณหา

หรือความยินดีพอใจในอจฺเจททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับอจฺเจททิฏฐิ

อีกนัยหนึ่ง ตัณหา มี ๑๐๘ คือ

กามตัณหา ๓๖ ภวตัณหา ๓๖ วิภวตัณหา ๓๖ รวมเป็น ๑๐๘
 กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ที่มีอย่างละ ๓๖ นั้น ก็เกี่ยวกับอารมณ์ ๖ เป็นหลัก คืออารมณ์ ๖ ที่กำลังมาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ มีทางตาเป็นต้นก็มีอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นปัจจุบันเหล่านี้ เป็นเหตุให้กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นดังนี้ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จึงได้มีอย่างละ ๖ รวมเป็นตัณหาที่เกี่ยวกับปัจจุบันอารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่เคยปรากฏมาแล้วทางทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอดีตเหล่านี้ เป็นเหตุให้ตัณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นตัณหาที่เกี่ยวกับอดีตอารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่จะมาปรากฏในทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอนาคตเหล่านี้ เป็นเหตุให้ตัณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตัณหา ภวตัณหา

วิภวตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอนาคต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็น
ตัณหาที่เกี่ยวกับอนาคตอารมณ์ ๑๘

เมื่อจำแนกตัณหาทั้ง ๓ โดยอารมณ์และกาลแล้ว

กามตัณหา มี ๑๘ ภวตัณหา มี ๑๘ วิภวตัณหา มี ๑๘ รวมเป็น ๕๔ อารมณ์
ทั้ง ๖ นี้ ปรากฏภายในตัวเรา ชื่อว่า อัชฌัตตอารมณ์ก็มี ปรากฏภายนอกตัวเรา
ซึ่งได้แก่คนอื่น และสิ่งที่ไม่มีชีวิต ชื่อว่า พหิททอารมณ์ก็มี ฉะนั้น

กามตัณหา ๑๘	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์มี	๑๘
	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์มี	๑๘
	รวมเป็นกามตัณหา	๓๖
ภวตัณหา ๑๘	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์มี	๑๘
	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์มี	๑๘
	รวมเป็นภวตัณหา	๓๖
วิภวตัณหา ๑๘	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์มี	๑๘
	ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์มี	๑๘
	รวมเป็นวิภวตัณหา	๓๖
กามตัณหา	มี	๓๖
ภวตัณหา	มี	๓๖
วิภวตัณหา	มี	๓๖
รวมเป็นตัณหา		๑๐๘

ตัณหา ๖ ตัณหา ๓ ตัณหา ๑๐๘ ดังกล่าวมาแล้วนี้ เกิดขึ้นแก่สัตว์
ทั้งหลาย ก็โดยอาศัยเวทนา คือการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ อุเบกขานั้นเอง
ถ้าขาดการเสวยอารมณ์เหล่านี้เสียแล้ว ตัณหาต่างๆ เหล่านี้ก็เกิดไม่ได้ ด้วยเหตุนี้
แหละ พระองค์จึงทรงกล่าว “เวทนาปจฺจุยา ตณฺหา”

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของตัณหา

๑. เหตุลกุขณา มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
๒. อภินนุทธรธา มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิ และ ภพ เป็นกิจ
๓. อดีตตถาวปัจจุปปุฏฐานา มีความไม่อิ่มในอารมณ์ต่างๆ ของจิต หรือบุคคล เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. เวทนาปฏฐานา มีเวทนาเป็นเหตุไถ่

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท เวทนาปัจจุยา ตณฺหา

เวทนาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ตัณหา^๑ ได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือ
ปกตูปนิสสยปัจจัย

จบ เวทนาปัจจุยา ตณฺหา

๘. ตณฺหาปัจจุยา อุปาทานํ สมุทฺติ

อุปาทานยอมปรากฏขึ้น เพราะอาศัยตัณหาเป็นเหตุ

คำว่า อุปาทาน หมายถึงการยึดมั่นในสิ่งที่ผิดโดยโลภะ และทิฏฐิ
ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ภุสํ อาทียนฺตติ อมฺฤจฺจกํ คยฺหนฺตติ = อุปาทานานิ”

ธรรมเหล่าใดยึดถืออย่างแรงกล้า คือถือไว้ไม่ปล่อย ฉะนั้น ธรรม
เหล่านั้นชื่อว่า อุปาทาน

อีกนัยหนึ่ง “อุปาทียนฺตติ = อุปาทานานิ”

ธรรมเหล่าใดเข้าไปยึดมั่น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่
ตัณหา และทิฏฐิที่มีกำลังมาก

เวลานี้ตละนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาและทิฏฐิอย่างธรรมดา ยังไม่ได้ชื่อว่า อุปาทาน ต่อเมื่อตัณหาและทิฏฐินั้นมีกำลังแรงมากขึ้น กล่าวคือ การยินดีติดใจ ในอารมณ์นั้นๆ อย่างไม่ยอมปล่อย เวลานั้นตัณหานั้นได้ชื่อว่า อุปาทาน และ เมื่อเวลาที่มีความเห็นผิคนั้นติดแน่นแก้ไม่ได้แล้ว เวลานั้นทิฏฐินั้นก็ได้ชื่อว่า อุปาทาน

อุปาทาน มี ๔ อย่าง คือ

๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในวัตถุกามทั้ง ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น ได้แก่ โลกะเจตสิกที่ยึดมั่นในอารมณ์ ๖ ที่เป็น วัตถุกาม
๒. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในการเห็นผิด มีนียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ และอัมมคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่นอกจากสัลลพตทิฏฐิ และสัkkายทิฏฐิ
๓. สัลลพตอุปาทาน ความยึดมั่นในการปฏิบัติผิด มีการปฏิบัติเยี่ยงโค และสุนัขเป็นต้น ได้แก่ สัลลพตทิฏฐิ
๔. อัตตวาทุอุปาทาน ความยึดมั่นในขั้น ๕ ของตน และของคนอื่น ได้แก่ สัkkายทิฏฐิ

แสดงอุปาทาน ๔ โดยพิสดาร

๑. กามุปาทาน มี ๖ คือ

๑. รูปกามุปาทาน	๒. สัททกามุปาทาน
๓. คันธกามุปาทาน	๔. รสกามุปาทาน
๕. โสณฐัพพกามุปาทาน	๖. ชัมมกามุปาทาน

๒. ทิฏฐุปาทาน มินยตมิจฉาทิฏฐิ ๓ มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ อันตักคากิก-
ทิฏฐิ ๑๐ รวม ๗๕ คือ

นียตมิจฉาทิฏฐิ ๓ คือ

๑. นัตถิกทิฏฐุปาทาน ๒. อเหตุกทิฏฐุปาทาน ๓. อกริยทิฏฐุปาทาน
ทั้ง ๓ นี้เป็นทิฏฐิใหญ่

มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ คือ*

ปุพพัตถกัปปิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดโดยการคิดนึกเอาเองในเรื่องความ
เป็นไปของขันธ ๕ ที่ล่วงมาแล้ว มี ๑๘

อปรัณตกัปปิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดโดยการคิดนึกเอาเองในเรื่องความ
เป็นไปของขันธ ๕ ในข้างหน้า มี ๔๔

รวมเป็นมิจฉาทิฏฐิ ๖๒

ปุพพัตถกัปปิกทิฏฐิ ๑๘ คือ

สัสสตทิฏฐิ ๔ เอกังจสัสสตทิฏฐิ ๔ อันตานั้นตทิฏฐิ ๔

อมราวิกเขปทิฏฐิ ๔ อธิจสมุปปีนนทิฏฐิ ๒

อปรัณตกัปปิกทิฏฐิ ๔๔ คือ

อุทธมาฆาตนิกัณฐญีวาททิฏฐิ ๑๖

อุทธมาฆาตนิกอณฐญีวาททิฏฐิ ๘

อุทธมาฆาตนิกเนวสญญีนาสญญีวาททิฏฐิ ๘

อุจเฉทวาททิฏฐิ ๗

ทิฏฐุชัมมนิพพานวาททิฏฐิ ๕

* ดูการแสดงมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ โดยพิสดารในพรหมชาลสูตร แห่งที่ฌณิกาย สิลขันธวรรค

อันทักคาหิกทีฎฐิ ๑๐ คือ

๑. สสุตโต โลโก เห็นว่า โลกเที่ยง
 ๒. อสสุตโต โลโก เห็นว่า โลกไม่เที่ยง
 ๓. อนหุตวา โลโก เห็นว่า โลกมีที่สิ้นสุด
 ๔. อนนหุตวา โลโก เห็นว่า โลกไม่มีที่สิ้นสุด
 ๕. ตํ ชีวํ ตํ สริริํ เห็นว่า ชีวะและสริริะ เป็นอันเดียวกัน
 ๖. อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สริริํ เห็นว่า ชีวะและสริริะ เป็นคนละอัน
 ๗. โหติ ตถาคโต ปรี มรณา เห็นว่า สัตว์นั้นหลังจากตายแล้วเกิดต่อไปอีก
 ๘. น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา เห็นว่า สัตว์นั้นหลังจากตายแล้วไม่เกิดต่อไปอีก
 ๙. โหติ จ น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา เห็นว่า สัตว์นั้นเบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็มี ย่อมไม่เกิดอีกก็มี
 ๑๐. เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา เห็นว่า สัตว์นั้นเบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้
๓. สัตถัพพตูปาทาน

การปฏิบัติผิณแนวทางที่ถูกต้อง เช่น ปฏิบัติตนให้เหมือนกับโคหรือสุนัข โดยผู้นั้นต้องการจะพ้นจากความทุกข์ความลำบากต่างๆ ในสังสารวัฏ หรือต้องการไปเกิดในเทวโลก แต่ไม่มีโอกาสได้สมาคมกับสัปบุรุษทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น และไม่มีโอกาสได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่ถูกต้อง บุคคลจำพวกนี้คิดเห็นว่าอกุศลต่างๆ ที่เกิดมาแล้วแก้ตนนั้น มีจำนวนมากหาประมาณมิได้ จะต้องหาหนทางกำจัดอกุศลต่างๆ เหล่านี้ให้หมดไป เพราะอกุศลเหล่านี้ทำให้ตนไม่สามารถไปเสวยความสุขในแดนสวรรค์ได้ เมื่อนึกเช่นนั้นแล้ว ก็เกิดมีความคิดเห็นขึ้นว่า ตนเป็นหน่ออกุศลอยู่ จะต้องพยายามใช้หน่ออกุศลเก่า

ให้หมดไป และอกุศลใหม่ตนก็จะไม่ทำขึ้นอีก เช่นนี้จึงจะสามารถล้างหนี้ให้หมดไปได้ และอกุศลเก่าเป็นเจ้าหนี้นั้นทำให้ตนต้องลำบาก ตนก็จำเป็นต้องเอาความลำบากนั้นใช้หนี้ตอบแทนกันไป ข้อนี้อุปมาเหมือนหนึ่งผู้ที่เป็นลูกหนี้เงินทองเขาอยู่ ไม่สามารถหาเงินทองใช้หนี้เขาได้ก็จำเป็นต้องเอาตัวของตัวเองไปต่อสู้อย่างความลำบาก คือ ยอมเป็นทาสให้เขาใช้เงินแทน ความลำบากนั้นแหละสามารถจะช่วยตัวให้หลุดพ้นจากหนี้สินเหล่านั้นได้ ข้อนี้นั่นใด ตนเป็นหนี้อกุศลอยู่ก็ฉนั้นนั้น จะต้องเอาความลำบากอย่างพวกสัตว์ดิรัจฉาน มีโคและสุนัขเป็นต้น ที่กำลังได้รับอยู่นั้นมาเป็นเครื่องช่วยเหลือตนให้พ้นจากเจ้าหนี้อกุศล ตนจึงจะพ้นจากอกุศลได้ เมื่อคิดเห็นหนทางเช่นนี้แล้วก็พากันประพฤติปฏิบัติตนให้เหมือนกับโคและสุนัข มีการกิน การนอน การนั่ง การยืน การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ตลอดจนกระทั่งตบแต่งรูปร่างสัณฐานให้เหมือนกับโคหรือสุนัขนั้น ซึ่งเป็นการปฏิบัติตรงกันข้ามกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย การปฏิบัติเช่นนี้แหละชื่อว่า สัตถัพพตูปาทาน

๔. อัตตวาทุปาทาน

ได้แก่ อัตตทิฏฐิ หรือ สักกายทิฏฐิ ที่ยึดมั่นในขั้น ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตนมีอยู่ ๒๐ อย่าง หรือโดยพิสดาร ๒๕๖ คือ

สักกายทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปขั้น			เป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๑๑๒		
”	”	เวทนาขั้น	”	มี ๔	๗๒
”	”	สัญญาขั้น	”	มี ๔	๒๔
”	”	สังขารขั้น	”	มี ๔	๒๔
”	”	วิญญาณขั้น	”	มี ๔	๒๔

สัkkายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปขั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. รูป อตฺตโต สมฺนุปลสฺสติ มีความเห็นว่า รูปเป็นเรา เราเป็นรูป (เข้าใจว่า เรากับร่างกายเป็นอันเดียวกัน เหมือนกับที่เห็น เปลวไฟกับแสงไฟ ฉะนั้น)
๒. รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ มีความเห็นว่า เรามีรูป (เข้าใจว่า เรากับร่างกาย เป็นคนละอัน เหมือนหนึ่งต้นไม้กับเงา ฉะนั้น)
๓. อตฺตนิ วา รูปํ มีความเห็นว่า รูปอยู่ในเรา (เข้าใจว่า เรากับ ร่างกายเป็นคนละอัน เหมือนกลั่นดอกไม้ที่อยู่ใน ดอกไม้ ฉะนั้น)
๔. รูปสฺมิ วา อตฺตานํ มีความเห็นว่า เราอยู่ในรูป (เข้าใจว่า เรากับ ร่างกายเป็นคนละอัน เหมือนหนึ่งแก้วมณีที่อยู่ในหีบ ฉะนั้น)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๑๑๒ นั้น คือ

สัkkายทิฏฐิ ที่มีรูปขั้นเป็นอารมณ์ ๔ อย่างนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยปถวิก็มี เกิดขึ้นโดย อาศัย อาโป เป็นต้น จนถึง ชรตา อนิจฺจตา ก็มี ฉะนั้น สัkkายทิฏฐิ ๔ คูณด้วยรูป ๒๘ จึงเป็น ๑๑๒

สัkkายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเวทนาขั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. เวทฺนํ อตฺตโต สมฺนุปลสฺสติ เห็นว่าการเสวยอารมณ์เป็นเรา เราคือการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์เป็นอันเดียวกัน)
๒. เวทฺนาวนฺตํ วา อตฺตานํ เรามีการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวย อารมณ์ เป็นคนละอัน)
๓. อตฺตนิ วา เวทฺนํ การเสวยอารมณ์อยู่ในเรา (เข้าใจว่า เราและการ เสวยอารมณ์ เป็นคนละอัน)

๔. เวทนาย วา อุตฺตานํ เราอยู่ในการเสวยอารมณ์ (เข้าใจว่า เราและการเสวยอารมณ์ เป็นคนละอัน)

(ข้ออุปมาที่เกี่ยวกับเวทนาทั้ง ๔ ข้อนี้ เหมือนที่แสดงในรูปฉันท)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๗๒ นั้น คือ

เวทนาเมื่อว่าโดยทวาร มี ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น ในเวทนา ๖ อย่างนี้ อย่างหนึ่งๆ แบ่งออกเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา รวมเป็นเวทนา ๑๘

สัkkายทิกฺขุทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาสุขเวทนามี เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาทุกขเวทนามี เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนามี และสัkkายทิกฺขุ ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัย สุข ทุกข์ อุเบกขา ที่เกี่ยวกับโสตะ เป็นต้น จนถึง มนะ ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้น สัkkายทิกฺขุ ๔ คุณด้วยเวทนา ๑๘ จึงเป็น ๗๒

สัkkายทิกฺขุที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัญญาฉันทเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. สยฺมํ อุตฺโต สมนุสฺสติ เห็นว่าการจำอารมณ์เป็นเรา เราคือการจำอารมณ์ (เข้าใจว่า เรากับการจำอารมณ์เป็นอันเดียวกัน)

๒. สยฺมวณฺตํ วา อุตฺตานํ เห็นว่า เรามีการจำอารมณ์

๓. อุตฺตนิ วา สยฺมํ เห็นว่า การจำอารมณ์อยู่ในเรา

๔. สยฺมย วา อุตฺตานํ เห็นว่า เราอยู่ในการจำอารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่า เรากับการจำอารมณ์เป็นคนละอัน และข้ออุปมาก็เหมือนกับที่แสดงในรูปฉันท)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๒๔ นั้น คือ

การจำอารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยอารมณ์แล้ว มี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฺขัพฺพสัญญา รัสมฺมสัญญา

ลักกายทิฏฐิทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปสัญญาก็มี อาศัยสัททสัญญา เป็นต้นก็มี ฉะนั้น ลักกายทิฏฐิ ๔ คุณด้วยสัญญา ๖ จึงเป็น ๒๔

ลักกายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารชั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. สงฺขารอตุตฺโต สมฺนุสฺสติ เห็นว่าการปรุงแต่งในอารมณ์เป็นเรา เราคือการปรุงแต่งในอารมณ์ (เข้าใจว่า เรากับการปรุงแต่งในอารมณ์เป็นอันเดียวกัน)
๒. สงฺขารวนฺตํ วา อตุตฺตํ เห็นว่า เรามีการปรุงแต่งในอารมณ์
๓. อตุตฺตนิ วา สงฺขาร เห็นว่า การปรุงแต่งในอารมณ์อยู่ในเรา
๔. สงฺขารสฺสุ วา อตุตฺตํ เห็นว่า เราอยู่ในการปรุงแต่งอารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่าเรากับการปรุงแต่งในอารมณ์เป็นคนละอัน และข้ออุปมาที่เหมือนที่แสดงในรูปชั้น)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๒๔ นั้น คือ

การปรุงแต่งในอารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยอารมณ์แล้วมี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ชัมมสัญญาเจตนา

ลักกายทิฏฐิทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปสัญญาเจตนา ก็มี อาศัยสัททสัญญาเจตนา เป็นต้นก็มี ฉะนั้น ลักกายทิฏฐิ ๔ คุณด้วยเจตนา ๖ จึงเป็น ๒๔

ลักกายทิฏฐิที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวิญญาณชั้นเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ

๑. วิญญาณอตุตฺโต สมฺนุสฺสติ เห็นว่าการรู้อารมณ์เป็นเรา เรา คือการรู้อารมณ์ (เข้าใจว่า เรากับการรู้อารมณ์เป็นอันเดียวกัน)

๒. วิญญาณวนฺตํ วา อุตฺตํ เห็นว่าเรามีการรู้อารมณ์
 ๓. อุตฺตนิ วา วิญญาณํ เห็นว่าการรู้อารมณ์อยู่ในเรา
 ๔. วิญญาณสฺมิ วา อุตฺตํ เห็นว่าเราอยู่ในการรู้อารมณ์

(ข้อ ๒, ๓, ๔ เข้าใจว่าเรากับการรู้อารมณ์เป็นคนละอัน และข้ออุปมาเหมือนที่แสดงในรูป)

สำหรับจำนวนพิสดาร ๒๔ นั้น คือ

การรู้อารมณ์นี้ เมื่อว่าโดยทวารแล้วมี ๖ อย่างได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ลักกายทิฏฐิ ทั้ง ๔ เกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุวิญญาณก็มี อาศัยโสตวิญญาณเป็นต้นก็มี ฉะนั้น ลักกายทิฏฐิ ๔ คูณด้วยวิญญาณ ๖ จึงเป็น ๒๔

อธิบายว่า ผู้ที่มีอัตตวาทุปาทานนี้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ และไม่เชื่อว่า รูปนามขันธ ๕ นี้เป็นอนัตตะ คือเป็นสภาวะที่ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ไม่มีตัว ไม่มีตน เข้าใจว่ารูปนามขันธ ๕ นี้ เป็นอัตตะมีตัวตน และตัวตนนี้เป็นอิสระ สามารถบังคับบัญชารูปนามขันธ ๕ ได้ อัตตะสั่งให้ร่างกายยืน เดิน นั่ง นอน พุด ดู ฟัง เป็นต้นเหล่านี้ ร่างกายก็ทำไปตามอัตตะสั่ง

ความยึดมั่นว่าเป็นอัตตะนี้ มี ๒ อย่าง คือ ๑. ปรมัตตะ ๒. ชีวอัตตะ

ความยึดมั่นว่าอัตตะนี้ สามารถสร้างโลกขึ้นได้ บรรดาสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกทุกวันนี้ ก็ล้วนแต่เกิดมาด้วยอำนาจของอัตตะทั้งสิ้น ความยึดมั่นเช่นนี้ได้ชื่อว่า **ปรมัตตะ**

ความยึดมั่นว่าบรรดาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้ มีตัวมีตน ก็คือมีชีวิต รักษาอยู่ ความยึดมั่นเช่นนี้ได้ชื่อว่า **ชีวอัตตะ**

อธิบายว่า ปรมัตถะนี้ มีประวัติมาว่า เมื่อสมัยที่โลกได้ถูกทำลายด้วยไฟแล้ว และเริ่มสร้างขึ้นใหม่นั้น ปฐมฉานภูมิ ๓ ได้สร้างขึ้นก่อนภูมิอื่นๆ ในเวลาที่สร้างเสร็จใหม่ๆ นี้ ยังไม่มีพรหมองค์ใดองค์หนึ่งเกิดขึ้นเลย ต่อมาพรหมที่อยู่เบื้องบนตั้งแต่ทุกติยฉานภูมิ องค์ใดองค์หนึ่งสิ้นบุญจากภูมินั้นแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในปฐมฉานภูมินี้ ปรากฏเป็นมหาพรหมองค์แรก ท้าวมหาพรหมนี้มีรัศมีรุ่งเรืองมาก ครั้นนานนมมหาพรหมองค์นี้เกิดรู้สึกว่าจะเหวขึ้นมา จึงนึกปรารถนาให้มีพรหมองค์อื่นๆ มาเกิดอยู่ด้วยอีก เผอิญประจวบเหมาะกันในเวลานั้น พรหมที่อยู่ในภูมิเบื้องบนบางองค์หมดบุญหมดอายุ ก็พากันจุติลงมาเกิดในปฐมฉานภูมินี้ในเวลาติดๆ กันหลายองค์ แต่พวกพรหมที่ลงมาเกิดรุ่นหลังนี้ไม่ได้เป็นมหาพรหม เป็นพรหมปาริสาชชาบ้าง เป็นพรหมปุโรหิตาบ้าง ซึ่งล้วนแต่เป็นบริวารของท้าวมหาพรหมทั้งนั้น ความรุ่งเรืองแห่งรัศมีในกายก็มีน้อยกว่าท้าวมหาพรหม เมื่อท้าวมหาพรหมได้เห็นพวกพรหมทั้งหลายมาบังเกิดขึ้นในเวลานั้นก็คิดว่า เมื่อเรามีความปรารถนาอยากได้พรหมมาเกิดร่วมอยู่ด้วยความปรารถนาของเราสำเร็จสมความประสงค์ ฉะนั้น เรายินดีและจึงเป็นผู้ที่สร้างพรหมทั้งหลายให้ปรากฏขึ้นในโลก

ส่วนพวกพรหมทั้งหลายที่เกิดใหม่นั้น ได้แลเห็นท้าวมหาพรหมมีรัศมีรุ่งเรือง เครื่องอาภรณ์ที่ประดับกายตลอดจนกระทั่งวิมานที่อยู่ก็สวยงามมาก จึงพากันปรารภขึ้นว่า “อัย โข ภว พุรุหุมา มหาพุรุหุมา อภิกฺข อนภิกฺขโต อณฺณทตฺถุทโส วสวตฺติ อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา เสฏฺโฐ สขฺชิตา วสี ปิตา ภูตภพฺยานํ อิมินา มยํ โภตา พุรุหุมา นิมฺมิตา” (มาในพรหมชาลสูตรพระบาลีแห่งศีลขันธวรรค)*

แปลความว่า “พรหมองค์นี้เป็นท้าวมหาพรหม สามารถปกครองสัตว์ทั้งหลายได้ ไม่ได้อยู่ในความปกครองของผู้อื่นเลย เป็นพระเจ้าที่สามารถรู้เห็นสิ่งต่างๆ ได้โดยแน่นอน สามารถทำให้สัตว์ทั้งหลายปฏิบัติให้เป็นไปตามความ

* ที.สี. ๕ ข้อ ๔๒

พอใจของตนได้ เป็นท้าวอิศวรปรเมศวรที่เป็นผู้ปกครองสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้สร้างโลกและสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก เป็นผู้จัดจำแนกสัตว์ให้เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นเศรษฐี เป็นคนรวย คนจน ตามสมควรแก่ฐานะ เป็นบิดา ของสัตว์ที่ปรากฏขึ้นแล้ว และที่จะปรากฏต่อไปข้างหน้า แม้เราทั้งหลายที่ปรากฏเกิดขึ้น ณ สถานที่นี้ ก็เพราะท้าวมหาพรหมองค์นี้นั่นเอง เป็นผู้สร้างขึ้น” เมื่อปรารภกันเช่นนี้แล้วก็พากันมาเฝ้าคอยปรนนิบัติรับใช้ ท้าวมหาพรหมทุกประการ

ต่อมาพวกพรหมที่เป็นบริวารเหล่านี้ เมื่อสิ้นบุญสิ้นอายุจากพรหมแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในมนุษย์โลก สำหรับท้าวมหาพรหมนั้นก็ยังมีชีวิตอยู่ เพราะอายุขัยยืนยาวกว่าพรหมพวกนั้น ส่วนพรหมทั้งหลายที่ลงมาเกิดเป็นมนุษย์แล้วนั้น บางพวกก็ทำสมณะ ได้ฌานอภิญญา สามารถเห็นท้าวมหาพรหมได้ ก็เกิดความยึดมั่นยิ่งขึ้นว่า โลกและสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในโลกนี้ ท้าวมหาพรหมเป็นผู้สร้างขึ้นทั้งสิ้น ฉะนั้น ท้าวมหาพรหมนี้เป็นพระเจ้าผู้ประเสริฐ ได้ชื่อว่า “ปรมัตตะ” เป็นผู้ไม่ตายไม่สูญหายไปไหน ความเห็นยึดมั่นเช่นนี้ได้ติดต่อแพร่หลายสืบเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบันนี้ ฉะนั้น พวกที่มีความเห็นว่า บรรดาสิ่งต่างๆ ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่ปรากฏอยู่ในโลกทุกวันนี้ ตลอดจนกระทั่งความสบาย ความลำบาก ความมั่งมี ความจน ความสวย ความไม่สวย ตระกูลสูง ตระกูลต่ำ เป็นต้นเหล่านี้ ก็เพราะปรมัตตะเป็นผู้สร้างขึ้นนั้น ก็เกิดมาจากคนในสมัยต้นกับที่ได้ฌาน อภิญญา สามารถแลเห็นท้าวมหาพรหมได้นั่นเอง เป็นต้นเหตุคนที่เกิดในสมัยต่อๆ มาก็มีความเห็นดังนี้ดำเนินรอยตามกันมา แต่คนในสมัยหลังๆ นี้ไม่สามารถมองเห็นท้าวมหาพรหม เพราะไม่ได้อภิญญา เมื่อมีผู้ถามขึ้นว่า พระเจ้าผู้สร้างโลกนั้นอยู่ที่ไหน ก็ตอบได้แต่เพียงว่า อยู่เบื้องบนอากาศเท่านั้น

ปรมัตตะนี้ มีชื่อเรียกได้หลายอย่าง ตามเชื้อชาติและภาษาของผู้ถือลัทธิชนิกนี้คือ

ตามภาษาสันสกฤตและฮินดู เรียกว่า อิศวร ปรเมศวร ปรมัตมัน

ตามภาษาเปอร์เซีย	เรียกว่า	โคด้า
” อารเบียน	”	อ้าหล่า
” อังกฤษ	”	ก๊อต
” พม่า	”	ถาวระพยา
” ไทย	”	พระเจ้า
” ญวน	”	คักจัว

ซึ่งล้วนแต่เป็นปรมอัตตะทั้งสิ้น

ชีวอัตตะ

๑. ผู้ที่มีความเห็นว่า ภายในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนี้มีอัตตะที่เรียกว่า ตัวชีวิตๆ นี้ มีความสามารถกระทำการงานต่างๆ ได้ เช่นในเวลาที่กำลังเดิน อาการกิริยาที่ก้าวเดินไปนั้น หาใช่เป็นไปด้วยอำนาจของเท้าไม่ หากเป็นไปด้วยอำนาจของชีวอัตตะนั่นเอง เป็นผู้สั่งให้ยกเท้าก้าวเดินไป หรือในเวลาใดชีวอัตตะมีความประสงค์จะทำในสิ่งที่ไม่ดี กาย วาจา ก็กระทำในสิ่งที่ไม่ดีนั้นตามความประสงค์ของชีวอัตตะ หรือชีวอัตตะอยากจะทำสิ่งที่ดี กาย วาจา ก็กระทำสิ่งที่ดีตามคำสั่งของชีวอัตตะ เช่น ในเวลาที่กำลังยกมือไหว้อยู่ต่อหน้าพระพุทธรูปนั้น การยกมือขึ้นประนมไหว้ให้ตรงหน้าพระพุทธรูปได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะ หรือเวลาที่กำลังสวดมนต์อยู่ การเปล่งวาจาสวดได้นั้นก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะ และการสวดได้ถูกต้องก็ด้วยอำนาจของชีวอัตตะอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้น ชิวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า การกะ (ผู้กระทำ) ประการหนึ่ง

๒. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชิวอัตตะนี้ เป็นผู้เสวยผลที่เกิดจากกรรมดี และกรรมชั่ว ความสุข ความทุกข์ เจ็บ ปวด และการเสพอหารรสดี รสไม่ดี เหล่านี้ ชิวอัตตะก็เป็นผู้เสวย การทำดี ทำไม่ดี ที่จะได้รับผลในกาลข้างหน้านั้น ชิวอัตตะก็จะเป็นผู้ได้เสวย ฉะนั้น ชิวอัตตะนี้ จึงเรียกว่า เวทกะ (ผู้เสวย) ประการหนึ่ง

๓. ผู้มีความเห็นว่า ชีวอัตตะนี เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เพราะสามารถเป็นผู้ปกครองอวัยวะทั่วร่างกายได้ ฉะนั้น ชีวอัตตะนีจึงเรียกว่า **สามี** (เจ้าของ) ประการหนึ่ง

๔. ผู้ที่มีความเห็นว่า ชีวอัตตะนี เมื่อร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเสียไปแล้ว ด้วยความเก่าแก่หรือด้วยเหตุหนึ่งเหตุใดที่เป็นอุปัทวเหตุก็ตาม ชีวอัตตะนี ก็จัดแจงสร้างร่างกายขึ้นใหม่ แล้วก็ย้ายไปอยู่ในร่างกายใหม่นั้น ร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย แม้ว่าจะเสียไป แต่ชีวอัตตะนีก็ไม่มีเสีย สามารถสร้างร่างกายใหม่ๆ อยู่ได้เรื่อยไป

หรือบางพวกก็เห็นว่า ชีวอัตตะนีเป็นส่วนหนึ่งของปรมัตตะ เมื่อสัตว์ใกล้จะตาย ร่างกายก็กลับไปสำนักของปรมัตตะที่อยู่เบื้องบนทันที หมายความว่า ปรมัตตะเป็นผู้เรียกกลับไป เป็นอันว่าชีวอัตตะนีไม่มีการตาย ฉะนั้น ชีวอัตตะนีจึงเรียกว่า **นิวาสิ** (อยู่เป็นนิจ) ประการหนึ่ง

๕. ผู้มีความเห็นว่า ชีวอัตตะนีมีอำนาจในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย สามารถบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้น ทำทุกสิ่งทุกอย่างตามความประสงค์ของตนได้ ฉะนั้น ชีวอัตตะนี จึงเรียกว่า **สยวสิ** (ผู้สามารถบังคับร่างกายได้) ประการหนึ่ง

เมื่อรวมความเห็น ๒ อย่าง คือ **นิวาสิ** กับ **สยวสิ** เข้าด้วยกันแล้ว ก็หมายความว่า พวกที่มีความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้ เข้าใจว่าชีวอัตตะนีเป็นแก่น เป็นสารมันคงที่สุด ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดสามารถจะมาทำลายให้สูญเสียไปด้วย และมีอำนาจพิเศษที่สามารถจะบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายให้ทำตามประสงค์ของตนได้ เรียกว่า **วสวัตตะนะ** (ผู้มีอำนาจพิเศษ)

ความยึดถือว่าเป็นชีวอัตตะ ๕ ประการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ บางพวกก็ยึดเอาวิญญาณขันธเป็นตัวชีวิต บางพวกก็ยึดเอารูปขันธเป็นตัวชีวิต และบางพวกก็ยึดเอาเวทนาขันธ สัญญาขันธ หรือสังขารขันธ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นตัวชีวิต คือเป็นตัวของตน ฉะนั้น ความเห็นที่ยึดถือในขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวของตนเช่นนี้แหละ จึงชื่อว่า **ลักกายทิฏฐิ** และก็เข้าอยู่ในจำพวกที่เรียกว่า **อตตวาทุปาทาน**

มิจาตถิฏฐิตัง ปราภุเกิดขิณได้ก็ด้วยอาศัยสัkkายาทิฏฐินันเองเป็นมูล ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในจิตตวรรค แห่งสพายตนสังยุตตพระบาลีว่า สัkkายาทิฏฐินี้ เป็นพืชพันธุ์ของมิจาตถิฏฐิตังปวง ถ้าจะแสดงวณัตถะของ สัkkายาทิฏฐินี้แล้ว ก็มีดังนี้คือ “สนฺโต กาโย = สกฺกาโย” “สกฺกาเย ปวตฺตาทิฏฺฐิ = สกฺกายาทิฏฺฐิ” หมู่ชั้น ๕ ที่มีประกอบอยู่ตามสภาวะปรมัตต์ ชื่อว่า สัkkายะ ได้แก่ ชั้น ๕ ทิฏฐิ คือความยึดมั่นที่เกิดขึ้นในหมู่ชั้น ๕ ที่มีปรากฏอยู่ตาม สภาวะปรมัตต์นั้น ชื่อว่า สัkkายาทิฏฐิ

อนึ่ง พุทธศาสนิกชนโดยมาก แม้ว่าจะชี้ขาดลงไปไม่ได้ว่า เป็นพวก ชีวอัตตะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม แต่ตามความเห็นที่ยึดมั่นในรูปนามว่าเป็น ตัวของตนนี้ก็ย่อมมีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ยกเว้นแต่อริยบุคคลเท่านั้น ความยึดถือ ส่วนมากนั้นก็ถือยึดถือในวิญญูณชั้น เช่น ผู้ใดผู้หนึ่งตายลง ผู้ที่อยู่มักจะ กล่าวว่ ผู้นั้นผู้นี้ชีวิตแตกดับออกจากร่างกายไปแล้ว หรือเด็กเล็กๆ ที่สะอื้นตกใจ ผู้ใหญ่มักจะพูดว่า ขวัญหนี ซึ่งความหมายของคำว่าขวัญหนีนี้ ก็คงหมายเอาว่า จิตหรือวิญญูณของเด็กนั้นหนีออกจากร่างไปชั่วขณะนั่นเอง หรือบางทีคนที่ตาย ไปแล้ววิญญูณยังคงลอยอยู่ ยังไม่ได้ไปเกิดที่ไหน และบางทีวิญญูณของผู้นั้น ก็มาเรียกชักชวนพี่น้อง ลูกหลาน สามี ภรรยา เป็นต้น ให้ไปอยู่ด้วยกัน หรือ บางทีวิญญูณของผู้ตายนั้นก็เข้ามาสิงอยู่ในร่างกายของญาติพี่น้อง ภรรยา สามี เหล่านั้น ทำให้ต้องเกิดมีการทำพิธีขับไล่วิญญูณกันอย่างนี้เป็นต้น

ความยึดถือที่เป็นอัตตาทิฏฐินี้กว้างขวางมาก ไม่เฉพาะแต่จะยึดเพียงชั้น ๕ คือร่างกายเท่านั้น แม้ว่สิ่งที่อยู่ภายนอก เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน น้ำ เหล่านี้ ก็ยึดเอาว่ามีตัวตน คือชีวอัตตาทิฏฐิตังนั้น ด้วยเหตุนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรง แสดงไว้ในภุคคามสิกขาเสนาสนะแห่งภิกขุปาจิตติยพระบาลีว่า “ชีวสญฺญิโน หิ โมฆ ปุริสา มนุสฺสา รุกฺขสฺมิ” แปลความว่า ดูก่อนโมฆบุรุษ มนุษย์ทั้งหลาย มีความยึดถือว่ ต้นไม้นี้มีชีวิต

แสดงคาถาที่สรุปความในชีวอัตตะ

สตติยา ยสฺส ชีวสฺส

โลโก วตฺตติ มณฺณิโต

การโก เวทโก สามิ

นิวาสี โส สยํวสี ฯ

ปุณฺชนทั้งหลายมีความเห็นอยู่ว่า สัตว์ทั้งหลายไม่ว่าใครที่กำลังทำการงานต่างๆ ของตนได้ และตั้งอยู่ได้นั้นก็เพราะอาศัยอำนาจของตัวชีวิตนั่นเอง และตัวชีวิตนี้ เป็นผู้สามารถกระทำการงานต่างๆ ได้เป็นผู้สวดยผลดีผลไม่ดีต่างๆ ได้เป็นเจ้าของร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย สามารถสร้างร่างกายขึ้นใหม่ หรือกลับไปสำนักปรมอัตตะได้ไม่สูญหาย มีอำนาจบังคับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายให้ทำทุกสิ่งทุกอย่างตามความประสงค์ของตนได้

ชีวอัตตะนี้ในภาษาสันสกฤต เรียกว่า อาตมา อาตมัน

”	มคธ	”	อาตุมา
”	พระไตรปิฎก	”	ชีวะ สรีระ ปุคคละ สัตตะ
”	อารเบียน	”	รูห์
”	อังกฤษ	”	โซล (Soul)
”	ญวน	”	ทังโห่ง
”	ไทย	”	ชีวิต
”	พม่า	”	อแต่ะ

อัตตทฤษฎีที่เป็นอัตตวาทุปาทานได้นั้น ผู้นั้นจะต้องยึดถือว่า ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย แต่ถ้าในการแสดงธรรม หรือในการที่ใช้พูดกันว่า “อตุตา หิ อตุตโน นาโถ” คนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน หรือคำว่า “เชื่อตนเอง” เหล่านี้ ไม่ใช่เป็นอัตตวาทุปาทาน

^๒ วิ. มหวิภังค์ ๒/ข้อ ๓๕๔

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในนิกเขปกัณฑ์ แห่งธัมมสังคณีปกรณ์ว่า “ฐเปตฺวา ลีลพฺพตฺปาทานญจ อตฺตวาทฺปาทานญจ สพฺพปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ทิฏฺฐปาทานํ” แปลความว่า ยกเว้นลีลพพตปาทานทิฏฐิ และอตตวาทปาทาน-ทิฏฐิเสียแล้ว มิจฉาทิฏฐิทั้งหมดเหล่านั้น เป็นทิฏฐปาทานทั้งสิ้น

แสดงความแตกต่างระหว่างตัณหา กับ กามุปาทาน

ตัณหา เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ โลกะ

กามุปาทาน ” ” ” ก็ว่าได้แก่ โลกะ เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ในการที่กล่าวว่า ตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิดขึ้นนั้น ก็หมายความว่า โลกะเป็นปัจจัยให้เกิดโลกะนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ โลกะที่ได้ชื่อว่า ตัณหา กับ โลกะที่ได้ชื่อว่า กามุปาทาน นั้น มีความแตกต่างกันอย่างไร

อธิบายว่า ความคิดใจ อยากได้ในอารมณ์ต่างๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เหล่านี้ ได้ชื่อว่า ตัณหา

ความคิดใจ ความอยากได้นี้แหละ เมื่อมีกำลังมากขึ้นแล้ว ย่อมมีจิตใจ ผูกพันอยู่กับอารมณ์นั้นๆ อยู่เสมอไม่หายไปไหน หรือเมื่อได้สิ่งที่ตนปรารถนาแล้ว ก็มีความหวงแหนทะนุถนอมสิ่งนั้นไว้ไม่ยอมปล่อย เช่นนี้ เรียกว่า กามุปาทาน ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหานี้ คือความยินดีพอใจที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใด

กามุปาทาน คือความคิดใจยึดอยู่ในอารมณ์นั้นๆ อย่างไม่ยอมปล่อย

ตัณหา เปรียบเหมือนต้นไม้มานักที่เพิ่งเริ่มงอกขึ้นใหม่ๆ

กามุปาทาน เปรียบเหมือนต้นไม้มานักที่งอกงามเจริญเติบโตแล้ว

ธรรมดาค้นไม้ที่เพิ่งงอกขึ้นใหม่ๆ นั้น รากยังเล็กและหยั่งลงในดินยังตื้นๆ อยู่ ถ้าจะต้องการโยกย้ายไปปลูกที่อื่น ก็สามารถถอนได้ง่ายและไม่ทำให้รากนั้นขาดเสียหายแต่อย่างใด ส่วนต้นไม้ที่เจริญเติบโตแล้ว ย่อมมีรากยาวหยั่งลงในดินลึกและยึดแน่นแล้ว ยากแก่การที่จะถอนโยกย้ายไปที่อื่น เพราะอาจทำให้รากขาดตายได้ข้อนี้ฉันใด ความเป็นไปแห่งตัณหาและกามุปาทานก็เช่นเดียวกัน ตัณหาคือความพอใจในอารมณ์ต่างๆ ที่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ ยังไม่ได้ยึดแน่นในอารมณ์เหล่านั้น ส่วนกามุปาทานนั้น คือความพอใจในอารมณ์ที่มีกำลังแรงขึ้นแล้ว และยึดแน่นในอารมณ์นั้นๆ ไว้ไม่ยอมปล่อย

ตัณหานี้ เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปีจฉาคุณ คือความเป็นผู้ปรารถนาน้อย

กามุปาทาน เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสันโดษคุณ คือความเป็นผู้พอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่

ตัณหา เป็นเหตุแห่งปริเยสนทุกซ์ คือความทุกข์ที่เกิดจากการขวนขวายแสวงหาในกามคุณอารมณ์ต่างๆ

กามุปาทาน เป็นเหตุแห่งอารักขทุกซ์ คือความทุกข์ที่เกิดจากการระวังรักษาในกามคุณอารมณ์ต่างๆ ที่ตนได้มานั้นไม่ให้สูญหายไป

๑. แสดงตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานเกิด

ตัณหาเป็นปัจจัยให้กามุปาทานนั้น ยกตัวอย่างเช่นเรื่องพระโพธิสัตว์ในชาติที่เป็นดาบส ได้สำเร็จฌานอภิญญาสามารถเหาะไปในอากาศได้ ได้ไปพักอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าพาราณสี แล้วเข้าไปฉันอาหารในพระราชวังทุกๆ วัน ต่อมาพระเจ้าพาราณสีมีกิจที่จะต้องเสด็จจากเมืองไปชั่วคราว ได้สั่งพระมเหสีผู้มีพระนามว่า มุกัลกษณา ให้จัดอาหารถวายแก่พระดาบสแทนพระองค์ พระมเหสีก็ทำตามคำสั่งของพระราชบิดาโดยเรียบร้อย วันหนึ่งพระนางจัดเตรียมอาหารสำหรับพระดาบสเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็นอนพักกายรอพระดาบสอยู่บนพระแท่น ณ ท้องพระโรง เมื่อถึงกำหนดเวลาพระดาบสก็เหาะเข้ามาทางช่องพระกล

พระนางเมื่อได้ยินเสียงพระดาบสมากรีบเสด็จลุกขึ้นต้อนรับ เพลียผ้าแพรทรงของพระนางนั้นลั่นหลุดจากพระวรกายไม่ทันรู้ตัว พระดาบสได้เห็นร่างของพระนางแล้ว ขาดการสำรวจอินทรีย์ เกิดความกำหนัดยินดีในรูปโฉมของพระนาง ตัณหาที่สงบอยู่ภายในนั้นก็กำเริบขึ้น เหมือนหนึ่งต้นไม้มียางที่ถูกมีดกรีดทันใดนั้นเอง ฌานของท่านก็เสื่อมลง ยืนตะลึงรับอาหารหาได้บริโภคไม่ เลยลงจากปราสาทเดินไปพระราชอุทยานเข้าไปในบรรณศาลาวางอาหารไว้ได้เตียงนอน แล้วนอนรำพันถึงพระนาง ไม่เป็นอันกินอันนอนเป็นเวลาถึง ๗ วัน

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดกามุปาทาน คือขณะที่พระดาบสได้เห็นร่างของพระนางเกิดความยินดีพึงพอใจขึ้นเป็นครั้งแรกนั้น เป็นตอนที่ตัณหาเกิด ต่อมาความพอใจนั้นมีกำลังแรงมากขึ้น ถึงกับไม่เป็นอันกินอันนอนตลอด ๗ วันนั้น เป็นตอนที่กามุปาทานเกิดขึ้นแล้ว

ในกามชาดกแห่งทวาทสนิบาต ได้ยกเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปของกามุปาทาน ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยตัณหาเป็นเหตุ นั้น มีดังนี้คือ

พระเจ้าพรหมทัตแห่งนครพาราณสี มีโอรส ๒ พระองค์ โอรสองค์ใหญ่ได้ตำแหน่งอุปราช โอรสองค์เล็กได้ตำแหน่งเสนาบดี ต่อมาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ พวกอำมาตย์พร้อมกันจะมอบราชสมบัติแก่พระโอรสองค์ใหญ่ แต่ท้าวเธอไม่ต้องการ ได้สละราชสมบัติให้แก่อนุชาขึ้นครองแทน แล้วเสด็จออกจากพระนครไปสู่ชนบทปลายแดน ไปอาศัยอยู่กับสกุลเศรษฐีตระกูลหนึ่ง ทรงทำงานอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมาพวกเหล่านั้นรู้ว่าเธอเป็นพระราชกุมาร ก็ไม่ยอมให้เธอทำงาน และได้อุปการะเธอในฐานะเป็นพระราชกุมาร ครั้นนานมาท่านเศรษฐีก็เข้าไปเฝ้าพระราชกุมาร กราบทูลขอให้ท้าวเธอช่วยบอกไปยังพระราชาผู้เป็นน้องให้ลดส่วยอากรให้แก่พวกเขา ท้าวเธอก็รับปาก และช่วยจัดการให้สมความประสงค์ ครั้นนั้นพวกชาวบ้านหมู่บ้านนั้นและชาวบ้านหมู่บ้านอื่นๆ ได้พากันมาเฝ้าท้าวเธอ ขอร้องให้พระราชาทรงยกเว้นส่วยแก่พวกเขา แล้วพวกเขาจะถวายส่วยแก่ท้าวเธอ ท้าวเธอก็ส่งสาสน์ไปถวายพระราชาให้ทรงยกเว้นเงินส่วยแก่

พวกชาวบ้านนั้น พระราชาก็ทรงอนุญาตให้ ตั้งแต่นั้นมาพวกชาวบ้านก็พากัน ถวายส่วยแก่ท้าวเธอ ทำให้เกิดลาภสักการะใหญ่ขึ้น ด้วยเหตุนี้ความทะยานอยาก ของท้าวเธอก็กำเริบเติบโตใหญ่ตามไปด้วย ท้าวเธอทูลขอชนบทนั้นทั้งหมด แล้ว ขอราชสมบัติหนึ่ง พระราชาผู้น้องก็พระราชทานให้ แม้กระนั้นก็ยังไม่เป็นที่ พอพระทัย เพราะความทะยานอยากนั้นได้กำเริบมากขึ้นเป็นลำดับ จึงทรงคิดจะ ยึดราชสมบัติ แล้วก็รวบรวมผู้คนยกทัพไปตีดพระนคร ส่งสาสน์ให้แก่พระราชา ให้ยกราชสมบัติคืนให้มิฉะนั้นก็จะต้องรบกัน พระราชาผู้เป็นน้องทรงดำริว่า พระเชษฐานี้เป็นพาล เมื่อก่อนนี้ไม่ยินดีในราชสมบัติ แต่เดี๋ยวนี้คิดจะมาชิง ราชสมบัติคืน แล้วพระราชาผู้รักความสงบก็ถวายราชสมบัติคืนให้แก่พระเชษฐา ท้าวเธอก็ทรงครองราชสมบัติ ตกอยู่ในอำนาจแห่งตัณหา มิได้พอพระทัยใน ราชสมบัติเพียงพระนครเดียว มีความปรารถนาราชสมบัติแห่งนครอื่นๆ อีก ไม่มี ที่สิ้นสุดแห่งความทะยานอยาก

ครั้งนั้นท้าวสักกะเทวราชทรงตรวจดูความเป็นไปในมนุษยโลก ทรง ทราบถึงความที่ท้าวเธอตกอยู่ในอำนาจแห่งตัณหา จึงทรงดำริว่าพระราชองค์นี้ เป็นพาล ไม่มีความพอใจในราชสมบัติแห่งตน เราจะต้องทำให้ท้าวเธอรู้สึกตน เสียบ้าง แล้วก็จำแลงเพศเป็นมาณพเข้าไปในพระราชวัง แล้วเข้าเฝ้าพระราชา ทูลกับพระราชว่า ข้าพระองค์เห็นพระนคร ๓ แห่ง มั่งคั่งสมบูรณ์มาก ข้าพระองค์จะขออาศัยพระนครเหล่านั้นมาถวายแก่พระองค์ ขอให้พระองค์จง เตรียมไพร่พลให้พร้อมเถิด พระราชาผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งความโลภ ก็ดีพระทัย มิได้ถามว่ามาณพนั้นคือใคร มาจากไหน ท้าวสักกะตรัสเท่านั้นแล้วก็เสด็จกลับ ไปยังดาวดึงส์พิภพ พระราชาก็ให้หาพวกอำมาตย์มาเฝ้า แล้วเล่าให้ฟังว่า มี มาณพผู้หนึ่งมาอาศัยราชสมบัติแห่ง ๓ นครมาให้กับพวกเรา ฉะนั้น ขอให้ พวกท่านจงเตรียมผู้คนให้พร้อมสรรพแล้วเรียกตัวมาณพนั้นมาหาเราด้วย พวก อำมาตย์ก็พากันไปค้นหาตัวมาณพ แต่ก็มีได้พบ จึงกลับมาทูลพระราชาให้ทรงทราบ ท้าวเธอก็ทรงโสมนัส และดำริว่าราชสมบัติในพระนครทั้ง ๓ นั้นได้สูญสิ้นเสีย

แล้ว ความโหม่นสที่เกิเกิดขึ้นโดยอาศัยโลภะเป็นเหตุนั้นกำเริบมากขึ้น ทำให้พระราชาก็ประชวรหนัก นายแพทย์ไม่สามารถจะเยียวยาได้

ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์สำเร็จการศึกษาจากเมืองคักกสีลา กลับมาสู่บ้านในพระนครพาราณสีนั้น ได้ยินข่าวพระราชาก็ประชวรหนัก ก็เข้าไปอาสาถวายการรักษา แต่ได้ขอให้พระราชาทรงเล่าถึงสาเหตุที่ทำให้ประชวรให้ฟัง พระราชาก็ทรงเล่าให้ฟังทุกประการ พระโพธิสัตว์จึงทูลให้พระสดีว่า ชรรณดา สัตว์ทั้งหลายย่อมละร่างกายของตนตลอดจนสวัญญาณกทรัพย์ และอวิญญานกทรัพย์ทั้งหมดไป แม้ว่าพระองค์จะยึดครองราชสมบัติในพระนครทั้ง ๔ ได้ พระองค์ก็เสวยพระกระยาหารในภาชนะทั้ง ๔ บรรทมเหนือพระที่นั่ง ๔ ทรงเครื่องประดับทั้ง ๔ พร้อมกันในคราวเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น พระองค์ไม่ควรตกอยู่ในอำนาจตัณหา เพราะตัณหานี้เมื่อเจริญขึ้น ย่อมเป็นเหตุให้ความทุกข์และไม่พ้นไปจากอบายทั้ง ๔ ได้ ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้แสดงธรรมที่เป็นคติเตือนใจอีกเป็นอันมาก จนสามารถทำให้พระราชารู้สึกพระองค์ หายจากความเศร้าโศกและอาการประชวร ตลอดจนตัดความทะยานอยากเหล่านั้นเสียได้

เรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นที่แรกนั้น ถ้าไม่พยายามป้องกัน ปล่อยให้ลุกลามมากขึ้นแล้วก็กลายเป็นอุปาทานไป และยากที่จะทำลายให้หายได้

๒. แสดงตัณหาเป็นปัจจัยให้ทิฏฐุปาทานเกิด

ความยินดีติดใจในอารมณ์นั้นๆ เป็นเหตุให้ความเห็นผิดที่ไม่เกี่ยวกับ สัมพัตทิฏฐิ และอัตตทิฏฐิทั้ง ๒ เกิดขึ้นก่อน ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน

อารมณ์ที่เป็นเครื่องให้เกิดความชอบใจ พอใจ นั้นมิได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอก อารมณ์ที่เป็นภายในก็คือตัวของตนนั่นเอง ความชอบใจ พอใจตัวของตนเองเป็นเหตุให้ทำให้ทิฏฐิเกิดขึ้นก็ได้ และความชอบใจพอใจในอารมณ์ภายนอก คือสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ก็เป็นเหตุให้ทิฏฐิเกิดขึ้นได้ ตัวอย่างเช่น

พระเจ้าอังคติ ผู้ครองเมืองมิลลา อยู่ในแคว้นวิเทหะ พระเจ้าอังคติองค์นี้ มีความเชื่อถือในคำพูดของเสนาบดีผู้หนึ่งชื่อว่า อลาตะ เสนาบดีอลาตะผู้นี้ได้ แนะนำให้พระเจ้าอังคติไปยังสำนักของอาจารย์มิจฉาทิฏฐิผู้หนึ่ง ชื่อว่า คุณะ เป็นสกุลกัสสปะ ถีลลัทธิเปลือยกาย พระเจ้าอังคติได้ถามปัญหาแก่อาจารย์คุณะว่า จะปฏิบัติอย่างไรจึงจะไปเกิดในสุคติภูมิได้ อาจารย์คุณะตอบว่า การกระทำกุศลที่ดี อกุศลที่ดี เหล่านี้ไม่ได้รับผลอย่างหนึ่งอย่างใดเลย การปฏิบัติดีต่อบิดา มารดา ครู อาจารย์ และผู้ที่ทรงคุณวุฒิ วิทยุติเหล่านี้ ก็ไม่ได้รับผลอย่างใดเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ผู้ที่ถือตัวว่ามีปัญญานั้น แท้จริงผู้นั้นเป็นคนโง่ ชอบสร้างการบริจาค ผู้มีปัญญาคือบัณฑิตทั้งหลายนั้นแหละเป็นผู้รับทาน ซึ่งผลสุดท้ายผู้ที่บริจาคนั้นก็ไม่ได้รับผลอย่างใด เสียเปล่าๆ ไม่จำเป็นต้องทำ เมื่อมหากัปครบ ๘๔ มหากัปแล้ว จิตใจของสัตว์ทั้งหลายก็จะสะอาดบริสุทธิ์ไปเอง และพากันเข้าถึงพระนิพพาน พ้นจากสังสารวัฏกันทั้งสิ้น

เมื่ออาจารย์คุณะแสดงจบแล้ว เสนาบดีอลาตะก็สนับสนุนขึ้นทันทีว่า ที่อาจารย์คุณะกล่าวเช่นนี้ เป็นการถูกต้องที่สุด เพราะตัวข้าพเจ้าเองนั้นแหละ เมื่อภพก่อน ข้าพเจ้าได้เกิดเป็นคนฆ่าวัว แต่เมื่อข้าพเจ้าตายลง แทนที่จะไปตกในอบาย กลับได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในชาตินี้ และได้รับความสุขสบายเป็นถึงเสนาบดีเช่นนี้ จึงแสดงให้เห็นว่า การทำกุศลก็ไม่ทำให้ได้รับผลอย่างใด สมจริงดังคำกล่าวของท่านอาจารย์

เสนาบดีอลาตะผู้นี้ได้ชาติสรณญาณ คือระลึกชาติได้ แต่ระลึกได้เพียงชาติเดียวเท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่สามารถที่จะรู้ไปถึงความเป็นไปของคนในชาติที่ ๓ ได้ ซึ่งความจริงในชาติที่ ๓ นั้น เสนาบดีอลาตะผู้นี้ได้เคยสร้างกุศล คือเอาดอกไม้ไปบูชาพระเจดีย์บรรจุพระสารีริกธาตุของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่เมื่อเวลาใกล้จะตายในชาตินั้น กุศลที่บูชาพระสารีริกธาตุไม่มีโอกาสได้ส่งผล กุศลอื่นๆ ที่เป็นกุศลที่ต่ำกว่ามีโอกาสให้ผลก่อน ฉะนั้น จึงได้ส่งผลให้มาเกิดเป็นคนชั้นต่ำมีอาชีพเป็นคนฆ่าวัวในชาติที่ ๒ และเมื่อตายจากชาติที่ ๒ อกุศล

ที่ฆ่าวัว นั้นยังไม่มีโอกาสให้ผลกุศลที่เคยบูชาพระสารีริกธาตุได้โอกาสให้ผล จึงได้ส่งให้มาเป็นมนุษย์ชั้นสูง เป็นเสนาบดีมีความสุขในปัจจุบันชาตินั้น แต่เสนาบดีอลาตะไม่สามารถรู้ถึงเรื่องราวของตนในชาติที่ ๓ นั้นได้ จึงเข้าใจผิดไปว่า อกุศลที่ตนทำไว้ในชาติที่ ๒ นั้นไม่ได้ให้ผลประการใด ชีวิตของตนที่เจริญรุ่งเรืองในปัจจุบันชาตินั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง ไม่ได้เป็นผลของกรรมอันใดเลย

ในขณะนั้นมีชายผู้หนึ่งเป็นทาส ชื่อว่า พิชกะ เป็นผู้ปฏิบัติถือศีลอยู่เสมอ ได้นั่งฟังอยู่ ณ ที่นั้นด้วย เมื่อได้ยินอาจารย์คุณะแสดงธรรม และเสนาบดีอลาตะ กล่าวสนับสนุนรับรอง พร้อมทั้งแสดงเรื่องราวของตนให้ฟังเช่นนั้นแล้ว ทาสพิชกะก็ร้องให้ขึ้นทันที กล่าวธรรมของท่านอาจารย์นั้นถูกต้องทีเดียว เพราะข้าพเจ้าเองก็เช่นเดียวกัน เมื่อชาติก่อนนี้ข้าพเจ้าได้เคยเกิดเป็นเศรษฐีมีทรัพย์ถึง ๘๐ โกฏิ และข้าพเจ้าก็ได้ทำบุญรักษาศีลอยู่เสมอๆ ไม่ได้ทำทุจริตอย่างใดเลย แต่เมื่อเวลาข้าพเจ้าตายลงนั้น กุศลที่ข้าพเจ้าได้เคยทำนั้น ก็ไม่เห็นให้ผลแก่ข้าพเจ้าให้ได้รับความสุขความสบายอย่างใดเลย ข้าพเจ้าต้องมาเกิดเป็นคนชั้นต่ำเป็นทาสเขาอยู่ดังนี้ แต่ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้าก็ยังอุตส่าห์ทำบุญรักษาศีลอยู่เสมอ ไม่ได้นึกถึงความลำบากและเว้นจากการทำทุจริตต่างๆ เช่นเดียวกัน เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังท่านอาจารย์และท่านเสนาบดี แสดงเรื่องราวเช่นนี้ ก็รู้สึกวกุศลต่างๆ ที่ข้าพเจ้าได้อุตส่าห์ลงทุนลงแรงทำไปนี้ เห็นจะเสียประโยชน์ไปเปล่าๆ เป็นแน่ เพราะเท่าที่ข้าพเจ้าได้เคยทำกุศลไว้ในชาติก่อนก็มีได้ปรากฏผลแก่ข้าพเจ้าในชาตินี้เห็นประจักษ์อยู่แล้ว ฉะนั้น กุศลที่ข้าพเจ้าได้ทำขึ้นใหม่ในชาตินี้ ก็คงจะไม่ให้ผลในชาติหน้าอีกแน่ ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงรู้สึกเสียใจมาก

เรื่องราวของทาสพิชกะคนนี้ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับเสนาบดีอลาตะคือทาสพิชกะนี้ระลึกชาติได้เพียงชาติเดียว หากได้รู้ไม่ว่าในสมัยศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ทาสพิชกะผู้นี้ได้เกิดเป็นคนเลี้ยงวัว วันหนึ่งวัวที่เลี้ยงนั้นหายไป ก็ออกติดตามไปในป่า ขณะนั้นมีพระองค์หนึ่งเดินลงทางมา เมื่อพบคนเลี้ยงวัว จึงถามถึงหนทางที่จะไปว่าไปทางไหน คนเลี้ยงวัวนั้นก็ไม่ได้

สนใจต่อคำถามของพระองค์นั้น เพราะมุ่งอยู่แต่จะหาวิธีให้พบเท่านั้น พระจึงถามซ้ำอีกว่า หนทางที่จะไปนั้นไปทางไหนช่วยบอกให้อาตมาทราบด้วย คนเลี้ยงวัวรู้สึกไม่พอใจจึงกล่าววาทาไม่สุภาพออกไปว่า พระองค์นี้ยุ่งมากไม่รู้จักกาลเทศะ เห็นจะเป็นสกุลทาสีทาสาเป็นแน่ วาจาที่กล่าวเช่นนั้นก็สำเร็จเป็นวจีกรรมลงแล้ว เพียงแต่ว่าจะมีโอกาสนำให้ผลก่อน ฉะนั้น อกุศลวจีกรรมจึงยังไม่มีโอกาสให้ผล ต่อเมื่อถึงชาติที่ได้เกิดมาเป็นเศรษฐีแล้วตายลงนั้นแหละ อกุศลวจีกรรมที่เคยคำพระไว้นั้นจึงมีโอกาสนำให้ผล ด้วยเหตุนี้เมื่อตายจากเศรษฐีแล้วจึงได้มาเป็นคนสกุลต่ำ และต้องเป็นทาสเขา

พระเจ้าอังคติ เมื่อฟังอาจารย์คณะแสดงเรื่องราวจบลง พร้อมทั้งได้ฟังประวัติของเสนาบือลาตะกับทาสพิชกะแล้ว ก็รู้สึกพอพระทัยและลงความเห็นพ้องด้วย ไม่เห็นประโยชน์ของการทำดี และไม่เห็นโทษของการทำไม่ดี ในเวลานั้นทัญญูคือ ความเห็นผิดได้เข้าปกครองพระเจ้าอังคติเสียแล้ว เมื่อกลับมาถึงพระราชวัง ก็เลิกทำบุญทำทาน และสั่งให้รื้อโรงงานเสีย กิจกรรมงานเมืองต่างๆ ก็มอบภาระให้แก่อำมาตย์ผู้อื่นทำแทนไป พระองค์เองเอาใจใส่แต่ในการเสวยกามคุณต่างๆ เท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่สุจริตหรือทุจริตก็ตาม ถ้างงพอพระทัยแล้วเป็นต้องทำ หญิงสาวและไม่สาวในบ้านเมืองของพระองค์ ถ้าหากเป็นที่ถูกพระทัยแล้ว เป็นต้องบังคับให้มาบำเรอความสุขแก่พระองค์จนได้ ทำให้ประชาชนทั้งหลายได้รับความเดือดร้อนยิ่งนัก แม้พระราชบิดาซึ่งเป็นผู้เลื่อมใสในการทำกุศลรักษาศีลอยู่เสมอ จะได้ทูลให้สติกับพระราชบิดา ขอร้องให้เลิกประพฤติดุศีล โดยยกเหตุผลเรื่องราวต่างๆ มาให้ฟัง แต่พระเจ้าอังคติก็หาได้เชื่อไม่ ต่อเมื่อพระโพธิสัตว์ที่เป็นพรหมมีนามว่า นารทะได้เนรมิตเป็นดาบสลงมาเทศนาโปรด ทรมานด้วยประการต่างๆ แล้ว ผลสุดท้ายพระเจ้าอังคติจึงยอมสละทัญญูปาทานนั้นได้

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาได้แก่ความสนุกสนานยินดีในกามคุณ อารมณ์เป็นเหตุให้เกิดทัญญูปาทาน คือความเห็นผิดว่า ทำดีไม่ได้รับผลดี ทำชั่ว

ไม่ได้รับผลชั่ว การแสวงหาความสุขในกามคุณอารมณ์นั้นแหละที่ทำให้ได้รับประโยชน์มากที่สุด

๓. แสดงค้นหาเป็นปัจจัยให้สัฬพตฺตปาทานเกิด

ความต้องการความสุข คือให้พ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏอย่างหนึ่ง หรือมีความต้องการความสุขในเทวโลกอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ อย่างนี้ ได้ชื่อว่า ค้นหา เมื่อค้นหาเหล่านี้เกิดขึ้นในจิตใจของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นย่อมหาหนทางปฏิบัติตนเพื่อให้ได้รับความสุขดังที่ตนปรารถนา ในการปฏิบัติตนนี้ ถ้าได้พบกับพวกสัฬบุรุษที่เป็นบัณฑิต หรือตนเองมีความรู้ในข้อปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นปริยัติศาสนาดีพอแล้ว การปฏิบัตินั้นก็ดำเนินไปด้วยดีไม่ผิดแนวทางที่บัณฑิตทั้งหลายประพุดติกัน หากว่าผู้นั้นไม่ได้คบหากับพวกบัณฑิตหรือไม่มีความรู้ในปริยัติศาสนาแล้ว การปฏิบัตินั้นก็ดำเนินไปในทางที่ผิด โดยหลงเข้าใจว่าเป็นทางที่ถูกซึ่งมีอยู่ ๒ ทางด้วยกัน คือปฏิบัติไปในทางทรมานร่างกายของตนให้ได้รับความลำบากต่างๆ เรียกว่า **อตฺตกิลมณานุโยค** อย่างหนึ่ง หรือปฏิบัติไปในทางบำรุงบำเรอร่างกายของตนให้ได้รับความสุขต่างๆ เรียกว่า **กามสุขัลลิกานุโยค** อย่างหนึ่ง การปฏิบัติทั้ง ๒ ทางนี้ ก็ล้วนแต่เป็นการปฏิบัติที่ผิดแนวทางทั้งสิ้น ซึ่งแทนที่จะได้รับผลเป็นความสุขตามที่ตนปรารถนาไว้ กลับให้ผลตรงกันข้าม คือย่อมได้รับความทุกข์ยิ่งขึ้นไปอีก

การปฏิบัติในแนวทางอตฺตกิลมณานุโยคนี้ ก็มีอยู่หลายวิธีด้วยกัน เช่น การทรมานร่างกายโดยอดอาหาร ไม่นอน ไม่เปลี่ยนอิริยาบถ ไม่อาบน้ำ หรือเผาร่างกาย โดยตากแดดบ้าง ผิงไฟบ้าง แะตัวในน้ำบ้าง นอนบนขวกหนาม นอนบนตะปูบ้าง เหล่านี้เป็นต้นก็ดี หรือปฏิบัติตนให้เหมือนโค เหมือนสุนัขก็ดี เหล่านี้เรียกว่า อตฺตกิลมณานุโยคทั้งสิ้น

ในที่นี้ ที่ชื่อว่า สัฬพตฺตปาทาน นั้น ได้แก่ การปฏิบัติตนในแนวทางอตฺตกิลมณานุโยค โดยวิธีประพุดติตนให้เหมือนโค เหมือนสุนัข ซึ่งการปฏิบัติตนชนิดนี้ก็เป็นผลที่เนื่องมาจากค้นหาเป็นเหตุนั่นเอง

ในเรื่องที่ยกขึ้นแสดงไว้ในกุกกุโรวาทสูตรแห่งมัชฌิมปัณณาสก์พระบาลีว่า ยังมีปริพาชก ๒ คนๆ หนึ่งชื่อ ปุณณะ อีกคนหนึ่งชื่อ เสนียะ ทั้งสองคนนี้ ต้องการความสุขในเทวโลก อยากเป็นเทวดาที่มีอำนาจ จึงพากันปฏิบัติตน ประพฤติเหมือนโค เหมือนสุนัข โดยเข้าใจว่าถ้าประพฤติเช่นนี้แล้วจะทำให้ กิเลสต่างๆ ไม่เกิดและอกุศลกรรมเก่าก็หายไปได้ ปุณณะปริพาชกปฏิบัติตน เหมือนสุนัข เสนียะปริพาชกปฏิบัติตนเหมือนโค ปฏิบัติดังนี้อยู่เรื่อยๆ มา ต่อมา ทั้งสองคนนี้เกิดมีความสงสัยในข้อปฏิบัติของตนว่า ข้อปฏิบัติของใครจะดีกว่ากัน ได้เถียงกันตัดสินไม่ถูก ผลสุดท้ายพากันไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทูลเล่าเรื่อง ให้ฟัง แล้วทูลถามกันว่า ข้อปฏิบัติที่ข้าพเจ้าทั้งสองประพฤติอยู่นี้ มีอานิสงส์ อย่างไรบ้าง ปฏิบัติตนเหมือนสุนัขดีกว่าปฏิบัติเหมือนโค หรือว่าปฏิบัติเหมือนโคดีกว่าปฏิบัติเหมือนสุนัข และข้าพเจ้าทั้ง ๒ เมื่อตายจากชาตินี้ไปแล้วจะไป เกิดที่ไหน เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงฟังแล้ว พระองค์ก็ทรงห้ามปริพาชก ทั้ง ๒ ว่า อย่าถามเช่นนี้เลย ทรงห้ามเช่นนี้ถึง ๓ ครั้ง แต่ปริพาชกทั้ง ๒ ก็ ไม่ยอมนิ่ง ยังคงทูลถามซ้ำอยู่อีกเป็นคำรบที่ ๔ พระพุทธองค์จึงทรงกล่าวขึ้นว่า “ดูกร ปริพาชก ผู้ที่ปฏิบัติตนเหมือนสุนัขทุกสิ่งทุกอย่างนั้น เมื่อตายแล้วก็จะ ไปเกิดเป็นสุนัขแน่นอน และผู้ที่ปฏิบัติตนเหมือนโคทุกสิ่งทุกอย่าง เมื่อเวลาตาย แล้วก็จะไปเกิดเป็นโคแน่นอนเช่นเดียวกัน และหากว่าผู้ที่ปฏิบัติเช่นนั้นมีความ เข้าใจว่า การปฏิบัติของตนนั้นจะเป็นเหตุให้ได้รับผลให้ไปเกิดในเทวโลกเป็น เทวดาที่มีอำนาจอย่างนี้แล้ว ก็จัดว่าความเห็นชนิดนี้เป็นมิจจาทิฎฐิ ฉะนั้น เมื่อ เวลาตายจะต้องไปเสวยทุกข์ในนรกเสียก่อน เมื่อพ้นจากนรกแล้ว จึงมาเกิดเป็น สัตว์เดียรัจฉานอีกทีหนึ่ง” เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงจบลงแล้ว ปริพาชก ทั้ง ๒ ก็ร้องไห้ซนทันที ด้วยรู้สึกเสียใจที่ตนได้หลงประพฤติผิดไปเป็นเวลาช้านาน ต่อจากนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรมเทศนาให้ปริพาชกทั้ง ๒ ฟัง เมื่อทรงแสดงจบแล้ว ปุณณะปริพาชกก็กล่าวคำถึงซึ่งไตรสรณคมน์เป็น ที่พึ่งที่ระลึก สลัดทิ้งลัทธิเก่า เข้าเป็นพุทธศาสนิกชนนับแต่เวลานั้นเป็นต้นมา

ส่วนเสนียะปริพาชกนั้นก็ชอบบรรพชาในพระพุทธศาสนาและได้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในกาลต่อมา

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ค้นหาได้แก่ความต้องการให้ได้รับความสุขในชาติหน้า เป็นเหตุให้เกิดสัณฺสกุปาทาน คือปฏิบัติผิดจากแนวทาง ดังที่ได้แสดงมานี้

๔. แสดงค้นหาเป็นปัจจัยให้อัตตวาทุปาทานเกิด

ตามธรรมดาคนเราที่มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสได้นั้น จะต้องประกอบด้วยเหตุด้วยปัจจัยตามสมควร เช่น การเห็น คือ จักขุทวารวิธิจะเกิดขึ้นได้นั้น ก็ต้องอาศัยมีเหตุมีปัจจัยตามสมควร คือ

๑. จะต้องมิจักขุปสาท คือ มีตาดี
๒. จะต้องมिरูปารมณฺ์ คือ มีสีต่างๆ
๓. จะต้องมียาโลกะ คือ แสงสว่าง
๔. จะต้องมิมนสิการ คือ ความตั้งใจ

เมื่อครบปัจจัย ๔ อย่างนี้แล้ว จักขุทวารวิธีย่อมเกิดขึ้น และต่อมาก็จะต้องมีมโนทวารวิธิจิตเกิดขึ้นอีก ๔ วิธ คือ

- วิธที่ ๑ เป็นวิธที่รับรูปารมณฺ์ต่อจากจักขุทวารวิธีย ชื่อว่า อตฺตคฺคหนวิธีย
- วิธที่ ๒ เป็นวิธที่รับรูปารมณฺ์ต่อจากอตฺตคฺคหนวิธีย ชื่อว่า สมุหคฺคหนวิธีย
- วิธที่ ๓ เป็นวิธที่รู้รูปร่างสัณฐานของรูปารมณฺ์นั้นๆ ชื่อว่า อัถถคฺคหนวิธีย
- วิธที่ ๔ เป็นวิธที่รู้ชื่อของรูปารมณฺ์นั้นๆ ชื่อว่า นามคฺคหนวิธีย

เมื่อมโนทวารวิธิจิตเกิดขึ้นครบ ๔ อย่างนี้แล้ว ผู้ที่เห็นนั้นก็รู้ได้ทันทีว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ การได้ยินเป็นต้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ที่ได้อธิบายมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้นอกจากรูปกับนามแล้ว ก็ไม่มีอะไรอื่นอีก และในการเห็นดังกล่าวแล้วนั้น ผู้เห็นก็มีใจอื่นไกล รูปกับนามนั่นเองเป็นผู้เห็น คือจักขุปสาท กับ จักขุทวารวิธีย

และหทัยวัตถุ กับ มโนทวารวิถี ทั้ง ๒ นี้เท่านั้น เป็นผู้รู้ เป็นผู้เห็น เป็นสภาพ
อนัตตะแท้ๆ ไม่ใช่เป็นอัตตะ คือไม่ใช่เราเห็น คนนั้นเห็น คนนี้เห็น

หรือในอิริยาบถต่างๆ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน และการเคลื่อนไหวใน
อิริยาบถย่อยต่างๆ ที่จะสำเร็จกิจลงได้นั้น ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเช่นเดียวกัน
เช่น ในการเดินที่จะสำเร็จลงได้นั้น ต้องมีปัจจัย ๔ อย่าง คือ

๑. จะต้องมีการตั้งใจที่จะเดิน
๒. จะต้องมิจิตตั้ง
๓. จะต้องมิจิตตชาโยธาตุเกิดขึ้น
๔. จะต้องมีชาติ^{*}

เมื่อครบ ๔ อย่างนี้แล้ว การเดินก็สำเร็จลงได้ และผู้ที่กำลังเดินอยู่นั้น
เมื่อว่าตามสถานะแล้ว ผู้เดิน ได้แก่ จิต เจตสิก เป็นผู้มีความตั้งใจที่จะเดิน และ
เป็นผู้ตั้ง จิตตชาโยธาตุที่อยู่ในร่างกายนั้นเป็นผู้กระตุ้น ปลวธิธาตุ คือร่างกาย
เป็นผู้เดินและสมมติกันว่า เราเดิน นาย ก. เดิน นาย ข. เดิน ดังนั้นเป็นต้น ซึ่ง
ความจริงนั้นเราหรือสัตว์บุคคล ที่สามารถเดินไปได้นั้นไม่มี มีแต่รูปกับนามทั้งสิ้น

ในอิริยาบถอื่นๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

แม้ว่า การเห็น การได้ยิน เป็นต้นเหล่านี้ จะเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยไม่มี
บุคคลหนึ่งบุคคลใด เป็นผู้จัดแจงก็จริง แต่ธรรมชาติทั้งหลายนั้น เมื่อมีการเห็น
การได้ยินเกิดขึ้นแล้ว ถ้าอารมณ์ที่เห็นที่ได้ยินเป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ที่ดีก็เกิด
ความชอบใจพอใจขึ้น เรียกว่าโลภะหรือตัณหาเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้นั้น ถ้าอารมณ์ที่
เห็นที่ได้ยินเป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ที่ไม่ดี ก็เกิดความไม่ชอบใจขึ้น เรียกว่า
โทสะเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้นั้น แต่อารมณ์ที่เป็นเหตุให้โทสะเกิดขึ้น ไม่สามารถที่จะ

* ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกวิภังค์บาลี หน้าที่ ๔๖๑ ตั้งแต่คำว่า อิธ ภิกขุ อภิ
กมฺนฺโต วา เป็นต้น ส่วนฉบับแปล หน้า ๓๕๘ เนื้อความที่กล่าวสรุปแล้วว่า การที่จะเคลื่อนไหวได้
ก็ต้องประกอบด้วย ๑. มิจิต ๒. มีความตั้งใจที่จะเดิน ๓. มิจิตตชาโยธาตุแผ่ไป

ยิดจิตใจของสัตว์ทั้งหลายให้มีอุปาทานเกิดขึ้นได้ ส่วนอารมณ์ที่เป็นเหตุให้โลภะเกิดขึ้นนั้น ย่อมมีอำนาจที่ผูกจิตใจสัตว์ทั้งหลายให้เกิดอุปาทานยึดมั่นขึ้นได้ กล่าวคือเมื่อได้เห็น หรือได้ยินอารมณ์ที่เป็นที่พอใจพอใจบ่อยๆ ครั้งเข้าแล้ว ก็ทำให้จิตใจของผู้นั้น ยึดอารมณ์ๆ นั้นไว้ไม่ยอมปล่อย การยึดอารมณ์ไว้โดยไม่ยอมปล่อยเช่นนี้ เรียกว่าเป็นอุปาทาน และในเวลาเดียวกันนั้น ผู้นั้นก็เข้าใจผิดในรูปนามขันธ ๕ ที่เกิดขึ้นในขณะเห็น ขณะได้ยินเป็นต้นนั้นว่า เราเห็น เราได้ยิน เราคิด เราพูด เรากิน เรานั่ง เรานอน เราเดิน ดังนี้เป็นต้น เช่นนี้จัดเป็นอัตตวาทุปาทานเกิดขึ้นเพราะอาศัยตัณหาเป็นเหตุ ดังมีเรื่องที่เป็นตัวอย่าง^๒ คือ

ในเมืองเวสาลีมีนิครนถ์ชื่อว่า สัจจกะ อัคริเวสสนโคตร สัจจนิครนถ์ผู้นี้ได้เอาแผ่นเหล็กมาคาดไว้ที่ท้องติดตัวอยู่เสมอ เพราะมีความเห็นว่าตนเป็นผู้มีปัญญามาก ถ้าไม่เอาแผ่นเหล็กมาคาดเพื่อรักษาปัญญาไว้แล้ว ท้องของตนนั้นจะต้องแตกออกเป็นแน่ สัจจนิครนถ์ผู้นี้ประกาศตนว่า “ไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดอาจารย์หนึ่งอาจารย์ใดก็ตาม ถ้ามาได้วาทีกับเราแล้ว ผู้นั้นจะต้องมีอาการสะดุ้งตกประหม่า ตัวสั่น เหงื่อไหลไปทั้งนั้น อย่าว่าแต่คนเลย แม้แต่ท่อนไม้ ถ้าเรากล่าววาจาออกไปแล้ว ท่อนไม้นั้นก็ต้องเกิดอาการสั่นเช่นเดียวกัน” สัจจนิครนถ์ประกาศเช่นนี้อยู่เสมอๆ ซึ่งความจริงในเวลานั้น ผู้ที่ตั้งตัวเป็นอาจารย์ต่างๆ ก็ไม่สามารถจะโต้ตอบวาทะกับสัจจนิครนถ์ได้จริงๆ เหมือนกันด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัจจนิครนถ์มีความหยิ่งทะนงตัวมากขึ้น

ต่อมาวันหนึ่ง สัจจนิครนถ์ได้ยินว่า พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาว่า สัตว์ทั้งหลายนี้ล้วนแต่เป็นรูปนามขันธ ๕ ทั้งสิ้น และมีความเกิดดับอยู่เสมอ ฉะนั้น จึงเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่คงทนอยู่ได้ เป็นอนัตตะ หาตัวตนผู้เป็นเจ้าของไม่ได้ ดังนั้นสัตว์ทั้งหลายอย่าเข้าใจผิดในร่างกายของตนว่าเป็นเรา เป็นเขา เป็นหญิง เป็นชาย เมื่อสัจจนิครนถ์ได้ยินข่าว

^๒ ม.ม. ๑๒/ข้อ ๓๕๒-๔๐๔ จุฬาสัจจกสูตร

ดังนี้แล้ว ก็นีกอยากจะไปเฝ้าและได้คารมกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงชวนพวก กษัตริย์ลิจฉวี ๕๐๐ องค์ให้ไปด้วยกัน และพูดอวดต่อกษัตริย์ลิจฉวีเหล่านั้นว่า ขอให้พวกท่านคอยดู เราจะกระทำให้พระสมณโคดมหัวน้ ไหวสะคว้งกลั้วต่อ วาตะของเราให้เหมือนแพะที่ถูกจับคอเข่าจะนั้น แล้วสังจกนิครนถ์พร้อมด้วย กษัตริย์ลิจฉวี ๕๐๐ องค์ ก็พากันไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทูลขออนุญาตแล้ว สังจกนิครนถ์ก็ทูลถามขึ้นว่า “ข้าแต่พระสมณโคดม ท่านอบรมสาวกของท่านด้วย ธรรมอันใด” พระพุทธองค์จึงทรงตอบว่า “เราอบรมสาวกของเราด้วยธรรม คือ รูปนามขันธ ๕ ที่ปรากฏเป็นสัตว์ทั้งหลายนั้น ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ไม่ใช่ตัวตน เรา เขา ดังนี้”

สังจกนิครนถ์จึงพูดขึ้นว่า “ข้าแต่พระสมณโคดม ธรรมดาพืชผลไม่ต่างๆ ที่จะเจริญงอกงามขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยแผ่นดินอันใด สัตว์ทั้งหลายอาศัยขันธ ๕ แล้ว ก็ย่อมได้เสวยความสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง แสวงหาความสุข ในมรรคบ้าง ผลบ้าง และในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น อตตาดัตตนก็ยังคงปรากฏอยู่ ฉะนั้น ในการที่ท่านสมณโคดมกล่าวว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา นั้นจะถูกได้อย่างไร”

พระพุทธองค์จึงทรงตอบว่า “ในการที่ท่านกล่าวเช่นนี้ หมายความว่า ท่านมีความเห็นว่า ขันธ ๕ นั้น เป็นตัวตนของเรา ดังนี้ใช่ไหม” สังจกะทูลตอบ ว่า “ความเห็นชนิดนี้มีใช่เป็นแต่ข้าพเจ้าคนเดียว แม้พวกที่นั่งอยู่ ณ ที่นี้ก็มีความ เห็นดังนี้ด้วยเหมือนกัน” พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ท่านไม่ต้องยกเอาผู้อื่นเข้ามา อ้างด้วย ตถาคตอยากทราบความเห็นของท่านคนเดียว” สังจกะทูลตอบว่า “จริง ข้าพเจ้ามีความเห็นเช่นนั้น” พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “เมื่อท่านมีความเห็นเช่นนั้น ตถาคตอยากถามว่า ธรรมดาผู้ที่ เป็นกษัตริย์นั้น มีอำนาจเป็นอิสระภายใน ประเทศของตนว่า ผู้ที่ควรกด ก็กดได้ ผู้ที่ควรยกย่อง ก็ยกย่องได้ ผู้ที่ควรฆ่า ก็ฆ่าได้ ผู้ที่ควรไล่ ก็ไล่ได้ ดังนี้หรือ” สังจกะทูลตอบว่า “ถูกแล้ว” พระพุทธองค์ จึงตรัสว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยอมรับได้หรือไม่ว่า ท่านมีอิสระในร่างกายของ

ท่าน ท่านสามารถบังคับให้รูปร่างที่ไม่สวย หรือบังคับไม่ให้ผมหงอก ฟันหัก หน้างเหี่ยว ให้มีรูปร่างผิวพรรณเหมือนกับคนหนุ่มๆ อายุ ๑๖ ดังนี้จะได้หรือไม่”

สัจจะ เมื่อได้ยินคำถามของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดังนี้ ก็อึ้ง คิดในใจว่า “ถ้าเราตอบว่า สามารถบังคับร่างกายให้เป็นไปตามความพอใจของเราได้แล้ว พวกภิกษุทั้งหลายก็จะพากันขอร้องให้เราบังคับร่างกายของเราที่ไม่สวย ให้กลับสวยงามขึ้น เราก็จะตกอยู่ในฐานะที่ลำบากแน่ๆ แต่ถ้าเราจะตอบว่า ไม่สามารถจะบังคับให้ร่างกายของเราเป็นไปตามความปรารถนาได้ เช่นนี้แล้ว ก็จะเป็นการรับรองคำพูดของพระสมณโคดมที่ว่า “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” และพระสมณโคดมก็จะชนะเราเป็นแน่ สัจจะคิดไปคิดมาแล้วก็พูดไม่ออก จึงนั่งเฉยอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงเตือนว่า “ทำไมท่านจึงนั่งเสีย ขอให้แก้ววาทะของ ตถาคต” สัจจะก็ยังคงนั่งอยู่พูดไม่ออก

ในเวลานั้นท้าวสักกะเทวราชก็เนรมิตกายเป็นยักษ์ มือถือกระบองเหล็ก เข้ามายังที่สัจจะ ถือกระบองขึ้นทำท่าจะตี แล้วกล่าวว่า “สัจจะ พระตถาคตทรงถามท่าน ทำไมท่านจึงนั่งเสียไม่ตอบ ถ้าท่านไม่ตอบ เราจะตีท่านด้วยกระบองนี้ ให้ศีรษะของท่านแตกออกเป็น ๗ เสียงเดี๋ยวนี้” เวลาที่พระอินทร์เนรมิตเป็นยักษ์เข้ามาพบกับสัจจะนั้น คนอื่นๆ ณ ที่นั้นไม่มีใครแลเห็น มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับสัจจะเท่านั้นที่แลเห็น เมื่อสัจจะเห็นดังนั้นแล้ว ก็ไม่สามารถนั่งเฉยอยู่ได้ ตอบว่า “ข้าพเจ้ายอมแก้ววาทะของพระตถาคตเดี๋ยวนี้” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงถามขึ้นอีกว่า “สัจจะ รูปร่างของท่านที่ท่านเป็นอิสระอยู่นั้นไม่สวย ไม่งาม ท่านจะบังคับให้สวยงามเหมือนกับรูปของพวกภิกษุทั้งหลายนั้นจะเป็นไปได้หรือไม่” สัจจะทูลตอบว่า “จะบังคับให้เป็นไปดังนั้นไม่ได้” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า “สัจจะท่านจงระวังคำแก้ของท่านให้ดี คำพูดของท่าน ตอนต้นกับตอนปลายไม่ตรงกัน” แล้วทรงถามอีกว่า “นามขันธของท่านที่เป็นอิสระอยู่นั้น ท่านจะบังคับให้เปลี่ยนแปลงไปตามความปรารถนาของท่านได้หรือไม่” สัจจะทูลว่า “นามขันธของข้าพเจ้าก็ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามความพอใจได้เช่นเดียวกัน” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถามอีกว่า “มีผู้หนึ่งกำลัง

ได้รับความลำบากกาย ลำบากใจอยู่ แต่ผู้นี้เห็นว่า ความลำบากนี้เป็นตัวเป็นคน เป็นเรา เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ความลำบากนั้นจะหายไปหรือไม่” สัจจะทูลตอบว่า “ไม่ได้” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถามอีกว่า “ขันธ ๕ ที่เป็นทุกข์อยู่นั้น ท่านกำลังยึดถือเอาว่า เป็นตัว เป็นเรา เป็นเขา ดังนี้มิใช่หรือ” สัจจะทูลตอบว่า “ใช่แล้ว ข้าพเจ้ายึดถือเช่นนั้น” พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถามอีกว่า “บุคคลที่แสวงหาแก่นไม้ แต่ไปตัดต้นกล้วยผ่าออก เพื่อจะหาแก่น หาเท่าไรก็ไม่พบ เพราะต้นกล้วยนั้น เป็นต้นไม้ที่หาสาระมิได้อยู่แล้ว ผลสุดท้ายก็เลยไม่ได้อะไร ที่เป็นแก่นสาร ขอนี้ฉันใด วาตะของท่านก็เป็นฉันนั้น เวลาที่ท่านกล่าวแต่ผู้เดียว ก็รู้สึกคล้ายกับว่า รูปนามขันธ ๕ นี้ มีตัวตนเป็นแก่นสาร แต่เมื่อผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในขันธ ๕ ดีพอ มีตาคตเป็นต้น ถามไปถามมาแล้ว ก็แลเห็นได้ว่า วาตะของท่านไม่มีอะไรเป็นแก่นเป็นสารได้เลย และตามที่ท่านได้เคยกล่าวว่า ไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดที่มาได้วาตะกับท่านนั้น จะต้องมีการสะดุ้งสะเทือน ตกประหม่า เหงื่อไหลไปทั้งสิ้นนั้น บัดนี้ตาคตเป็นผู้ได้ได้วาตะกับท่าน แต่ตาคตก็ไม่เห็นรู้สึกเป็นอย่างไร เหงื่อก็ไม่ไหล ท่านเองนั้นแหละเป็นผู้เหงื่อไหล” สัจจะก็ไม่อาจจะพูดโต้แย้งอย่างไรได้ นั่งก้มหน้านั่งอยู่ ณ ที่นั้น ในที่สุดสัจจะนิกรณก็ได้อุทสูตอาราธนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยสาวก ให้ไปฉันอาหารที่สำนักของตนในวันรุ่งขึ้น

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาเป็นเหตุให้อัตตวาทุปาทานเกิด ดังเช่น สัจจะนิกรณผู้มีความพอใจในขันธ ๕ ของตน เป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิดในขันธ ๕ ของตน เป็นอัตตวาทุปาทาน ดังที่ได้แสดงมานี้

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐาน ของอุปาทาน

๑. กหณลกฺขณัม มีการยึดไว้เป็นลักษณะ
๒. อมฺฤจนรตัม มีการไม่ปล่อยเป็นกิจ (กิจจรส)
๓. ตณฺหาทพฺหตฺตทิจฺจุปฏฐานัม มีตัณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคง และมีความเห็นผิดเป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

๔. ตณฺหาปทญฺจํ มีตัณหาเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

๑. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อนๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กามุปาทาน ที่เกิดหลังๆ นั้น ได้ปัจจัย ๑ คือ ปกตฺวปนิสสยปัจจัย

๒. ตัณหาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ทิจฺจุปาทาน สีสัพพตฺวาปาทาน อิตฺตวาทฺวาปาทาน ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้นได้ปัจจัย ๗ คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาติปัจจัย ๓. อัญญมัญญปัจจัย ๔. สหชาตนิสสยปัจจัย ๕. สัมปยุตตปัจจัย ๖. สหชาติตติปัจจัย ๗. สหชาตอวิคตปัจจัย

๓. ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อนๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทาน ๓ (เว้นกามุปาทาน) ที่เกิดหลังๆ นั้น ได้ปัจจัย ๑ คือ ปกตฺวปนิสสยปัจจัย

จบ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

๕. อุปาทานปจฺจยา ภโว สมุภวติ

ภวะ ย่อมปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย อุปาทาน เป็นเหตุ

อุปาทาน ที่เป็นเหตุให้เกิดภวะ ได้แก่ อุปาทาน ๔ มีกามุปาทาน เป็นต้น ดังที่ได้แสดงมาแล้วนั่นเอง

ภวะ มี ๒ อย่าง คือ

๑. กัมมภวะ การปรุงแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ อกุสลเจตนา ๑๒ โลภียกุสลเจตนา ๑๗ รวมเจตนา ๒๙

๒. อุปัตติภวะ ผลที่เกิดขึ้นในภพนั้นๆ โดยอาศัย กัมมภวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิษฐานแล้ว กัมมภาวะ ได้แก่การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดีและไม่ดีของบุคคลทั่วไป (ยกเว้นพระอรหันต์)

อุปปัตติภาวะ ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ใน ๓๑ ภูมิ พร้อมทั้งการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ

แสดงวจนัตถะของคำว่า ภาวะ

๑. “ภวติ เอตสุมาทิ = ภโว”

ผลย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมนั้น ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้นชื่อว่า ภาวะ

๒. “กมฺมเมว ภโว = กมฺมภโว”

กรรมนั้นแหละเป็นเหตุให้เกิดผล ฉะนั้น จึงชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗

๓. “อุปฺปชฺชตีติ = อุปฺปตฺติ”

ธรรมชาติใด เข้าไปเกิดในภพใหม่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุปปัตติ

๔. “ภวตีติ = ภโว”

ธรรมใด ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า ภาวะ

๕. “อุปฺปตฺติ จ ธา ภโว จาติ = อุปฺปตฺติภโว”

ธรรมใดเข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วย ฉะนั้น ธรรมนั้นจึง ชื่อว่า อุปปัตติภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมรูป ๒๐

จำแนกกัมมภาวะโดยทวาร

กัมมภาวะนี้ เมื่อจำแนกโดยทวารแล้ว มี ๓ คือ

๑. กัมมภาวะที่เกิดทางกาย ชื่อว่า กายกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘

๒. กัมมภาวะที่เกิดทางวาจา ชื่อว่า วจีกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒
มหากุศลกรรม ๘

๓. กัมมภาวะที่เกิดทางใจ ชื่อว่า มโนกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒
มหากุศลกรรม ๘ มหัคคตกุศลกรรม ๕

อุปปัตติภาวะ มี ๕ อย่าง คือ

ว่าโดยภูมิ

๑. กามภาวะ ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ เจตสิก ๓๓ กัมมชรูป ๒๐
๒. รูปภาวะ ได้แก่ รูปวิปากจิต ๕ จักขุวิญญาณ ๒ โสตวิญญาณ ๒
สัมผัสจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ เจตสิก ๓๕
กัมมชรูป ๑๕
๓. อรูปภาวะ ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐

ว่าโดยจิต

๔. สัญญาภาวะ ได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๑ (เว้นเนวสัญญานา-
สัญญายตนวิปาก) เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐
๕. อสัญญาภาวะ ได้แก่ จีvitนวกกลาป
๖. เนวสัญญานาสัญญาภาวะ ได้แก่ เนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑ เจตสิก ๓๐

ว่าโดยชั้น

๗. เอกโวการภาวะ ได้แก่ จีvitนวกกลาป
๘. จตุโวการภาวะ ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
๙. ปัญจโวการภาวะ ได้แก่ กามวิปากจิต ๒๓ รูปวิปากจิต ๕ เจตสิก ๓๕
กัมมชรูป ๒๐

หรืออีกนัยหนึ่ง อุปัตติภาวะมี ๕ คือ

๑. นานัตตายนานัตตสัณญีภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน กามสุคติภูมิ ๗
๒. นานัตตกายเอกัตตสัณญีภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน อباยภูมิ ๔
ปรหมณภูมิ ๓
๓. เอกัตตายนานัตตสัณญีภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน ทุติมานภูมิ ๓
๔. เอกัตตกายเอกัตตสัณญีภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน ตติยมานภูมิ ๓
จตุตถมานภูมิ ๖ (เว้นอัสสญุตตตภูมิ)
๕. อัสสญีภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน อัสสญุตตตตภูมิ
๖. อากาธานัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน อากาธานัญญาตณภูมิ
๗. วิญญานัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน วิญญานัญญาตณภูมิ
๘. อากิญจัญญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน อากิญจัญญาตณภูมิ
๙. เนวสัณญานาสัณญาตณภาวะ ได้แก่ สัตว์ที่เกิดอยู่ใน เนวสัณญานาสัณญาตณภูมิ

แสดงอุปัตติภาวะ ๕ โดยบุคคลาธิษฐาน

๑. กามภาวะ ได้แก่ อباยสัตว์มีดิรัจฉานเป็นต้น มนุษย์ เทวดา
๒. รูปภาวะ ได้แก่ รูปพรหมทั้งหลาย
๓. อรูปภาวะ ได้แก่ อรูปพรหมทั้งหลาย
๔. สัณญีภาวะ ได้แก่ อباยสัตว์ มนุษย์ เทวดา รูปพรหม อรูปพรหม
(เว้นเนวสัณญานาสัณญาตณพรหม)
๕. อัสสญีภาวะ ได้แก่ อัสสญุตตตพรหม
๖. เนวสัณญินาสัณญีภาวะ ได้แก่ เนวสัณญานาสัณญาตณพรหม
๗. เอกโวการภาวะ ได้แก่ อัสสญุตตตพรหม
๘. จตุโวการภาวะ ได้แก่ อรูปพรหม
๙. ปัญจโวการภาวะ ได้แก่ อباยสัตว์ มนุษย์ เทวดา รูปพรหม

อุปปัตติภาวะทั้ง ๕ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อย่อลงแล้วได้ ๓ คือ

๑. กัมมภาวะ ๒. รูปภาวะ ๓. อรูปภาวะ

กัมมภาวะและอุปปัตติภาวะทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ ก็เพราะอาศัยอุปาทานทั้ง ๔ เป็นเหตุ และภาวะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกัน และกันได้ กล่าวคือ

ถ้ากล่าวถึงกาลที่เป็นอนาคตแล้ว กัมมภาวะเป็นเหตุ อุปปัตติภาวะเป็นผล หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะนั้น จะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะอาศัย การกระทำต่างๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ซึ่งเป็นอกุศลกัมมภาวะ และโลกียกุศลกัมมภาวะ เป็นเหตุ นี้จัดเป็นชนกเหตุ ดังที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีวาท

“ตตฺรสุตฺต อุปฺปตฺติเหตุ ภูตํ กมฺมํ กมฺมมกฺโข กมฺมนิพฺพุตฺตา ขนฺธํ อุปฺปตฺติโก” ในภาวะทั้ง ๒ อย่างนั้น อกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรมเจตนา ที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ชั้น ๕ ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยกัมมภาวะนั้น ชื่อว่า อุปปัตติภาวะ

ถ้ากล่าวถึงกาลที่เป็นปัจจุบันแล้ว อุปปัตติภาวะเป็นเหตุ กัมมภาวะเป็นผล เพราะการงานทั้งหลายที่เกี่ยวข้องด้วยกาย วาจา ใจ จะปรากฏขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะเป็นเหตุ ด้วยเหตุนี้บัณฑิตทั้งหลายจึงได้ให้คำแนะนำว่า

อมตํ มียฺยมาเนน

ขรมาเนน นิหฺขรํ

นิพฺพุตํ ตปฺมาเนน

นิเมยฺย โพนฺทินา ลีวํ ฯ

แปลเป็นใจความว่า ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความตายไม่มี ที่สิ้นสุดนั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติ ไม่มีความตาย เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่ แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความแก่ไม่มีที่สิ้นสุดนั้น แลกกับ พระนิพพาน ที่มีสันติ ไม่มีความแก่ เหมือนหนึ่งพ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

ผู้ฉลาด ควรพยายามเอาร่างกายที่มีความเค็ดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิจันนั้น แลกกับพระนิพพานที่มีสันติไม่มีความเค็ดร้อนด้วยกิเลสเป็นนิจ เหมือนหนึ่ง พ่อค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยกามุปาทาน

ตามธรรมชาติใจของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมชอบยึดถือในความเห็นของตนเป็นใหญ่ไม่ค่อยมีการพิจารณาถึงเหตุผลที่สมควร เหมือนความเป็นไปของคนที่เสียสติ สมดังที่กล่าวไว้ว่า “ปุถุชนโน อุมมตฺตโก วีย ความเป็นอยู่ของปุถุชนนั้นเหมือนคนบ้า” ดังนั้น ในการกระทำต่างๆ ของชนทั้งหลายที่มีความหวังต่อความสุขความสบายในมนุษย์และเทวดา ด้วยอำนาจแห่งกามุปาทานนั้น บางพวกก็เชื่อถือในคำแนะนำสั่งสอนของอาจารย์ที่เป็นมิชฌาทิฎฐิ ผู้ไม่เคยศึกษาในพระสูตร พระอภิธรรม พระวินัยแล้ว ย่อมกระทำการงานที่เกี่ยวกับทุจริต มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เสพสุรา เป็นต้น แล้วใช้เป็นเครื่องบูชาบวงสรวงต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ การกระทำเช่นนี้เป็นอกุศลกัมมภาวะซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไปบังเกิดในอบายภูมิ ๔ ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็เชื่อถือคำแนะนำสั่งสอนของครูอาจารย์ ที่มีความเห็นถูกต้องแล้วก็ปฏิบัติในการงานที่เกี่ยวกับทาน ศีล ภาวนา ซึ่งเป็นกุศลกัมมภาวะอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละโลกนี้ไปแล้วก็ย่อมได้ไปบังเกิดในกามสุคติภูมิเป็นมนุษย์เทวดา ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็ได้รับการอบรมแนะนำว่า การทำสมณะจนกระทั่งได้ฌานนั้นสามารถทำให้ไปบังเกิดเป็นรูปพรหม อรูปพรหม ได้รับความสุขกาย สุขใจพิเศษไปกว่าความสุขในมนุษย์และเทวดา เมื่อได้รับการแนะนำดังนี้แล้ว ก็พยายามเจริญสมถกรรมฐาน จนได้ถึงรูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง ซึ่งเป็นกุศลกัมมภาวะอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ บุคคลจำพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้วก็ย่อมได้ไปบังเกิดในรูปภูมิ อรูปภูมิ ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยทฤษฎีปาทาน

ผู้ที่มีความเห็นผิดเป็นนิตยตมิจนาทิฎฐิอย่างใด อย่างหนึ่ง คือ

๑. นัตถิกทฤษฎี มีความเห็นว่าทำอะไรก็ตาม ผลที่จะได้รับข้างหน้านั้นไม่มี เช่น ในอันตคคาหิกทฤษฎี ๑๐ เป็นต้น และผู้ที่มีนัตถิกทฤษฎีนี้จะต้องมีอุจเฉททฤษฎีด้วย คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วจะต้องสูญ

๒. อเหตุกทฤษฎี มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลาย ที่กำลังได้รับความลำบากหรือสบายอยู่ก็ตาม ไม่ได้อาศัยอะไรเป็นเหตุให้เกิดขึ้นเลย ลำบากหรือสบายเหล่านี้ปรากฏขึ้นเอง

๓. อกิริยาทฤษฎี มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลาย ทำดีก็ตาม ทำชั่วก็ตาม ไม่เป็นเหตุที่จะทำให้ผลเกิดข้างหน้า ผลที่จะได้รับข้างหน้าก็ไม่มี แม้จะทำดีหรือไม่ดีอย่างไร ก็ไม่เรียกว่าทำดี ทำไม่ดี ผู้ที่ทำเองก็ดี ใช้ให้คนอื่นทำก็ดี ก็ไม่เรียกว่าทำเช่นเดียวกัน

ผู้ที่มีความเห็นผิดดังกล่าวแล้วนี้ ได้ชื่อว่ามีทฤษฎีปาทาน บุคคลพวกนี้ย่อมประพฤติไปตามความพอใจของตน และมักจะเป็นไปในทางอกุศลเป็นส่วนมาก สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกล่าวว่า “ปาปสุมี รมติ มโน” ตามธรรมดาจิตใจของชนทั้งหลายนั้น ย่อมยินดีในกิจการงานที่เป็นอกุศลอยู่เสมอ” และผู้ที่มีทฤษฎีปาทานนี้ย่อมกล้ากระทำในสิ่งที่เป็นทุจริต ทุราชีพต่างๆ อันเป็นอกุศล กัมมภาวะโดยอาศัยทฤษฎีปาทานเป็นเหตุ แม้ว่าบุคคลจำพวกนี้จะมีการทำกุศลบ้าง ก็เป็นไปได้โดยอาศัยกามุปาทานเป็นเหตุ คือหวังในชื่อเสียงเกียรติยศ และหวังผลตอบแทนที่เป็นประโยชน์แก่ตนในปัจจุบันเท่านั้น

กุศลกัมมภาวะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทฤษฎีปาทานเป็นเหตุ นั้นเกิดขึ้นได้เฉพาะแต่พวกที่มีอุจเฉททฤษฎีเท่านั้น เพราะบุคคลพวกนี้เห็นว่าตัวตนนี้ถ้าจะไปสูญสิ้นในเทวภูมิหรือพรหมภูมิได้ ก็จะเป็นการดีมาก เมื่อเห็นดังนี้แล้วก็ทำกุศลมี ทาน

ศีล สมถภาวนา ให้เกิดขึ้นเพื่อหวังความสูญสิ้นในภุมิที่ตนต้องการ ถ้าการทำกุศลนั้นเป็นไปโดยถูกต้องสมบูรณ์แล้ว ก็จะได้ไปบังเกิดในเทวภุมิ หรือรูปภุมิ อรูปภุมิ ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะได้ แต่ถ้าการทำกุศลนั้นไม่เป็นโดยสมบูรณ์ ก็ไม่อาจไปเกิดในรูปภุมิ อรูปภุมิได้ คงได้แต่เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะเท่านั้น

สำหรับอกุศลกัมมภาวนานั้นเกิดขึ้นโดยอาศัยทัญญาปาทานได้ทั้งหมด

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยศีลัพพตูปาทาน

ผู้ที่กำลังปฏิบัติเยี่ยงโคเยียงสุนัขขี้ขี้ นั้น โดยมากมีความคิดเห็นว่า ที่ตนกำลังปฏิบัติอยู่อย่างนี้เป็นการดำเนินอยู่ในแนวทางของสัปปุริสซึ่งเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และมีความเชื่อมั่นว่า การปฏิบัติของตนนี้จะส่งผลให้ตนไปเกิดในเทวภุมิ พรหมภุมิ อย่างแน่นอน และมองเห็นการปฏิบัติของผู้อื่น มีทาน ศีล ภาวนา เหล่านั้นเป็นการที่ไม่ถูกต้อง และบุคคลเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะประพฤติปฏิบัติอย่างตนได้ ด้วยเหตุนี้บุคคลเหล่านี้จึงไม่สามารถจะไปเกิดในเทวภุมิและพรหมภุมิตามความประสงค์ได้

ความคิดเห็นของบุคคลที่ประพฤติดิฉินแนวทางเช่นนี้ ย่อมเป็นมิจฉาวิโมกข์ คือตัวทัญญาที่มีการตัดสินผิด และเป็นโทษะที่มีการดูหมิ่นต่อการปฏิบัติของผู้อื่น ความเห็นของบุคคลนี้เป็นอกุศลกัมมภาวะที่เกิดขึ้น โดยอาศัยศีลัพพตูปาทานเป็นเหตุ และบุคคลพวกนี้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไปบังเกิดเป็นอบายสัตว์อันเป็นอุปปัตติภาวะอย่างหนึ่ง

บางพวกก็มีความเห็นว่า การปฏิบัติเยี่ยงโค เยียงสุนัขขี้ขี้เท่านั้น ที่สามารถทำลายกิเลสโดยตรง และให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ การปฏิบัติอย่างอื่นมีทาน ศีล ภาวนา เหล่านั้น เพียงแต่ให้ได้ไปเกิดในเทวภุมิ พรหมภุมิเท่านั้น แต่การปฏิบัติเช่นนี้ ปฏิบัติในมนุษย์ภุมิ จะถึงความสำเร็จได้ยาก เพราะไม่สะดวกสบาย ถ้าได้ไปปฏิบัติในเทวภุมิ หรือพรหมภุมิแล้วจะสำเร็จเป็น

พระอรหันต์ได้ง่าย เมื่อมีความเห็นดังนี้แล้ว ก็พยายามบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อันเป็นกุศลกัมมภาวะ เพื่อให้ได้ไปบังเกิดในเทวภูมิ พรหมภูมิ บางคนปฏิบัติได้ถึงฉาน บางคนก็ไม่ได้ถึงฉาน ผู้ปฏิบัติได้ถึงฉานนั้นเมื่อตายแล้วก็ได้ไปบังเกิดเป็นพรหม ผู้ที่ไม่ได้ฉานนั้น เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา อันเป็นอุปปัตติภาวะ

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะโดยอาศัยอัตตวาทุปาทาน

อัตตวาทุปาทานนี้ เกิดขึ้นได้ทั่วไปแก่ปุถุชนทั้งหลาย เพราะบุคคลจำพวกนี้มองไม่เห็นความเป็นไปของรูปนามขันธ ๕ ที่เป็นสภาพอนัตตา เห็นไปว่าเป็นตัวตน เรา เขา เป็น สัตว์ บุคคล ชาย หญิง กล่าวคือมีความรู้สึกในการเห็น การได้ยิน เป็นต้นว่าในขณะที่เห็น การเห็นนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้เห็น ในขณะที่ได้ยิน การได้ยินนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้ได้ยิน ในขณะที่คิด การคิดนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้คิด ในขณะที่เดิน เดิน นั่ง นอน การยืน เดิน นั่ง นอนนั้นแหละเป็นเรา เราเป็นผู้ยืน เดิน นั่ง นอน ความรู้สึกความเห็นดังกล่าวแล้วนี้ เกิดขึ้นจากอัตตวาทุปาทานทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงแลเห็นได้ว่าในการกระทำกุศลและอกุศลที่คนทั้งหลายกระทำกันอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะอาศัยอัตตวาทุปาทานนั้นเป็นเหตุ โดยมีการนึกคิดว่าตัวเรานี้มีความสุขความสบาย ยังน้อยอยู่ หรือมีทรัพย์สินเงินทอง เกียรติยศชื่อเสียงยังน้อยอยู่ จะต้องพยายามให้ได้สิ่งเหล่านี้มาให้มากขึ้น แล้วก็ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามอัธยาศัยจิตใจของตนๆ หรือแล้วแต่การได้รับการอบรมจากบิดา มารดา ครู อาจารย์ ก็ถ้าผู้ใดมีอัธยาศัยจิตใจไม่ดีหรือไม่ได้รับการอบรมที่ดี ผู้นั้นย่อมแสวงหาสิ่งที่ตนต้องการไปในทางที่ไม่ดี เป็นทุจริต ทราชีพ ซึ่งจัดเป็นอกุศลกัมมภาวะ และเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปเกิดเป็นอบายสัตว์อันเป็นอุปปัตติภาวะ และถ้าผู้ใดมีอัธยาศัยจิตใจดี หรือได้รับการอบรมที่ดี ผู้นั้นย่อมแสวงหาสิ่งที่ตนต้องการไปในทางที่ดีเป็นทุจริต และสัมมาชีพ มีการสร้างทาน รักษาศีล เจริญสมณกรรมฐาน ซึ่งจัดเป็นกุศลกัมมภาวะ และเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมได้ไปเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง รูปพรหมบ้าง อรูปพรหมบ้าง อันเป็นอุปปัตติภาวะ

แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกัมมภาวะ

สังขารที่เป็นผลของอวิชชา (อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา) และกัมมภาวะที่เป็นผลของอุปาทาน (อุปาทานปัจจุยา ภโว) ทั้ง ๒ นี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ เจตนา ๒๕ ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และโลภียกุศลจิต ๑๓ เหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันนั้น คือ

ในนัยอรรถา ๓ เจตนา ๒๕ ที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นในภพนี้ ชื่อว่า สังขาร ดังมีบาลีแสดงว่า อวิชชา สงฺขารา อตีโต อทฺธา

เจตนา ๒๕ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพ ซึ่งเป็นเหตุให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นในภพหน้า ชื่อว่า กัมมภาวะ ดังมีบาลีแสดงว่า มหุณฺณ อฏฺฐ ปฏฺฐปนฺโน อทฺธา

สำหรับการแสดงในอาการ ๒๐ คือ ประเภท ๒๐ นั้น ความเป็นไปของสังขารและกัมมภาวะทั้ง ๒ นี้ ไม่ต่างกันโดยกาล กล่าวคือ ในอดีตเหตุ ๕ นั้น สังขารและกัมมภาวะก็เข้าร่วมอยู่ในธรรมที่เป็นอดีตเหตุด้วยเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้จึงรู้ได้ว่าความแตกต่างกันระหว่างสังขารกับกัมมภาวะที่ว่าโดยกาลจึงไม่มีในที่นี้ แต่ความแตกต่างกันนั้น มีดังนี้ คือ

บุพพเจตนา ที่เกิดก่อนการกระทำกุศล อกุศล ชื่อว่า สังขาร

มัญญเจตนา ที่เกิดขึ้นขณะกำลังกระทำกุศล อกุศล ชื่อว่า กัมมภาวะ หรืออีกนัยหนึ่ง ในกุศล อกุศลชวนะ ๗ ครั้งนั้น

กุศล อกุศล เจตนา ที่เกิดขึ้นในชวนะดวงที่ ๑ ถึงดวงที่ ๖ ชื่อว่า สังขาร

กุศล อกุศล เจตนา ที่เกิดขึ้นในชวนะดวงที่ ๗ ชื่อว่า กัมมภาวะ หรืออีกนัยหนึ่ง

จิต เจตสิก ที่เกิดพร้อมกันกับ กุศล อกุศล เจตนา ชื่อว่า สังขาร

กุศล อกุศล เจตนาเจตสิก ชื่อว่า กัมมภาวะ

ดังมีบาลีแสดงว่า

สงฺขารฯ ปฺรเจตนา ฅโว ตฺว มฺลฺยจสฺสตุตฺตา
สพฺพา วา เจตนา ฅโว สงฺขารฯ สมฺปยุตฺตกา ฯ

บุพฺพเจตนาฯก็ดี เจตนาที่ประกอบด้วยชวณะก่อน ๆ ๖ ครั้งก็ดี ชื่อว่า สํขาร
มฺลฺยจเจตนาฯก็ดี เจตนาที่ประกอบด้วยชวณะดวงที่ ๗ ชื่อว่า กัมมภาวะ
หรือ อกุศลและโลภียกุศลเจตนาทั้งหมด ชื่อว่า กัมมภาวะ

จิตเจตสิกที่ประกอบด้วยกุศล อกุศล เจตนา เหล่านี้ ชื่อว่า สํขาร
หรืออีกนัยหนึ่ง

สํขาร	ได้แก่	กุศล อกุศล เจตนาเจตสิกอย่างเดียวกัน
กัมมภาวะ	ได้แก่	กุศล อกุศล เจตนา พร้อมด้วยนามจันท์ ๔ ที่เหลือ หรืออีกนัยหนึ่ง
สํขาร	ได้แก่	กุศล อกุศล เจตนา ๒๕ ที่เป็นเหตุของโลภีย- วิปากวิญญูณที่เป็นปฏิสนธิและปวัตติอย่างเดียวกัน
กัมมภาวะ	ได้แก่	กุศล อกุศล เจตนา ๒๕ ที่เป็นเหตุของโลภียวิปาก- วิญญูณที่เป็นปฏิสนธิ ปวัตติ และอสังขณิภพ

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฺปฏฺฐาน ปทฺฐฏฺฐาน ของกัมมภาวะ

๑. กมฺมตฺถกฺขณ	มีความเป็นกรรมเป็นลักษณะ
๒. ภาวนรโส	มีการทำให้เกิดเป็นกิจ (กิจจรส)
๓. กุสตากุสตาปฺจุปฺปฏฺจาโน	มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของอุปปัตติภาวะ

๑. กมฺมผลลกุขโณ มีความเป็นผลของกรรมเป็นลักษณะ
๒. ภาวนโรโส มีการเกิดขึ้นเป็นกิจ (สัมปัตติรส)
๓. อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานโน มีความเป็นอพยาคตรธรรม เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. อุปาทานปทฺฐานโน มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท อุปาทานปจฺจยา ภโว

๑. กามุปาทาน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กัมมภาวะ ที่ประกอบกับตนนั้นได้อำนาจปัจจัย ๗ คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาติปัจจัย ๓. อัญญมัญญปัจจัย
๔. สหชาตนิสสยปัจจัย ๕. สัมปยุตตปัจจัย ๖. สหชาติตติปัจจัย
๗. สหชาตอวิคตปัจจัย

๒. ทิฏฐุปาทาน สิลฺลพฺพตฺฐปาทาน อตฺตวาทุปาทาน ทั้ง ๓ นี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กัมมภาวะ ที่ประกอบกับตนนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๗ คือ

๑. สหชาติปัจจัย ๒. อัญญมัญญปัจจัย ๓. สหชาตนิสสยปัจจัย
๔. มัคคปัจจัย ๕. สัมปยุตตปัจจัย ๖. สหชาติตติปัจจัย
๗. สหชาตอวิคตปัจจัย

๓. อุปาทานทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กัมมภาวะ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันกับตนโดยไม่มีระหว่างคั่นนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๖ คือ

๑. อนันตรปัจจัย ๒. สมันตรปัจจัย ๓. อนันตรูปนิสสยปัจจัย
๔. อาเสวนปัจจัย ๕. นัตติปัจจัย ๖. วิคตปัจจัย

๔. อุปาทานทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้กัมมภาวะและอุปปัตติภาวะที่ไม่ได้เกิดพร้อมกันกับตน หมายความว่า ตามธรรมดาผู้ที่ไม่มีอุปาทานแล้วนั้น

การกระทำของบุคคลนั้นไม่เป็นกุศลอกุศลกัมมภาวะ และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว อุปปัตติภาวะคือการเกิดเป็นสัตว์น้อยใหญ่ก็ย่อมไม่มี แต่การกระทำของสัตว์ทั้งหลายที่สำเร็จเป็นกุศลอกุศลกัมมภาวะก็ดี และเมื่อตายจากโลกนี้แล้ว ไปเป็นสัตว์น้อยใหญ่อันเป็นอุปปัตติภาวะก็ดี เหล่านี้ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่แล้วในสันดานของตนนั้นเองเป็นปัจจัย ฉะนั้น ในการช่วยอุปการะของอุปาทานทั้ง ๔ แก่ภาวะทั้ง ๒ นี้ ย่อมได้อำนาจปกตูปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว

๕. ในขณะที่กุศลอกุศลกัมมภาวะเกิดขึ้นโดยมีอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างสามัญ ขณะนั้นอุปาทานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กุศลอกุศลกัมมภาวะนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๑ คือ อารัมมณปัจจัย

๖. ในขณะที่กุศลอกุศลกัมมภาวะเกิดขึ้นโดยมีอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างเอาใจใส่เป็นพิเศษ ขณะที่อุปาทานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กุศลอกุศลกัมมภาวะนั้น ได้อำนาจปัจจัย ๓ คือ

๑. อารัมมณปัจจัย ๒. อารัมมณาริบัติปัจจัย ๓. อารัมมณูปนิสสยปัจจัย

จบ อุปาทานปัจจัย ๖

๑๐. ภวปัจจัย ๓

ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปราภฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยกัมมภาวะเป็นเหตุ

ภาวะที่เป็นปัจจัยของชาติที่เอาแต่กัมมภาวะ ก็เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิปาก และกัมมชรูปอันเป็นตัวชาตินั้น จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรมเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ภาวะในบท “ภวปัจจัย ๓” จึงได้แก่กัมมภาวะอย่างเดียว

ชาติ คือการเกิดขึ้นครั้งแรกของโลกียวิบากและกัมมชรูป ซึ่งเป็นอุปปัตติภาวะใน ๓๑ ภูมิ โดยมีขั้น ๑ บ้าง ขั้น ๔ บ้าง ขั้น ๕ บ้าง ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ชนนํ = ชาติ” การเกิดขึ้นของขั้น ๕ ชื่อว่า ชาติ
อีกนัยหนึ่ง

“ขายนุติ ปาตุภวนุติ ธมฺมา เอตยาติ = ชาติ”

สังขารธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏเกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมนั้น ชื่อว่า ชาติ

ชาติ ว่าโดยธรรมาธิภูฐาน มี ๒ อย่าง คือ

๑. นามชาติ การเกิดขึ้นของวิบากนามขั้น ๔
๒. รูปชาติ การเกิดขึ้นของกัมมชรูป

ว่าโดยกาล มี ๓ คือ

๑. ปฏิสนธิชาติ
๒. สันตติชาติ
๓. ขณิกชาติ

ในชาติ ๓ อย่างนี้ การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า ชื่อว่า ปฏิสนธิชาติ และเมื่อว่าโดยธรรมาธิภูฐานแล้ว ก็ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กัมมชกลาป ๓-๓-๔ ที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล

ต่อจากปฏิสนธิกาลแล้ว นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดใหม่ๆ ติดต่อกันไม่ขาดสายตลอดวัน ตลอดเดือน ตลอดปี จนกระทั่งตลอดชีวิต ชื่อว่า สันตติชาติ ว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ การสืบต่อกันของจิต เจตสิก รูปทั้งหมด

การเกิดขึ้นขณะหนึ่งๆ ของดวงจิตหนึ่งๆ และการเกิดขึ้นขณะหนึ่งๆ ของรูปกลาปอันหนึ่งๆ ชื่อว่า ขณิกชาติ ได้แก่ การเกิดขึ้นขณะหนึ่งของจิต เจตสิก รูปทั้งหมด

คำว่า “ชาติ” ในบท “ภวปจยยา ชาติ” นี้ มุ่งหมายเอาปฏิสนธิชาติเท่านั้น ปฏิสนธิชาติ นี้ เมื่อว่าโดยกำเนิดมี ๔ คือ

๑. ขลาพุขชาติ	การเกิดขึ้นในมดลูก
๒. อัณฑขชาติ	การเกิดขึ้นในฟอง
๓. สัณฑขชาติ	การเกิดขึ้นในที่ที่มียาง
๔. โอปปาดิกชาติ	การเกิดผุดโตขึ้นทันที

ว่าโดยขันธ มี ๓ คือ

๑. ปญจโวการชาติ	การเกิดขึ้นของขันธ ๕
๒. จตุโวการชาติ	การเกิดขึ้นของนามขันธ ๔
๓. เอกโวการชาติ	การเกิดขึ้นของรูปขันธอย่างเดียว

ชาติ คือการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิ โดยประการต่างๆ มีพวกอบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ ก็โดยเนื่องมาจากกัมมภาวะ คือการกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง นั้นเอง ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีใครเป็นผู้สร้าง นอกจากกุศลกรรม อกุศลกรรมเท่านั้น สมดังที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวว่า

“กมมํ สตุเต วิขติ ยทิทํ หีนปปณิตตาย”

กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้มีสภาพเลวและประณีต

และพระมหาพุทธโฆษาจารย์ ก็ได้แสดงไว้ว่า

ตุลโยปี พหิ เหตุมุหิ	ยมกานํ ปยตุลลุตตา
น จาญโล กมมโต ตสฺมา	เณยโย โส ชาติปจโย ฯ

แปลเป็นใจความว่า แม้จะมีสายโลหิตและอาหาร ซึ่งเป็นเหตุภายนอกอันเดียวกัน แต่ทารกฝาแฝดนั้นก็ยังมีสิ่งต่างกันได้เห็นได้ กล่าวคือคนหนึ่งเป็นชาย คนหนึ่งเป็นหญิงก็มี รูปร่างสัณฐานผิดเพี้ยนกันก็มี ปัญญาต่างกันก็มี ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า นอกจากกุศลอกุศลกัมมภาวะแล้ว ก็ไม่มีเหตุอื่นใดอีกที่จัดแจงในการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลาย พึงทราบกัมมภาวะนี้เป็นปัจจัยของชาติ

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปัทฐาน ของชาติ

๑. ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปรมานินิพฺพุตติลภฺขณา

มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ

๒. นิยุยาดนรธา

มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอชขันธ ๕ ที่มีขอบเขตในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ (สัมปตติรส)

๓. อตฺตภวโต อิทฺธ อุมฺมุขฺชนปจฺจุปฏฺฐานา (วา) ทฺวฺกฺขวิจิตฺตตฺตาปจฺจุปฏฺฐานา

มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภพก่อน เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย (หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์เป็นผลปรากฏ

๔. อุปจิตนามรูปปทฏฺฐานา

มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุไฉไล

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ภวปจฺจุยา ชาติ

กัมมภาวะเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชาตินั้น ได้อำนาจปัจจัย ๒ คือ

๑. ปกฺคตฺวนิสสยปัจจัย
๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

หมายเหตุ ในบท ภวปจฺจุยา ชาติ นี้ ท่านมูลฎีกาเอากัมมภาวะ และอุปปัตติภาวะทั้ง ๒ โดยยกเหตุผลว่า ชาตินั้นก็คือ การเกิดขึ้นของโลกียวิบาก และกัมมชรูปอันเป็นอุปปัตติภาวะจะมีได้ก็ต้องอาศัยกัมมภาวะ ถ้าขาดกัมมภาวะแล้วอุปปัตติภาวะก็มีไม่ได้ และถ้าอุปปัตติภาวะไม่มี ชาตีก็นิไม่มีได้เช่นกัน ฉะนั้น ภาวะที่เป็นปัจจัยของชาติจึงเอาทั้งกัมมภาวะ และอุปปัตติภาวะ

แต่สำหรับท่านพระอรรถกถาจารย์นั้น ไม่เอาอุปปัตติภาวะ

จบ ภวปจฺจุยา ชาติ

๑๑. ขาติปจุยา ขรามรณ โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนหติ

ขรา มรณะ และโสภะ ปรีเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๗ นี้
ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นเหตุ

ขรา ที่เป็นผลของชาตินี้ ได้แก่ ความแก่ของโลภียวิปาก และกัมมชรูป
คือเมื่อวิปากและกัมมชรูปเหล่านี้เกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่เรียกว่า จูติ
และจูติขณะ ของโลภียวิปากและกัมมชรูปนี้แหละชื่อว่า ขรา ดังมีวจนัตถะว่า

“ชรณ = ขรา”

ความแก่แก่ของวิปากนามขันธ ๔ และนิปผันนรูป ชื่อว่า ขรา

มรณะที่เป็นผลของชาตินี้ ได้แก่ อาการที่กำลังดับของโลภียวิปาก และ
กัมมชรูปที่เรียกว่า รั้งคักขณะ ดังมีวจนัตถะว่า

“มรียเต = มรณ”

ความตาย คืออาการที่กำลังดับของโลภียวิปากและกัมมชรูป ชื่อว่า มรณะ

องค์ธรรมของขราและมรณะตามที่ได้กล่าวมานี้ เหมือนกับองค์ธรรม
ของชาติที่เป็นดังนี้ก็เพราะชาติ ขรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในวิปากวัฏ
ดังในบาลีที่แสดงไว้ในตอนต้นว่า “อุปปตฺติภวสงฺขาโต ภเวทโส อวเสสา จ
วิปากวฏฺฐ” ซึ่งแปลว่า ภาวะ ส่วนหนึ่ง คืออุปปตติภวะ และวิญญาณ นามรูป
สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ขรามรณะที่เหลือเหล่านี้ เป็นวิปากวัฏ

สำหรับในปัจจุสมุปปาตวิภังค์ที่แสดงตามสูตรต้นตภาชนียนัยนั้น แสดง
ไว้ว่า

“ตตฺถ กตฺมา ขรา ? ยะ เตสํ เตสํ สตุตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตุตฺตนิกาเย
ขรา ชีรณตา ขณฺฑิจฺจํ ปาลิวํ วลิตฺตจฺจตา อายฺโน สํหาณี อินฺทฺริยานํ ปรีปาโก
อํ วุจฺจติ ขรา”

“ตตฺถ กตมํ มรณํ ? ยถา เตสํ เตสํ สุตตานํ ตมฺหา ตมฺหา สุตตนิกายา จูติ จวนตา เกโท อนฺตรธานํ มจฺจุ มรณํ กาลกิริยา ขนฺธานํ เกโท กเพวรสุส นิยุเขโป จีวิตินทุริยสุส อุปฺปจฺเจโท อิทํ วุจฺจติ มรณํ”

แปลความว่า ในชราและมรณะ ๒ อย่างนั้น ชราเป็นอย่างไร? ความแก่ ความคร่ำ ความที่ฟันหลุด ความที่ผมหงอก ความที่หนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ มีจักขุเป็นต้นในหมู่สัตว์นั้นๆ ของสัตว์นั้นๆ อันใด อันนั้นเรียกว่า ชรา

ในชราและมรณะ ๒ อย่างนั้น มรณะเป็นอย่างไร? ความจุติ ความเคลื่อนไป ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันใด อันนั้นเรียกว่า มรณะ

ฉะนั้น คำว่า ชรา และมรณะในปฏิจจสมุปบาทนี้ จะหมายเอาความแก่และความตายของสัตว์ทั้งหลาย ที่สมมติกันอยู่ในโลกนี้ก็ได้อีก คือต่อจากชาติความเกิดขึ้นเป็นต้นมาจนกระทั่งถึงตาย ชื่อว่า ชรา ได้แก่ ความแก่ของโลเกียวิบาก และกัมมขรูป จิตตขรูป อุดฺดขรูป อาหารขรูป

ในขณะที่สัตว์ทั้งหลายตายนั้น ชื่อว่า มรณะ ได้แก่ ความตายของโลเกียวิบากและกัมมขรูป จิตตขรูป อาหารขรูป

ดังแสดงวจันต์ละว่า

“ชีรฺนฺติ ชินฺณภาวํ คจฺจนฺติ เอตยาติ = ชรา”

สังขารธรรมทั้งหลายย่อมเข้าถึงความแก่โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการเข้าถึงความแก่ของสังขารธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ชรา

“มรฺนฺติ สุตฺตา เอเตนาติ = มรณํ”

สัตว์ทั้งหลายย่อมตายโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการตายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า มรณะ

ชรา มี ๕ อย่าง คือ

๑. วโยทริชรา	๒. สันตติชรา	๓. ขณิกชรา
๔. ปากฏชรา	๕. ปฏิจันนชรา	๖. อวีจิชรา
๗. สวีจิชรา	๘. ปรมัตถชรา	๙. ปัญญัตติชรา

๑. วโยทริชรา	ได้แก่	ความชราที่เกิดขึ้นตามลำดับโดยมีอาการปรากฏต่างๆ เช่น ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เส้นเอ็นปรากฏหลังโกง เป็นต้น
๒. สันตติชรา	ได้แก่	ความแก่ของรูปนามที่เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อยๆ ไม่ขาดสาย จนถึงตาย อุปมาเหมือนคนที่เปื้อนไข้ ในเวลาที่ไข้กำลังขึ้นนั้น เปรียบได้กับสันตติชาติ เมื่อไข้ค่อยๆ ลดลง เปรียบได้กับสันตติชรา
๓. ขณิกชรา	ได้แก่	ฐิติขณะของรูปและนามที่ปรากฏเกิดขึ้นสลับต่อกัน โดยอาการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ที่เป็นขณะเล็ก
๔. ปากฏชรา	ได้แก่	ความชราที่ปรากฏชัด ได้แก่ วโยทริชรานั้นเอง
๕. ปฏิจันนชรา	คือ	ความชราที่ปกปิดไม่สามารถมองเห็นได้ ได้แก่ ความชราของนามธรรม
๖. อวีจิชรา	คือ	ความชราที่ไม่มีทางให้รู้ได้ ได้แก่ ความเสื่อมของแก้ว หิน พระอาทิตย์ พระจันทร์ เด็ก หญิงสาว ชายหนุ่ม เป็นต้น
๗. สวีจิชรา	คือ	ความแก่ที่มีทางให้รู้ได้ ได้แก่ ความเสื่อมของรถ บ้าน สถานที่ต่างๆ วัตถุสิ่งของต่างๆ และคนแก่ สัตว์แก่ ต้นไม้แก่ เป็นต้น

๘. ปรมัตถชรา ได้แก่ ฐิติขณะของรูปและนาม เหมือนขณิกชรา

๙. บัญญัติชรา ได้แก่ ความชราต่างๆ ที่นอกจากขณิกชรา

ในบรรดาชราต่างๆ เหล่านี้ วิยวุทธิชรา เมื่อว่าโดยวัยแล้วมี ๓ หรือ ๑๐
มี ๓ นั้น คือ

๑. ปฐมวัย ในสมัยที่กำหนดอายุ ๑๕ ปีเป็นอายุขัยนั้น นับตั้งแต่เกิดมา จนถึง
อายุ ๒๕ ปี จัดอยู่ในปฐมวัย

๒. ทุติยวัย นับตั้งแต่อายุ ๒๕ ปี ไปจนถึง ๕๐ ปี จัดอยู่ในทุติยวัย

๓. ตติยวัย นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ปี ไปจนถึง ๑๐๐ ปี จัดอยู่ในตติยวัย

มี ๑๐ นั้น^{*} คือ

๑. มันททสกวัย	วัยอ่อน	นับตั้งแต่อายุ ๑ ถึง ๑๐ ปี
๒. จิตาทาทสกวัย	วัยสนุกสนาน	นับตั้งแต่อายุ ๑๐ ถึง ๒๐ ปี
๓. วัณณทสกวัย	วัยสวยงาม	นับตั้งแต่อายุ ๒๐ ถึง ๓๐ ปี
๔. พลทสกวัย	วัยมีกำลัง	นับตั้งแต่อายุ ๓๐ ถึง ๔๐ ปี
๕. ปัญญาทสกวัย	วัยมีปัญญา	นับตั้งแต่อายุ ๔๐ ถึง ๕๐ ปี
๖. หานิทสกวัย	วัยเสื่อม	นับตั้งแต่อายุ ๕๐ ถึง ๖๐ ปี
๗. ปัพพาททสกวัย	วัยที่ร่างกายเริ่มโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๖๐ ถึง ๗๐ ปี
๘. วังกทสกวัย	วัยที่ร่างกายโค้งงอ	นับตั้งแต่อายุ ๗๐ ถึง ๘๐ ปี
๙. โมฆุทสกวัย	วัยหลง	นับตั้งแต่อายุ ๘๐ ถึง ๙๐ ปี
๑๐. สยันทสกวัย	วัยนอนลุกไม่ขึ้น	นับตั้งแต่อายุ ๙๐ ถึง ๑๐๐ ปี

วัย ๑๐ ที่กล่าวนี้ เป็นการแสดงตามวัยที่กำหนดอายุ ๑๐๐ ปี เป็นอายุขัย
ถ้าในสมัยที่อายุขัยลง วัยทั้ง ๑๐ นี้ก็ลดลงตามลำดับ

* วัย ๑๐ ในวิสุทธิมรรค ภาค ๓ หน้า ๒๔๗

ในปฏิจจสมุปบาทนี้ คำว่า ชรา มุ่งหมายเอา วโยวทชิชรา ปากฐชรา และชราทั้ง ๒ นี้ เป็นชราที่เกี่ยวกับรูปธรรมเท่านั้น ในนามธรรมไม่มีชราชนิดนี้

ธรรมดาอายุของรูปธรรมรูปหนึ่งๆ นั้น มีอายุเทียบเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง ไม่ยิ่งหย่อนกว่านี้ ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสภาวะปรมาตถ์แล้ว รูปนั้นแก่ รูปนี้อ่อน ไม่มีเลย แต่เราเห็นว่า ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เป็นต้นนั้น ก็เป็นเรื่องที่เราสมมติกันว่า “แก่” นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ เมื่อยกเว้น ขณิกชรา ปฏิจันนชรา ปรมาตถชรา เสียแล้ว ชรานอกนั้นก็ป็นบัญญัติชราทั้งสิ้น

อนึ่ง ชรา นี้ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ เพราะเป็นธรรมารมณ์ ที่เห็นว่า ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นนั้น ก็ไม่ใช่ตัวชรา เป็นผลที่เกิดจากอำนาจของชราอีกทีหนึ่ง แต่คนทั้งหลายที่ได้เห็น ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นแล้ว ก็รู้ว่า คนนั้น คนนี้ ชราแล้ว

ถ้าจะถามว่า ทำไมชรา มีผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น จึงปรากฏแก่คน มีอายุมากๆ แล้ว ส่วนเด็กๆ และคนหนุ่มคนสาวนั้น ไม่ปรากฏ คล้ายๆ กับว่า ความชรานี้มีอยู่เฉพาะในคนแก่เท่านั้น เด็กหนุ่ม สาวไม่มี ที่เป็นเช่นนี้เพราะอะไร? ข้อนี้แก้ว่า ธรรมดาชรานี้ ย่อมมีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลายทั่วไป ไม่เลือกว่าจะเป็น เด็กหรือหนุ่มสาว หรือคนแก่ก็ตาม และชรานี้มีหน้าที่ทำให้รูปธรรมเข้าถึงความ แก่ด้วยกันทั้งสิ้น เด็กๆ ที่ค่อยๆ เติบโตขึ้นจนเป็นหนุ่มเป็นสาวนั้นก็ด้วยอำนาจชรา คนหนุ่มคนสาวที่ค่อยๆ แก่ขึ้นไปสู่ความเป็นผู้ใหญ่จนกระทั่งแก่ นั้น ก็ด้วยอำนาจชราเช่นเดียวกัน เพราะความแก่นี้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ แก่ขึ้น เรียกว่า อภิกกมชรา อย่างหนึ่ง และแก่ลง เรียกว่า ปฏิกกชรา อย่างหนึ่ง สำหรับชรา ที่อยู่ในเด็ก ตั้งแต่วัย มัณฑสกะ จนถึง พลตสกะนั้น เป็นอภิกกมชรา คือชรา ที่แก่ขึ้น ด้วยเหตุนี้แหละ เด็กๆ จึงค่อยๆ เติบโตขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งสุดเขต อภิกกมชรา ต่อจากนั้นก็ค่อยๆ แก่ลงเป็นลำดับ ปรากฏอาการผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว เป็นต้น จนกระทั่งตาย เรียกว่า ปฏิกกมชรา และที่เป็นเช่นนี้ก็ เพราะอำนาจแห่งจิรณเตโช มีเฟาผลาญรูปธรรมให้มีอาการเสื่อมโทรมลงเป็น ลำดับนั่นเอง

อนึ่ง อาการที่ผมหงอก ฟันหัก หน้างเหี่ยว ตามัว เป็นต้น อันเป็นวิโยทธิขราเหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ทั้งนี้เพราะพวกเทวดาและพรหมเหล่านั้นมีกัมมรูป เป็นรากฐานแน่นหนากว่าอุตุขรูป และอาหารขรูป ส่วนพวกมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายมีกัมมรูปเกิดน้อยกว่าอุตุขรูปและอาหารขรูป ฉะนั้น จึงมีวิโยทธิขราปรากฏมาก

มรณะ มี ๘ อย่าง คือ

๑. สัมมุติมรณะ ได้แก่ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมติเรียกกันว่า นาย ก. ตาย นาย ข. ตาย ต้นไม้ตาย พรอตตาย เป็นต้น
๒. สัตตติมรณะ ได้แก่ การสืบทอดกันของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ ไม่คงที่ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สบาย และเมื่อหายแล้ว รูปไม่สบายนั้นก็ดับไป รูปสบายเกิดขึ้นใหม่และเมื่อมีความเสียใจ กลุ้มใจเกิดขึ้น ต่อมาดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจ กลุ้มใจนั้นก็หายไป ดังนี้ เป็นต้น
๓. ขณิกมรณะ ได้แก่ ความดับไปของรูปและนาม ทุกๆ ภัคจะขณะ
๔. สมุจเจทมรณะ ได้แก่ ปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดต่อไป
๕. ชาติกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่สุดสิ้นภพในภพหนึ่งๆ
๖. อุปัฏกมมรณะ ได้แก่ การกำหนดอายุก็ยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตัวเอง หรือของคนอื่นด้วยอำนาจอุปเจตกกรรม
๗. สรสมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม
๘. อายุกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่าจะยังไม่สิ้นกรรมก็ตาม
๙. ปุณฺณุกขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดของบุญและกรรม แม้ว่าจะยังไม่สิ้นอายุก็ตาม

ในปฏิจสุมปาบทนี้ คำว่า มรณะ มุ่งหมายเอา สัมมุติมรณะ ชาติกขมรณะ อุปัฏกมมรณะ สรสมรณะ อายุกขมรณะ ปุญญกขมรณะเท่านั้น และตั้งแต่ชาติกขมรณะจนถึงปุญญกขมรณะ ทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็เข้าอยู่ในสัมมุติมรณะนั่นเอง

ชราและมรณะ ดังกล่าวมานี้เป็นสภาพที่เป็นอนิฏฐะคือ เป็นสิ่งที่น่ากลัว ไม่น่าปรารถนา แต่ทุกๆ คนก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีหนทางที่จะหนีให้พ้นเลยในภพนี้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีชาติ คือความเกิดนั่นเอง เป็นต้นเหตุ ถ้าผู้ใดมีความกลัวชรา มรณะ ผู้นั้นก็จำเป็นจะต้องหาหนทางทำลายชาติเสียจึงจะพ้นไปได้ และวิธีที่จะทำลายชาตินี้ก็มีอยู่ในเฉพาะศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ได้แก่ การทำลายกัมมภาวะให้สิ้นสุดลง พยายามทำให้กาย วาจา ใจ ของตนให้เข้าถึงความเป็นกิริยา คือความเป็นพระอรหันต์นั่นเอง และการกระทำที่จะให้สำเร็จเป็นกิริยาได้ ก็ต้องอยู่ในระหว่างเวลาที่พระพุทธศาสนายังตั้งอยู่ เมื่อว่างจากพระพุทธศาสนาแล้ว ก็เป็นอันหมดหนทางจะทำได้ ก็แต่อกุศลกรรมและโลภียกุศลกรรม อันเป็นการกระทำที่ให้สำเร็จเป็นกุศลนั้น ทำได้ง่าย และมีโอกาสมาก คือกระทำได้ในเวลาที่พระพุทธศาสนายังมีอยู่ และในเวลาว่างจากพระพุทธศาสนาแล้ว แต่การกระทำที่ให้กุศลหมดสิ้นไปนั้น ทำได้ยาก และมีโอกาสจำกัด คือทำได้เฉพาะในเวลาที่มีพระพุทธศาสนายังมีอยู่เท่านั้น ท่านอุปมาเปรียบเทียบการสร้างกุศลนี้ เหมือนกับคนไข้ที่กินยาขม ซึ่งตามปกติแล้วยาขมย่อมไม่มีผู้ใดอยากกิน แต่ที่คนไข้ต้องพยายามกินก็เพราะต้องการให้หายจากโรค ข้อนี้นั้นใด โลภียกุศลเหล่านี้ก็เปรียบเหมือนยาขม ผู้ที่ต้องการพ้นจากกิเลสก็ต้องพยายามสร้างโลภียกุศลให้เกิดขึ้น เพื่อตั้งต้นทำลายกิเลสเป็นลำดับไป จนกระทั่งได้สำเร็จถึงพระอรหันต์ ทำลายกิเลสหมดสิ้น ซึ่งเปรียบเหมือนคนไข้ที่ต้องการหายขาดจากโรค พยายามกินยาขมนั้นเรื่อยๆ ไป จนกระทั่งโรคหาย เมื่อโรคต่างๆ หายแล้วก็ไม่จำเป็นต้องกินยาขมอีกต่อไป ดังเช่นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราได้กล่าวกับเทวบุตรมาร ในขณะที่พระองค์กำลังทรงปฏิบัติพุทธกิริยาอยู่ โดยมีมารเทวบุตรได้มาทูลว่า ขอให้พระองค์จงพยายามทำตนให้

เป็นผู้ที่มีอายุยืน จะได้มีเวลาสร้างกุศล มีการรักษาศีล บูชาไฟ เป็นต้น ถ้ามาอยู่ในป่าและปฏิบัติเช่นนี้ก็จะไม่มีประโยชน์อย่างใด พระองค์จึงทรงตอบพระยามารว่า

อนุมตโคปิ ปุณฺณเณ อตุโธ มยฺหํ น วิชฺชติ
 เยสญจ อตุโธ ปุณฺณเณ เต มาโร วตฺตุมรหติ ฯ

แปลเป็นใจความว่า ดูก่อนพระยามาร ความพอใจในสภาพที่เป็นกุศล ไม่มีแก่เราแม้แต่น้อย ผู้มีปัญญาน้อยเท่านั้นที่มีความพอใจในความเป็นกุศล ฉะนั้น ท่านควรพุดคั่งนี้กับบุคคลที่ยังมีความยินดีในกุศลเถิด

อนึ่งในสังขจวิภังค์อรรถกถา พระมหาพุทธโฆษาจารย์ แสดงอุปมาเปรียบเทียบ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้เหมือนกับชาย ๓ คน ที่ร่วมมือกันทำการล่อลวงศัตรูไปฆ่า ชายคนที่ ๑ รับหน้าที่เป็นผู้ชักนำศัตรูให้เข้าไปสู่ในป่า โดยการกล่าวสรรเสริญความสวยงามตามธรรมชาติของป่านั้นให้ฟัง ทำให้เกิดความอยากไปชม แล้วก็ยอมตัวไปกับชายผู้นั้น เมื่อเข้าไปสู่ในบริเวณป่านั้นแล้ว ชายคนที่ ๒ ก็ทำหน้าที่เป็นผู้เบียดเบียนทำร้ายศัตรูนั้นให้ได้รับบาดเจ็บหมดกำลังลง แล้วชายคนที่ ๓ ก็ทำหน้าที่ประหาร โดยเอามีดฟันคอศัตรูนั้นถึงแก่ความตาย ข้อนี้ฉันใด ชายคนที่ ๑ เปรียบได้กับชาติ คือเป็นผู้ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นในภพนั้นๆ เหมือนกับถูกนำไปเข้าไปสู่ในป่า ชายคนที่ ๒ เปรียบได้กับชรา คือเบียดเบียนขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายให้ค่อยๆ แก่ลงตามลำดับ ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูลอบทำร้ายให้หมดกำลังลง ชายคนที่ ๓ เปรียบได้กับมรณะ ที่ทำให้ขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายแตกดับลงในภพหนึ่งๆ ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูเอามีดประหารให้ตายลงฉนั้น

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฺปฏฺฐาน ปทฺฏฺฐาน ของชรา

๑. ขนฺธฺปริปากถฺกขณา มีความแก่ของขันธ ๕ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภพ เป็นลักษณะ
๒. มรณฺยนยรสา มีการนำไปเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ (กิจจรส)

๓. โยพพนวินาสปัจจุภูฐานา มีสภาพทำลายซึ่งวัยที่ดีเป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ปริปัจจุমানรูปปทภูฐานา มีรูปที่กำลังแก่เป็นเหตุไถ่

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุภูฐาน ปทภูฐาน ของมรณะ

๑. จุติลกขณัม มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ
๒. วิโยครสํ มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตที่เคย
พบเห็นกันในภพนี้ เป็นกิจ (สัมปตติรส)
๓. คติวิปฺปวาสปัจจุภูฐานํ มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่าเป็นอาการปรากฏแก่
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ปริกฺขมานนามรูปปทภูฐานํ มีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุไถ่

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ชาติปัจจุยา ชรามรณํ

ชรา มรณะ ที่แสดงตามอภิธรรมภาชนีนัยนั้น ไม่มีปัจจัยสงเคราะห์
เพราะชราก็ได้แก่วัตถุติชณะของรูปและนาม และมรณะก็ได้แก่วัตถุติชณะของรูป
และนามเช่นเดียวกัน ส่วนชรามรณะที่แสดงตามสูตรต้นคภาชนีนัยนั้นมีปัจจัย
สงเคราะห์ได้ คือ

ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ ชรา มรณะ นั้นได้อำนาจปัจจัย ๑ คือ
ปกตูปนิสสยปัจจัย

วณฺณตถะของ โสกะ

“โสจนํ = โสโก”

ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสกะ ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบด้วยโทสมูลจิต
๒ ซึ่งเกิดจากพยสนะ ๕ อย่าง

อีกนัยหนึ่ง

วณัตถะของ ปริเทวะ

“ปริเทวนํ = ปริเทโว”

การร้องให้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ

อีกนัยหนึ่ง

“ตํ ตํ ปวตุตี ปริกิตฺเตตฺวา เทวนฺติ กนฺทนฺติ เอเตนาติ = ปริเทโว”

สัตว์ทั้งหลายรำพันถึงเรื่องราวต่างๆ แล้วร้องให้โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรำพันแล้วร้องให้ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตขวิปปลาสัททะที่เกิดขึ้น โดยมีการร้องให้รำพันเพราะ อาศัยพยสนะ ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุ

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของปริเทวะ

๑. ลาลปฺปนลกฺขโณ มีการพิลาปรำพัน เป็นลักษณะ
๒. คุณโทสปริกิตฺตนรโส มีการรำพันถึงคุณและโทษ เป็นกิจ (กิจจรส)
๓. สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน มีจิตวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นอาการปรากฏแก่ ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. โทสจิตฺตขมมหาภูตปฏฺฐาโน มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสจิตเป็นเหตุใกล้

วณัตถะของ ทุกข์

“ทฺฏฺฐจฺฉิตฺตํ หุตฺวา กายิกสุขํ ขณตฺตีติ = ทฺฏฺฐํ” (วา) “ทฺฏฺฐขมฺมฺติ = ทฺฏฺฐํ”

ธรรมชาติใดเป็นที่น่าเกลียด และทำลายความสุขกาย ฉะนั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า ทุกข์ (หรือ) สัตว์ทั้งหลายย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาใด ฉะนั้น เวทนานั้น ชื่อว่า ทุกข์

อีกนัยหนึ่ง

“ขมิตฺตํ ทฺฏฺฐกรณํ = ทฺฏฺฐํ”

เวทนาที่อดทนได้ยาก ฉะนั้น ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์เวทนา

ความทุกข์ มี ๘ อย่าง คือ

๑. ทุกขทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์มีสภาพเป็นทุกข์จริงๆ ได้แก่ กายิกทุกข์ เวทนา และเจตสิกทุกข์ เวทนา
๒. วิปริณามทุกข์ ได้แก่ กายิกสุขเวทนาและเจตสิกสุขเวทนา เพราะสุขทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุให้ กายิกทุกข์และเจตสิกทุกข์เกิด โดยอาศัยที่มีความวิปริตแปรปรวน
๓. สังขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และจิต เจตสิก รูป ที่เว้นจาก ทุกขทุกข์และวิปริณามทุกข์ เพราะเป็นผู้ถูกเบียดเบียน โดยความเกิดดับอยู่เนืองๆ
๔. ปฏิจันนทุกข์ หรืออุปาทานทุกข์ ได้แก่ ปวดฟัน ปวดหู ปวดศีรษะ ปวดท้อง เป็นต้น และความไม่สบายใจที่เกิดขึ้นเพราะอำนาจ รากะ โทสะ เป็นต้น เพราะทุกข์ชนิดนี้ จะรู้ได้ก็ต้องอาศัยการสอบถาม และอาการที่เบียดเบียนนั้นก็ไม่มีปรากฏ
๕. อัปปฏิจันนทุกข์ หรือปากฎทุกข์ ได้แก่ ความเจ็บปวดที่เกิดจากบาดแผลต่างๆ และความทุกข์กายที่เนื่องมาจากการกระทำกรรมกรรม ๓๒ อย่าง เพราะทุกข์ชนิดนี้รู้ได้โดยไม่ต้องมีการสอบถาม และอาการที่เบียดเบียนนั้นก็ปรากฏชัดเจน
๖. ปริยายทุกข์ ได้แก่ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ เพราะทุกข์ชนิดนี้ไม่ใช่เป็นตัวทุกข์โดยตรง เป็นที่เกิดแห่งทุกข์ต่างๆ อีกแห่งหนึ่ง
๗. นิปปริยายทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ที่เรียกว่า ทุกขทุกข์นั่นเอง
๘. กายิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางกาย มีปวดฟัน ปวดท้อง ปวดศีรษะ และบาดแผลต่างๆ เป็นต้น
๙. เจตสิกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดทางใจ มีความเสียใจ กลุ้มใจ กลัว โกรธ เป็นต้น

ในปัจจุสมุปปาทนี้ คำว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์

การกระทำ (กรรมกรรม) ๓๒ อย่าง ที่ให้เกิดความทุกข์กาย คือ

๑. ตีด้วยหวายหนาม
๒. ตีด้วยหวายที่ไม่มีหนาม
๓. ตีด้วยก้อน
๔. ตัดมือ
๕. ตัดเท้า
๖. ตัดทั้งมือและเท้า
๗. ตัดหู
๘. ตัดจมูก
๙. ตัดทั้งหูและจมูก
๑๐. ถลกหนังหัวแล้วเอาก้อนเหล็กเผาไฟนาบ
๑๑. กระทบผมให้หลุดจากศีรษะ
๑๒. เอาเหล็กแหลมถ่างปากแล้วเอาไฟจุดในปาก
๑๓. เอาผ้าชุบน้ำมันพันตัว แล้วจุดไฟเผา
๑๔. เอาผ้าชุบน้ำมันพันมือ แล้วจุดไฟต่างประทีป
๑๕. ถลกหนังตั้งแต่คอถึงเอว
๑๖. ถลกหนังตั้งแต่คอถึงมือ
๑๗. เอาโซ่ผูกที่ข้อศอก ๒ ข้าง และที่เข่า ๒ ข้างให้ติดกัน แล้วใช้เหล็กแหลมแทงตรึงลงไป แล้วเผาไฟ
๑๘. ใช้เบ็ดเกี่ยวเนื้อ แล้วกระทบให้เนื้อหลุดออกมา
๑๙. เอาผิ่พันเนื้อให้หลุดเป็นชิ้นๆ
๒๐. ตีทั่วร่างกายแล้วใช้น้ำกรดเกลือราดให้เนื้อหลุดออกมา
๒๑. ให้นอนตะแคง แล้วเอาเหล็กแทงในรูหูให้ทะลุติดพื้นตรึงไว้ แล้วจับขาหมุนไปรอบๆ

๒๒. เอาก้อนหินตีทั่วร่างกายให้กระดูกแตกละเอียด แล้วจับตัวม้วนให้กลมมัดไว้เป็นก้อนๆ
๒๓. เอาน้ำมันเคี้ยวๆ ราดทั่วร่างกาย
๒๔. ให้อดอาหาร ๒-๓ วัน แล้วเอาอาหารสุนัขให้กิน
๒๕. เอาเหล็กแหลมแทงตั้งแต่ศีรษะทะลุทวาร
๒๖. ใช้กระบี่ตัดศีรษะ
๒๗. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่มือข้างขวา
๒๘. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่มือข้างซ้าย
๒๙. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่เท้าข้างขวา
๓๐. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่เท้าข้างซ้าย
๓๑. เอาตะปูเผาไฟตอกลงที่หน้าอก
๓๒. เอาขวานและมีดถากที่ตัว

(ม.อ. ๑๔/ข้อ ๕๑๐)

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปัทฐฐาน ของทุกขะ

๑. กายปีพณลกขณํ มีการเบียดเบียนร่างกาย เป็นลักษณะ
๒. ทุปฺปญฺณานํ โทมนสุตถรรณํ เป็นเหตุให้เกิดความโกรธ ความเสียใจ กลุ้มใจ เกิดขึ้นแก่ผู้ที่มีปัญญาน้อยเป็นกิจ
๓. กายิกาพารปจฺจุปฏฺฐานํ มีความป่วยทางกาย เป็นอาการปรากฏแก่ ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. กายปสาทปทฺฐฐานํ มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้

ความทุกข์กายนี้ เป็นความทุกข์พิเศษ เพราะเบียดเบียนร่างกายแล้วยังสามารถเบียดเบียนทางใจอีกด้วย คือเมื่อร่างกายไม่สบายแล้ว ความไม่สบายนี้ ย่อมทำให้ผู้นั้นเกิดความเสียใจ กลุ้มใจ ด้วยเหตุนี้ พระมหาพุทธโฆษาจารย์จึงแสดงไว้ในสังขวิภังค์อรรถกถา และวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า

ปีเพติ กายิกมัท

ทฤษฎญจ มานลั กิโย

ชนยติ ยสุมา ตสุมา

ทฤษฎนติ วิเสสโต วุตตํ ฯ

กายิกทฤษฎ ย่อมเบียดเบียนผู้ที่กำลังได้รับความทุกข์นี้ และสามารถทำให้ทุกข์ใจเกิดขึ้นได้มาก ด้วยเหตุใด ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงกล่าวว่าเป็นทุกข์พิเศษ

วณัตถะของ โทมนัส

“ทมนสฺส ภาโว = โทมนสฺส”

สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ชื่อ โทมนัส ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือทุกข์ใจ

ความโทมนัส เมื่อเกิดขึ้นกับผู้ใดแล้ว ทำให้ผู้นั้นจิตใจหงุดหงิด มีกิริยาอาการวิปริตทั้งกายและวาจา และความโทมนสนี้ย่อมเป็นเหตุให้ กายิกทุกข์เกิดขึ้นแก่ตัวเองและผู้อื่นได้ เช่น เมื่อโทมนัสเกิดขึ้นแล้ว บางคนก็แสดงกิริยาตอกชกใจบ้าง ทิ้งผมบ้าง ทอดตัวลงกลิ้งเกลือกบ้าง บางคนก็ถึงกับฆ่าตัวตายด้วยวิธีต่างๆ และบางคนก็ทำร้ายผู้อื่นให้ได้รับความทุกข์กายหรือถึงแก่ชีวิตไปได้ด้วย

เหตุที่จะทำให้เกิดความโทมนัสได้นั้นมีหลายประการ แต่โดยเฉพาะแล้วเนื่องมาจากการพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรักใคร่อย่างหนึ่ง การได้ประสบกับสิ่งที่ตนไม่พึงพอใจอย่างหนึ่ง ๒ อย่างนี้ ทำให้เกิดความโทมนัสได้เป็นส่วนมาก ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงเตือนสติแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย เกี่ยวกับเรื่องทุกข์ใจนี้ไว้ในสังยุตตพระบาลีว่า

มา ปิเยหิ สมากณฺธิ

อปปิเยหิ กุทาจํ

ปิยานํ อทสฺสนํ ทุกขํ

อปปิยานญจ ทสฺสนํ

จงอย่าอยู่ร่วมกับผู้ที่เรารัก และอย่าอยู่ร่วมกับผู้ที่ไม่รักกัน (เพราะ) การที่ไม่ได้เห็นผู้ที่เรารักก็ดี การที่ได้เห็นผู้ที่เราไม่รักก็ดี ล้วนแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐาน ของโทมนัส

๑. จิตตูปปนลักขณํ มีอาการเบียดเบียนใจเป็นลักษณะ
๒. มโนวิฆาตรสํ มีการทรมานใจเป็นกิจ
๓. มานสพฺพหริปฺจุปฏฐานํ มีความไม่สบายใจเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. หทยวตฺตูปทญฺฐานํ มีหทัยวตฺตเป็นเหตุใกล้

วณฺณัตถะของ อุปายาส

“กุโส อายาสนํ = อุปายาโส”

ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาสะ ได้แก่ โทสเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า อุปายาสะ นี้ เมื่อแยกบทแล้ว ได้แก่ อุป + อายาส อุป = อย่างหนัก อายาส = ความลำบาก เมื่อรวมกันแล้ว เรียกว่า อุปายาสะ แปลว่า ความลำบากใจอย่างหนัก

สภาพของอุปายาสะก็คือ ความเศร้าโศกเสียใจอย่างใหญ่หลวง ที่สืบเนื่องมาจากโสกะ เมื่อโสกะมีกำลังมากขึ้นถึงขั้นปริเทวะ ต่อจากปริเทวะก็ถึงขั้นอุปายาสะ ซึ่งเป็นยอดแห่งความเศร้าโศก ทำให้ผู้ที่ได้รับนั้นมีจิตใจแห่งผาคลงทันที ไม่สามารถจะต่อต้านกับความรู้สึกชนิดนี้ได้มีอาการนั่งนิ่ง พุดไม่ได้ ร้องไห้ไม่ออก บางทีถึงกับวิสัจฉะ หรือกลายเป็นคนเสียสติไป หรืออาจทำลายชีวิตตนเองได้ โดยมากมักเกิดกับผู้ที่ได้ประสบกับพยสนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยมิได้นึกฝัน เช่น บิดา มารดา สามี ภรรยา บุตร ตายจากไปโดยปัจจุบัน หรือทรัพย์สมบัติต้องสูญหายล้มละลายไปด้วยอัคคีภัย โจรภัย อุทกภัย ถูกฉ้อโกง เป็นต้น หรือเป็นโรคภัยที่หมดหนทางจะรักษาได้เหล่านี้เป็นต้น ทำให้ผู้นั้นได้รับความกระทบกระเทือนใจอย่างหนัก สภาพเช่นนี้แหละ ชื่อว่า อุปายาสะ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหานิทเทสพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยานสฺส^๒

ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตโน

เต กามา ปริหายนฺติ

สลดวิทุโรว รูปํปติ^๓ ฯ

แปลเป็นใจความว่า

บุคคลที่ขี้นพาหนะอันได้แก่ กามคุณอารมณ์อยู่อย่างสนุกสนาน
 เพลิดเพลิน และมีความรู้สึกติดใจรักใคร่ในกามคุณอารมณ์เหล่านั้น ถ้าวัตถุนั้น
 อารมณ์กามคุณเหล่านั้นต้องสูญเสียไป เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่หลงเพลิดเพลินอยู่นั้น
 ย่อมได้รับความกระทบกระเทือนใจ คின்றนกระวนกระวายโดยสภาพแห่ง โสกะ
 ปริเทวะ อุปายาสะ เหมือนหนึ่งเนื้อที่ถูกขวานลั่นลงคั่นกระเสือกกระสน เมื่อใกล้
 จะตายฉะนั้น

ความแตกต่างกันระหว่าง โสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ

โสกะ ความเศร้าโศก ซึ่งได้แก่ โทมนัสเวทนา ปริเทวะ การร้องไห้
 ร่ำพัน ซึ่งได้แก่ จิตตชวีปปลาสัตถะที่เกิดจากโทสมูลจิตตูปบาท และอุปายาสะ
 ความลำบากใจอย่างหนัก หรือความคับแค้นใจ ซึ่งได้แก่ ตัวโทสเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนี้
 ถ้าจะกล่าวข้อเปรียบเทียบแล้ว ก็เปรียบเหมือนกับน้ำมันในกระทะที่ตั้งอยู่บนเตาไฟ
 เมื่อถูกความร้อนเผา น้ำมันก็เริ่มร้อนขึ้นเป็นลำดับ เมื่อความร้อนนั้นขึ้นถึง
 จุดเดือดแล้ว น้ำมันก็เดือดพล่านขึ้น เมื่อเดือดไปนานๆ ความร้อนก็จัดมากขึ้นๆ
 จนร้อนถึงสุดขีดแล้ว ก็มีควันปรากฏขึ้น ต่อจากนั้นน้ำมันก็ค่อยๆ งวดลง
 จนกระทั่งแห้งหมดไป ข้อนี้ฉันใด โสกะก็เปรียบได้กับความร้อนของน้ำมันที่
 เริ่มร้อนขึ้น ปริเทวะเปรียบได้กับน้ำมันที่กำลังเดือดพล่าน อุปายาสะเปรียบได้
 กับน้ำมันที่ร้อนจนสุดขีด แล้วค่อยๆ งวดลงจนแห้ง สมดังที่ท่านพระมหาพุทธ
 โฆษาจารย์ แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรรถถาในทำนองเดียวกันว่า

^๒ จ. มหา ๒๕/ข้อ ๖, พ. มหา. เป็นกามยมานสฺส

^๓ พ. ส. ๒๕/๔๐๘

ภาชนะโต เตลปากโก อุตตริตวา จ นิภขโม
 เสสสุส ขยปากโกติ อิมเหเต ตโยสมา ฯ

แปลความว่า

โสกะ ปรีทวะ อุปายสะ ทั้ง ๓ นี้เหมือนกับความเป็นไปของน้ำมัน ๓ ระยะ ดังนี้คือ น้ำมันที่ร้อนขึ้นในภาชนะระยะหนึ่ง น้ำมันที่เดือดพล่านขึ้น แล้วระยะหนึ่ง ต่อจากนั้นน้ำมันที่เหลือก็ร้อนจัดจนงวดแห้งไประยะหนึ่ง

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัณฐาน ของอุปายาสะ

๑. จิตตปริยญาณ	มีการเผาจิตอย่างหนักเป็นลักษณะ
๒. นิตถุนนโรส	มีการทอดถอนใจเป็นกิจ
๓. วิสาทปจจุปฏฐาโน	มีกายและใจขาดกำลังลงเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา
ของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. ททยวตถุปฏฐาโน	มีหทัยวตถุเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบท ชาติปจฺจยา

โศกปริเทวทกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ

ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ โสกะ ปรีทเวะ ทุกกะ โทมนัสสะ
อุปายาสะ เหล่านี้ ได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัย คือปกตุนิสสยปัจจัย

ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีการเวียนว่ายตายเกิดกันอยู่ในโลกนี้ ก็ได้แก่การหมุนเวียนของเครื่องจักร คือ ปฏิจسامุปบาทธรรม มีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง แต่สัตว์ทั้งหลาย เป็นส่วนมากหาได้มองเห็นถึงความเป็นไปแห่งชีวิตดังนี้ไม่มีแต่ความหลงยึดอยู่เพียงแค่มสมมติสังขะ คือคนนั้นตาย คนนี้เกิด เราเห็น เราได้ยิน เป็นต้นเท่านั้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะที่แท้จริงแล้ว คนนั้นคนนี้ เรา เขา ชาย หญิง เป็นต้นเหล่านี้ไม่มีเลย มีแต่ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลเกิดขึ้นสืบเนื่องติดต่อกัน

ไม่ขาดสาย ซึ่งกรรมเหล่านี้ก็ล้วนแต่เป็นกองทุกข์ทั้งสิ้น และความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงที่สมมติกันว่าคนนั้นคนนี้ เรา เขา ชาย หญิง เหล่านี้ก็ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้สร้างขึ้น การเกิดขึ้นของกรรมเหล่านี้ก็เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า “**เอวมตสฺส เกลวสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ**”^๑ มีความว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มีอวิชชาเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เมื่อพิจารณาตามปฏิจางสมุปปาตธรรมแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าบรรดาสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย มีสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะอวิชชานั่นเองเป็นตัวต้นเหตุ ส่วนสังขารเป็นต้นนั้นเกิดเนื่องมาจากอวิชชาอีกทีหนึ่ง ไม่ใช่เป็นตัวต้นเหตุทีเดียว และถ้าตราบได้อวิชชายังมีอยู่ การเกิดการตายของสัตว์ทั้งหลายก็ย่อมไม่มีที่สิ้นสุดอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อใดได้ทำลายอวิชชาให้สิ้นสุดลงแล้ว สังขารเป็นต้นก็สิ้นสุดลงไปด้วย หมายความว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตายของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นอันยุติลง ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงปฏิจางสมุปปาตโดยปฏิโลมเทศนาว่า อวิชฺชาเย เตวฺว อเสสฺวิราคะนิโรธํ สงฺขารนิโรธํ, สงฺขารนิโรธํ วิญฺญานนิโรธํ, วิญฺญานนิโรธํ นามรูปนิโรธํ, นามรูปนิโรธํ สฬายตนนิโรธํ, สฬายตนนิโรธํ ผสฺสนิโรธํ, ผสฺสนิโรธํ เวทนานิโรธํ, เวทนานิโรธํ ตณฺหณนิโรธํ, ตณฺหณนิโรธํ อุปาทานนิโรธํ, อุปาทานนิโรธํ ภวนิโรธํ, ภวนิโรธํ ชาตินิโรธํ. ชาตินิโรธํ ชรามรณโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ เอวมตสฺส เกลวสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ”^๒

เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอวิชชาโดยไม่มีเหลือ ด้วยอำนาจวิชาที่ชื่อว่า วิราคะ นั่นเอง สังขาร คือกุศลกรรม อกุศลกรรม จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งสังขาร วิญญูณ คือวิปากวิญญูณที่ในภพนี้ จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งวิญญูณ คือกัมมวิญญูณที่ในภพก่อนๆ และวิปากวิญญูณที่ในภพนี้ นามรูป

^๑ บ.สุ. ๒๕/ข้อ ๔๐

^๒ บ.สุ. ๒๕/ข้อ ๔๐

คือเจตสิกและกัมมชรูป จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งนามรูป สฬายตนะ คืออัมมัตติกายตนะ ๖ จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งสฬายตนะ ผัสสะ มี จักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งผัสสะ เวทนา มี จักขุสัมผัสผัสสาเวทนา เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งเวทนา ตัณหา ๖ หรือ ๑๐๘ มีรูปตัณหา เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งตัณหา อุปาทาน ๔ มีกามอุปาทาน เป็นต้น จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอุปาทาน ภาวะ คือ กัมมภาวะและอุปปัตติภาวะ จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งภาวะ ชาติ คือความ เกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้น แห่งชาติ ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ทุกขะ ความทุกข์กาย โทมนัสสะ ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ จึงดับลง ความสูญสิ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ย่อมเป็นไปดังที่ กล่าวมานี้

ในปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมเทศนານี้ ข้อสำคัญก็คือ ความดับสูญสิ้น ของอวิชชานั้นเอง ส่วนความดับของสังขารเป็นต้นนั้น เมื่ออวิชชาดับลงแล้ว สังขารเป็นต้นเหล่านี้ก็ย่อมดับลงพร้อมกัน ไม่ใช่ดับไปทีละอย่างตามลำดับ ซึ่ง ต่างกับในอนุโลมเทศนา อุปมาเหมือน ถ้ามีเมล็ดพืชเพาะลงแล้ว ผลคือลำต้นก็ ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีลำต้นแล้ว กิ่งก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีกิ่งแล้ว ก้านก็ปรากฏขึ้น ได้ เมื่อมีก้านและใบแล้ว ดอกก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีดอกแล้ว ลูกก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีลูกแล้ว เมล็ดก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมีเมล็ดแล้ว ลำต้นก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่อมี ลำต้นแล้ว กิ่งก็ปรากฏขึ้นได้ เป็นเหตุเป็นผลกันโดยเฉพาะๆ วนเวียนกันอยู่เรื่อย ไปไม่ขาดสาย เช่นเดียวกันกับการแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมเทศนามิ อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา เป็นต้น แต่ถ้าเอาเมล็ดพืชนั้นมาเผาทำลายเสียแล้ว ลำต้น ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ เมื่อลำต้นเกิดไม่ได้แล้ว กิ่งก็เกิดไม่ได้ เมื่อกิ่งเกิดไม่ได้แล้ว ก้าน ใบ ก็เกิดไม่ได้ เมื่อก้าน ใบ เกิดไม่ได้แล้ว ดอกก็เกิดไม่ได้ เมื่อดอกเกิดไม่ได้แล้ว ลูกก็เกิดไม่ได้ เมื่อลูกเกิดไม่ได้แล้ว เมล็ดก็เกิดไม่ได้ เมื่อเมล็ดเกิดไม่ได้แล้ว ลำต้นก็เกิดไม่ได้ แต่ในการแสดงเหตุผลทางฝ่ายการเกิดไม่ได้ ที่กล่าวไปตามลำดับนี้

ก็เป็นแต่เพียงการแสดงโดยโวหารเท่านั้น ซึ่งแท้ที่จริงนั้น เมื่อได้ทำลายเมล็ดพืชให้เสียไปแล้ว ต้น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ลูก เมล็ด เหล่านี้ ก็เกิดไม่ได้ไปด้วยกัน เช่นเดียวกับการแสดงปฏิจสมุปบาทโดยปฏิโลมเทศนามี อวิชชา เตวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรธ เป็นต้น

ที่กล่าวว่า ความดับสูญสิ้นแห่งอวิชชา นี้ ก็ได้แก่พระนิพพานนั่นเอง แต่ก็เป็น สอุปาทิเสสนิพพาน ก็ยังมีขันธ ๕ เหลืออยู่ และสอุปาทิเสสนิพพานนี้ต่อไปก็จะเป็น อนุปาทิเสสนิพพาน ก็ดับวิบากแห่งขันธ ๕ โดยไม่เกิดขึ้นอีก ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจในสภาพของพระนิพพานโดยถูกต้องนั้น จึงมิได้มีทั่วไป โดยมากมักเข้าใจว่าผู้ที่ได้เสวยความสุขในอนุปาทิเสสนิพพาน นั้นยังมีตัวผู้เสวยอยู่ แต่ผู้นั้นก็ไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ซึ่งความจริงนั้น อนุปาทิเสสนิพพานนี้ หาได้มีตัวตน เรา เขา อย่างใดไม่ ได้แก่การดับการเกิดขึ้นแห่งขันธ ๕ อย่างสิ้นเชิง และไม่มีการเกิดขึ้นใหม่อีกนั่นเอง อุปมาเหมือนดวงไฟที่ดับลงจันใด พระอรหันต์ทั้งหลายที่เข้าสู่อนุปาทิเสสนิพพานก็ฉนั้น

ในเรื่องพระนิพพานนี้ ท้าวมหาพรหมผู้มีนามว่า พกะพรหม เมื่อได้ยินสภาพความเป็นไปของพระนิพพาน ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ทนนิ่งอยู่ไม่ได้จึงพูดขึ้นว่า ตูจกณฺเวยว อโหสิ ริดฺตุกณฺเวยว อโหสิ นิรฺตฺตกณฺเวยว อโหสิ “ข้าแต่ท่านโคตม.....นิพพานของท่านเป็นของเปล่าๆ ว่างเปล่าไม่มีอะไรเลยหาประโยชน์มิได้” เรื่องนี้ผู้แสดงก็เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ฟังก็มีใช้สามัญชนเป็นถึงท้าวมหาพรหม แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีความไม่พอใจในสภาพความสุขของพระนิพพาน ที่ไม่เกี่ยวกับรูปนามขันธ ๕ แต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ ครู อาจารย์ และธรรมกถึกบางท่าน ผู้ยังไม่มีเข้าใจดีพอในเรื่องความสุขของพระนิพพาน จึงมีความเห็นว่า ผู้ที่ได้เข้าถึงพระนิพพานนั้น แม้ว่าจะไม่มีรูปนามขันธ ๕ แต่ก็ยังมีสภาพพิเศษที่นอกไปจากรูปนามขันธ ๕ เป็นผู้เสวยอยู่ และสภาพพิเศษนี้ ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง เป็นความสุขอย่างยิ่ง เมื่อ

มีความเห็นดังนี้ จึงพยายามชี้แจงแนะนำแก่บรรดาศิษย์ของตน ตลอดจนผู้ที่สนใจในธรรมทั้งหลายให้เข้าถึง เรื่องพระนิพพานใหม่ที่ตนวาดสร้างขึ้น บุคคลเหล่านั้นได้ฟังแล้วเข้าใจว่าเป็นความจริงดังนั้น ก็พากันหลงเชื่อเข้าใจผิดไปตามๆ กัน

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงอรรถาธิบายจิตใจของบุคคล ๒ จำพวก คือบุคคลที่ประกอบด้วยเนกขัมมชาตูปการหนึ่ง กับบุคคลที่ประกอบด้วยตัณหาพวงหนึ่งแล้ว ย่อมมีความรู้สึกในจิตใจต่างกัน กล่าวคือผู้ที่ประกอบด้วยเนกขัมมชาตุนั้น ย่อมมีความพอใจในความสงบที่ปราศจากกิเลสอารมณ์ต่างๆ ส่วนผู้ที่ประกอบด้วยตัณหา ย่อมพอใจในความสนุกสนานเฮฮา ล้วนแล้วแต่เป็นกิเลสทั้งสิ้น จะยกตัวอย่างแสดงให้เห็นความแตกต่างกันแห่งจิตใจของบุคคล ๒ พวกนี้ เช่น พระอนาคามี และพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อได้ยินผู้กล่าวว่า ในป่านั้น ถ้ำนั้น เขานั้น เป็นที่สงบห่างจากหมู่คน มีต้นไม้ร่มรื่น น้ำท่าบริบูรณ์ ดังนี้แล้วก็รู้สึกพอใจต้องการไปอยู่ในสถานที่เช่นนั้น และเมื่อได้ไปอยู่แล้ว ก็ไม่อยากจะกลับมาระคนปนด้วยหมู่ อีกส่วนพวกนักเลงจี้เหล่าเมยาทั้งหลาย เมื่อได้ยินดังนี้ก็รู้สึกไม่มีความพอใจแต่อย่างใด คิดว่าสถานที่เช่นนั้นจะมีความสุขได้อย่างไร มีแต่ความน่ากลัว น่าเบื่อ แต่ถ้ามีคนมาบอกว่า ที่โน่นที่นี้เป็นที่สนุกสนานมาก มีโรงมหรสพครึกครื้น มีร้านรวงขายสุรา อาหารบริบูรณ์ ดังนี้แล้ว พวกนักเลงจี้เหล่าเมยาเมื่อได้ยิน ก็รู้สึกอยากไปสู่ว่านั้นโดยเร็วที่สุด และเมื่อได้ไปอยู่ที่นั่นแล้ว ก็เพลิดเพลินไม่อยากจะกลับ ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ เมื่อได้ยินดังนี้ ก็รู้สึกสังเวชสลดใจ ไม่เกิดความยินดีแม้แต่น้อย ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะในจิตตสันดานของพระอนาคามีและพระอรหันต์นั้นมีเนกขัมมชาตูปการอยู่ เมื่อฟังถึงเรื่องความสุขแล้ว ก็ฟังด้วยเนกขัมมชาตุนั้น ถ้าเรื่องความสุขนั้นไม่เกี่ยวกับตัณหา เป็นความสุขที่สงบก็ยินดีฟัง ถ้าเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับตัณหาแล้วก็ไม่ยินดีฟัง รู้สึกเบื่อและมองเห็นโทษ ส่วนพวกนักเลงจี้เหล่าเมยานั้นตรงกันข้าม ชอบฟังแต่เรื่องความสุขที่เกี่ยวกับตัณหาราคะเท่านั้น ถ้าเป็นเรื่องความสุขที่สงบห่างไกลจากตัณหาแล้ว ก็ไม่ยินดีฟัง

สำหรับพระนิพพานนั้นเป็นสุญญตธาตุ ที่สงบจากรูปนามขันธ ๕ อย่าง ยอดเยี่ยม ฉะนั้น ผู้ที่จะฟังเรื่องพระนิพพานต้องฟังด้วยเนกขัมมธาตุ จึงจะมองเห็นความสุข ถ้าฟังด้วยตัณหาที่ย่อมไม่เห็นความสุข กลับเห็นไปว่าเป็นสิ่งที่หาสาระไม่ได้ เหมือนกับความเห็นของพะพระหมฉันนั้น

นัยแห่งการเทศนา

การแสดงปฏิจจนุปปาตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในสังยุตตนิกายนี้มีประเภทแห่งการแสดงเป็น ๔ นัย

๑. แสดงจากต้นไปถึงปลาย คือตั้งแต่อวิชชาไปตามลำดับจนถึงชรามรณะ เป็นที่สุด เรียกว่า อาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา
๒. แสดงจากกลางไปถึงปลาย คือตั้งแต่เวทนาไปตามลำดับจนถึงชรามรณะ เป็นที่สุด เรียกว่า มัชฌปริโยสานอนุโลมเทศนา
๓. แสดงจากปลายไปถึงต้น คือตั้งแต่ชรามรณะถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชาเป็นที่สุด เรียกว่า ปริโยสานอาทิปฏิบัติโลมเทศนา เช่น ชาติปัจจุจยา ชรามรณ, ฏวปัจจุจยา ชาติ ฯลฯ อวิชชาปัจจุจยา สงฺขาร
๔. แสดงจากกลางไปถึงต้น คือตั้งแต่ตัณหาถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชาเป็นที่สุด เรียกว่า มัชฌอาทิปฏิบัติโลมเทศนา เช่น อิมะ จ ภิกฺขเว จตฺตารโ ออาหารา กีนันทนา กิสมฺมุทยา กิชาติกา กิปปภาว? อิมะ จตฺตารโ ออาหารา ตณฺหาณิทานา ตณฺหาสมฺมุทยา ตณฺหาชาติกา ตณฺหาปภาว, ตณฺหา กีนันทนา กิสมฺมุทยา กิชาติกา กิปปภาว? เวทนานิทานา เวทนาสมฺมุทยา เวทนาชาติกา เวทนาปภาว ฯลฯ สงฺขาร

แก้ว่า อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นมูล มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด มีตัณหาเป็นต้นเหตุ

ตัณหา^{นี้} มีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุ?

แก้ว่า ตัณหา^{นี้}มีเวทนาเป็นมูล มีเวทนาเป็นสมุทัย มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีเวทนาเป็นต้นเหตุ

ฯลฯ

สังขาร^{นี้} มีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุ?

แก้ว่า สังขาร^{นี้}มีอวิชชาเป็นมูล มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด มีอวิชชาเป็นต้นเหตุ ดังนี้เรียกว่า มัชฌอติปฏิโลมเทศนา

ประโยชน์ที่ได้รับจากการแสดงโดยนัยทั้ง ๔

๑. การแสดงโดยอติปริโยसानอนุโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการชี้แจงให้ชนทั้งหลายที่ไม่รู้ไม่เข้าใจในการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย หลงวิพากษ์วิจารณ์กันต่างๆ ตัดสินไม่ได้ว่าอะไรเป็นเหตุให้เกิด จะได้รู้ว่าการเกิดของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมอาศัยเหตุโดยเฉพาะของตนๆ อย่างหนึ่ง และเพื่อให้ทราบถึงการเกิดของเหตุเหล่านี้ว่าเกิดขึ้นเป็นไปตามลำดับอย่างหนึ่ง

๒. การแสดงโดยมัชฌปริโยसानอนุโลมเทศนา ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลบางพวกที่ไม่เชื่อว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายตายแล้วจะเกิดในภพหน้าอีก เหล่านี้จะได้เห็นถึงปัจจุบันเหตุ ๕ คือตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร ที่กำลังเกิดอยู่แก่ตน และเมื่อมีปัจจุบันเหตุแล้ว ผลในอนาคตก็ต้องมีแน่นอน และผลนั้นก็คือวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เรียกว่าสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง

๓. การแสดงโดยปริโยสานอาทิปฏิโลมเทศนา ก็เพื่อประโยชน์ให้บุคคลทั้งหลายได้แลเห็นธรรมที่เป็นเหตุของความทุกข์ตามลำดับ ตั้งแต่ชาติเป็นต้น จนถึงอวิชชา คือให้รู้ว่าความทุกข์มี ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ที่สัตว์ทั้งหลายกำลังได้รับอยู่ทุกวันนี้ ปรากฏเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยชาติเป็นเหตุ ถ้าไม่มีชาติแล้ว ทุกข์เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อแลเห็นชาติแล้วก็ให้เห็นเหตุที่ทำให้ชาติเกิด คือกัมมภาวะ เมื่อแลเห็นกัมมภาวะแล้ว ก็ให้เห็นเหตุที่ทำให้กัมมภาวะเกิด คืออุปาทาน ให้แลเห็นเหตุสืบเนื่องกันตามลำดับขึ้นไปจนถึงอวิชชา เมื่อเห็นอวิชชาแล้ว ก็จะได้รู้ว่าอวิชชานี้เป็นหัวหน้าแห่งเหตุทั้งปวง

๔. การแสดงโดยมัชฌมาทิปฏิโลมเทศนา ก็เพื่อประโยชน์ให้รู้ถึงเหตุผลตามลำดับที่เป็นสมุฏฐานของอาหารทั้ง ๔ อันเป็นผู้นำของสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่อดีตภพจนถึงปัจจุบันภพ คือร่างกายของสัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้ เจริญเติบโตได้ก็โดยอาศัยอาหารต่างๆ เป็นผู้นำอย่างหนึ่ง

สัตว์ทั้งหลายที่มีความรู้สึกสุข ทุกข์ เฉยๆ ได้ ก็โดยอาศัยผัสสะ คือการกระทบระหว่างตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับอารมณ์ ๖ อย่างหนึ่ง

สัตว์ทั้งหลายที่กระทำการงานต่างๆ ได้ ทั้งทางดีและไม่ดีนั้นก็โดยอาศัยเจตนาเป็นผู้กระตุ้นนำ

ตา หู จมูก ลิ้น กาย หัวใจ เพศหญิง เพศชาย และการกระทบอารมณ์ การเสวยอารมณ์ การจำอารมณ์ เป็นต้นเหล่านี้ เกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยปฏิสนธิวิญญูณเป็นผู้นำ สำหรับในปวัตติกาลนั้น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความถือตัว ความเห็นผิด ความอิจฉาริยา เป็นต้นก็ดี ความเลื่อมใส ความรู้ ความสงสาร ความระลึกได้ เป็นต้นก็ดี เกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยปวัตติวิญญูณเป็นผู้นำ

อาหารทั้ง ๔ ที่เป็นผู้นำสัตว์ทั้งหลายให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ทำการงานต่างๆ จนตลอดชีวิตนั้น จะเกิดขึ้นได้ก็อาศัยตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ตัณหาจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยผัสสะเป็นเหตุ

ผัสสะจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยสพายตนะเป็นเหตุ สพายตนะจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยนามรูปเป็นเหตุ นามรูปจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยวิญญานเป็นเหตุ วิญญานจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยสังขารเป็นเหตุ สังขารจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ ให้มองเห็นเหตุผลที่เป็นไปตามลำดับ โดยกำหนดพิจารณาอาหาร ๔ เป็นหลัก

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้เป็นสมันตภัททกธรรม คือเป็นธรรมที่มีความดีอย่างสมบูรณ์ เพราะไม่ว่าจะแสดงโดยนัยอย่างใดก็ตาม ผู้ฟังแล้วย่อมได้สำเร็จประโยชน์คือได้กำหนดรู้ทุกขสัจ ประหาณสมุทยสัจ เห็นแจ้งนิโรธสัจ เจริญมรรคสัจ แล้วเข้าถึงพระนิพพานประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง พระตถาคตเจ้าผู้แสดงก็เป็นเทสनावิลาสปัตตบุคคล คือเป็นผู้ที่มีความสามารถปรับปรุงการแสดงนั้นให้สวยงามเหมาะสมได้

อธิบายในบาลีข้อ ๔ ที่ว่า ตตฺถ ตโย อทฺธา เป็นต้นจนถึง เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

ในบาลีข้อนี้มีความมุ่งหมาย เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้รู้ถึงสิ่งที่ควรรู้ในปฏิจจสมุปบาทธรรม ได้แก่ อทฺธา คือกาล ๓ องค์ ๑๒ อาการคือประเภท ๒๐ สนธิคือความสืบต่อกัน ๓ สังเขปคือหมวด ๔ วัฏฏะคือความหมุนเวียน ๓ มूलคือต้นเหตุ ๒

อธิบายในบาลีข้อ ๕ ที่ว่า ถถํ ฯ อวิชฺชา สงฺขารา อตฺตโต อทฺธา เป็นต้นจนถึง ตโย อทฺธา ฯ

บาลีข้อนี้ขยายความคำว่า ตโย อทฺธา ที่อยู่ในบาลีข้อ ๔

คำว่า ถถํ นี้ เป็นคำปุจฉาชนิด กเลตุกัมยตาปุจฉา คือตั้งปัญหาขึ้นเพื่อประสงค์จะตอบเอง ไม่ใช่ให้คนอื่นตอบ

คำปุจฉานี้มีอยู่ ๕ อย่าง คือ

๑. อทิฏฐโชตนาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อความสว่างในเรื่องที่ตนไม่เข้าใจ

๒. ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา เป็นคำถามที่ตนมีความเข้าใจแล้วแต่ถามขึ้น เพื่อเป็นการสนทนาสอบสวนความรู้กัน
๓. วิมตติเจตนาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อตัดความลังเลสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องรานั้นๆ
๔. อหุมติปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อให้ผู้ตอบๆ ตามความเข้าใจของตน
๕. กเถตุกัมยตาปุจฉา เป็นคำถามที่ถามขึ้น เพื่อประสงค์จะตอบเอง

ในคำปุจฉา ๕ อย่างนี้ สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ใช้คำปุจฉาอยู่ ๒ ชนิดคือ อหุมติปุจฉา และกเถตุกัมยตาปุจฉาเท่านั้น เพราะพระองค์เป็นผู้ที่มีความรู้ไม่มีที่สิ้นสุดอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่มีคำถามประเภทที่ ๑ และการสนทนาสอบสวนความรู้กันระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับมนุษย์ เทวดา พรหม นั้นก็ไม่สมควร ฉะนั้น คำถามประเภทที่ ๒ นี้จึงไม่มีแก่พระองค์ อีกประการหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ธรรมทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ ปราศจากความลังเลสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องราวทั้งปวง ฉะนั้น คำถามประเภทที่ ๓ ก็ไม่มีแก่พระองค์ เช่นเดียวกัน ส่วนบุคคลอื่นๆ มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก เป็นต้น ตลอดจนถึงปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีคำปุจฉาได้ทั้ง ๕ อย่าง

อธิบายในการจำแนกองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยกาลทั้ง ๓

คำว่า อัทธา แปลว่า กาล เป็นบัญญัติไม่มีองค์ธรรมปรมาณู แต่ในที่นี้คำว่า อตฺตอัทธา อนาคตอัทธา ปัจจุปปันนอัทธา นั้น มุ่งหมายเอาธรรมที่เกิดในกาลทั้ง ๓ มีองค์ธรรมปรมาณู คืออวิชชา สังขาร เป็นอดีตกาล ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตกาล วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภัมมภาวะ เป็นปัจจุบันกาล ฉะนั้น อวิชชา สังขาร ที่ชื่อว่าเป็นอดีตกาลเป็นต้นนี้ เป็นการเรียกชื่อโดยฐานะอุปการณัย คือยกเอาชื่อของกาลทั้ง ๓ มาตั้งไว้ในตัวธรรมแล้วเรียกอวิชชา สังขาร เป็นต้นนี้ ว่าเป็น อดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบันกาล

อธิบายว่า ตามธรรมดาในจิตตสันดานของคนทั้งหลายที่นอกจากพระอรหันต์แล้ว ย่อมมีโมหะเป็นผู้ปกครองประจำอยู่ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้บุคคลทั้งหลายมองไม่เห็นโทษในการทำอกุศล และไม่เห็นวิญญูทุกข์ในการทำกุศลของตน โมหะนี้แหละได้ชื่อว่า อวิชชา และในการทำกุศล อกุศลเหล่านี้ ก็ต้องมีเจตนาเป็นผู้กระตุ้นจัดแจงเสียก่อน การกระทำนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้นได้ เจตนาที่เป็นตัวกระตุ้นให้ลงมือกระทำการงานที่เรียกว่าปุพพเจตนา^๑นี้แหละ ได้ชื่อว่า สังขาร ฉะนั้น อวิชชา และสังขาร ทั้ง ๒ นี้จึงเป็นอดีตกาล

เมื่อมีอวิชชาเป็นผู้ปกครอง มีสังขารเป็นผู้กระตุ้นจัดแจงแล้ว คนทั้งหลายก็กระทำการงานที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ร่างกาย ใจ และการกระทำของบุคคลเหล่านั้น เมื่อว่าโดยธรรมาธิฐาน^๒แล้วก็ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ฉะนั้น วิญญูณ นามรูป เป็นต้น ทั้ง ๘ องค์เหล่านี้ จึงจัดเป็นปัจจุบันกาล

เมื่อคนทั้งหลายได้กระทำการงานอันเป็นกุศล อกุศล สำเร็จลงแล้วด้วยอำนาจแห่งการกระทำกุศล อกุศล ที่เรียกว่ากัมมภาวะ^๓นั่นเอง ย่อมให้ผลบังเกิดขึ้นในอนาคตกาล โดยที่บุคคลเหล่านั้นเมื่อตายจากภพนี้แล้ว ก็ย่อมไปเกิดใหม่อีกในภพหน้าแล้วแต่การกระทำของตน คือถ้าทำกุศลกรรมก็ไปเกิดเป็นพวกอบายสัตว์ ถ้าทำกุศลกรรม ก็ได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม ตามสมควรแก่กุศลนั้นๆ การได้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา เป็นต้นเหล่านี้แหละชื่อว่า ชาติ หรือเรียกว่า อุปัตติภาวะ^๔ก็ได้ เมื่อมีชาติปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ชรามรณะก็ต้องเกิดขึ้นติดตามมาเป็นธรรมดา ฉะนั้น ชาติ ชรามรณะเหล่านี้จึงจัดเป็นอนาคตกาล

อนึ่ง อวิชชา สังขาร ที่จัดเป็นอดีตกาลนั้น เป็นอดีตกาลในภวก่อนก็มี เป็นอดีตกาลในภพนี้ก็มี คือถ้ากล่าวถึงผลในปัจจุบันอันได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (อวิชชา สังขาร ก็เป็นอดีตกาลในภวก่อน) ถ้ากล่าวถึงผลในอนาคตอันได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะไปเกิดใหม่ในภพหน้าแล้ว (อวิชชา สังขาร ก็เป็นอดีตกาลในภพนี้)

อธิบายในบาลีข้อที่ ๖ ที่ว่า อวิชชา สงฺขารา เป็นต้น จนถึง ทฺวาทสงฺคานิ บาลีข้อนี้อธิบายความ คำว่า ทฺวาทสงฺคานิ ที่อยู่ในบาลีข้อ ๔

คำว่า องค์ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบของปฏิจจสมุปบาท ที่สามารถทำให้หมุนเวียนอยู่ไปมาไม่มีที่สิ้นสุดได้ เหมือนกับเครื่องประกอบของวงล้อที่ช่วยให้ล้อนั้นหมุนไปได้ ฉะนั้น องค์นี้จึงเป็นสิ่งสำคัญในการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ที่เรียกว่า จักรปฏิจจสมุปบาท

สำหรับองค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ให้เข้าใจตามคำแปลที่แสดงไว้แล้วในตอนต้นนั้น

อธิบายในข้อที่ว่า โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ไม่จัดเป็นองค์ปฏิจจสมุปบาท โดยเฉพาะ

ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่พระพุทธองค์ทรงเทศนานั้น เมื่อต่อจากชรา มรณะแล้ว ยังมีผลธรรมอีก ๕ อย่าง คือโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ แต่ผลธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ไม่ได้นับเข้าเป็นองค์โดยเฉพาะ ทั้งนี้ก็ เพราะว่า เกิดขึ้นแก่บุคคลไม่ทั่วไป เช่น พวกพรหม เทวดาชั้นสูง ๒ พวกนี้ แม้ว่า อวิชชา เป็นต้น จนถึง มรณะ เกิดขึ้นได้ก็ตาม แต่โสกะ เป็นต้น ย่อมไม่เกิด มนุษย์ที่เป็นพระอนาคามีและฌานลาภีบุคคลเหล่านี้ อวิชชา เป็นต้น จนถึง ชรามรณะ เกิดได้ แต่โสกะ ปริเทวะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๔ นี้เกิดไม่ได้ เกิดได้แต่ทุกขะเท่านั้น ผู้ที่ได้รับการอบรมในธรรมะชั้นสูง และพระโสดาบัน พระสกทาคามีเหล่านี้ อุปายาสะก็เกิดไม่ได้ ปฏิจจสมุปบาทธรรมนอกนั้นเกิดได้ด้วยเหตุนี้จึงไม่นับเป็นองค์โดยเฉพาะ แต่ก็ เป็นผลธรรมที่เกิดจากชาติเป็นเหตุ ด้วยเหมือนกัน ต่างกันอยู่ที่ว่า โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นเหล่านั้น เป็นผลที่เกิดจากชาติไม่แน่นอนเหมือนกับชรา มรณะ เรียกว่า นิสสันตผล คือเป็นผลส่วนปลาย ส่วนชรา มรณะ เรียกว่า วิปากผล คือเป็นผลโดยตรงของชาติ

อธิบายในบาลีข้อ ๘ ที่ว่า อวิชชาสงฺขารคฺคฺเคเหณน เป็นต้น จนถึง จตุสฺสขปา จ ภวนฺติ ฯ

บาลีข้อนี้ ขยายความคำว่า วิสตาการา ติสนุธิ จตุสฺสขปา ที่อยู่ในบาลีข้อที่ ๔

วิสตาการา (อาการ ๒๐)

ในการแสดงจำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยกาลที่แสดงไปแล้วนั้น เป็นการแสดงชี้ขาดในองค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยเฉพาะ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นอดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล จึงมีจำกัด แต่เมื่อแสดงถึงสภาพความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาทโดยเหตุผล ในอดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคตแล้ว มีประเภทถึง ๒๐ คืออดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๕ นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมจะเว้นเสียซึ่งกันและกันไม่ได้ คืออวิชชา สังขาร เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้วที่จะไม่มีตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เกิดขึ้นด้วยนั้น ย่อมไม่มีตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ที่จะไม่มี อวิชชา สังขาร เกิดขึ้นด้วย ก็ย่อมไม่มีเช่นเดียวกันและชาติ ชรามรณะนั้นก็ให้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเองที่เป็นตัวเกิด แก่ ตาย ไม่มีองค์ธรรม โดยเฉพาะ ฉะนั้น ในการแสดงเหตุในอดีตนั้น จึงสงเคราะห์เอาตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ทั้ง ๓ นี้เข้าอยู่ร่วมกับอวิชชา สังขารด้วย เพราะเมื่อกล่าวโดยวิญญู ๓ แล้ว อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็เป็นพวกกิเลสวัฏด้วยกัน สังขารกับกัมมภาวะ ก็เป็นพวกกัมมวัฏด้วยกัน

ในองค์ปฏิจจสมุปบาท ๘ ที่เป็นปัจจุบันกาลนั้น แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือผลพวกหนึ่ง เหตุพวกหนึ่ง ผลนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เหตุนั้น ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ในปัจจุบันผล ๕ ที่ไม่นับเอาชาติ ชรา มรณะ เข้ามาอยู่ด้วยนั้นก็เพราะ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้ ไม่มีองค์ธรรมโดยเฉพาะ เป็นเพียงอาการเป็นไปของวิญญาณ นามรูป เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนในปัจจุบันเหตุ ๕ นั้น ได้นับเอาอวิชชา สังขาร เข้าร่วมอยู่กับตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะด้วย ก็เพราะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ต้องเกิดขึ้นด้วยกันเสมอ

ดังกล่าวแล้ว สำหรับองค์ปฏิจสมุปบาท ๒ คือชาติ ชรามรณะ ที่เป็นอนาคตกาลนั้น เมื่อว่าโดยวิญญะ ๓ แล้ว เป็นวิปากวิญ และตัว ชาติ ชรามรณะ ก็ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง ฉะนั้น ในอนาคตผล ๕ จึงได้เอาวิญญูณ นามรูป เป็นต้นเหล่านี้ ยกขึ้นแสดงแทนชาติ ชรามรณะ

คำอธิบายดังกล่าวมานี้ เป็นการอธิบายในประเภทของอาการ ๒๐

ติสนธิ (สนธิ ๓)

คำว่า สนธิ แปลว่า การสืบทอด แสดงวจนัตถะว่า

“สนธิยเต = สนธิ” การสืบทอดระหว่างเหตุกับผล ผลกับเหตุ ชื่อว่าสนธิ อีกนัยหนึ่ง “สนธิยนฺติ เหตุผลธมฺมา เหตุธตฺติ = สนธิ” ธรรมที่เป็นเหตุกับผลพึ่งต่อกันในที่นั้น ฉะนั้น ในที่ระหว่างนั้น ชื่อว่า สนธิ

เมื่อจำแนกองค์ปฏิจสมุปบาท ๑๒ โดยการสืบทอดกันแล้ว มี ๓ คือ

๑. ในระหว่าง สังขาร กับ วิญญูณ ที่เป็นอดีตเหตุ กับ ปัจจุบันผล ต่อกันสนธิหนึ่ง
๑. ในระหว่าง เวทนา กับ ตัณหา ที่เป็นปัจจุบันผล กับ ปัจจุบันเหตุ ต่อกันสนธิหนึ่ง
๑. ในระหว่าง กัมมภาวะ กับ ชาติ ที่เป็นปัจจุบันเหตุ กับ อนาคตผล ต่อกันสนธิหนึ่ง

จตุสขเขปา (สังเขป ๔)

คำว่า สังเขป แปลว่า รวบรวมไว้เป็นหมวดๆ แสดงวจนัตถะว่า

“สขุขีปนฺติ สขุขฺยหนฺติ ปธานธมฺมา เหตุธตฺติ = สขุขโป”

การรวบรวมธรรมที่เป็นประธานไว้เป็นหมวดๆ ในที่นั้น ฉะนั้น ที่ที่รวบรวมธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า สังเขป

เมื่อจำแนกองค์ปฏิจสมุปบาท ๑๒ โดยหมวดแล้ว มี ๔ คือ

๑. อวิชชา สังขาร ที่เป็น อดีตเหตุ หมวดหนึ่ง
๒. วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เป็น ปัจจุบันผล หมวดหนึ่ง

๓. ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็น ปัจจุบันเหตุ หมวดหนึ่ง

๔. ขาติ ขรามรณะ ที่เป็น อนาคตผล หมวดหนึ่ง

สำหรับ โสกะ ปริเทวะ ทุกกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๕ นี้
สงเคราะห์เข้าอยู่ในหมวดที่ ๔

อธิบายในบาลีข้อ ๕ ที่ว่า อวิชชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฺฐํ เป็นต้น
จนถึง ตีณิ วฏฺฏานิ

บาลีข้อนี้ขยายความคำว่า ตีณิ วฏฺฏานิ ที่อยู่ในบาลีข้อที่ ๔

ตีณิ วฏฺฏานิ (วัฏฏะ ๓)

คำว่า วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียน เหมือนกับการหมุนของวงล้อ

แสดงวงนี้ตล่าวว่า “วฏฺฏนฺติ ปุนปฺปุนํ อวฏฺฏนฺตฺติ = วฏฺฏ”

ธรรมเหล่าใดย่อมหมุนเวียนอยู่เรื่อยๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า วัฏฏะ

การหมุนเวียนนี้มี ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสวัฏ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๒. กัมมวัฏ ได้แก่ กัมมภาวะ สังขาร

๓. วิปากวัฏ ได้แก่ อุปปตติภาวะ วิญญูญาณ นามรูป สฬายคณะ ผัสสะ

เวทนา ขาติ ขรา มรณะ

อธิบายว่า ในร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลาย ยกเว้นพระอรหันต์แล้ว
วัฏฏะทั้ง ๓ ย่อมมีครบบริบูรณ์ คือร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายนี้แหละเป็น
วิปากวัฏ ความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิดที่เกิดอยู่ภายในจิตตสันดาน
เป็นกิเลสวัฏ การกระทำดีไม่ดีด้วยกาย วาจา ใจ ที่คนเรากระทำกันอยู่ทุกวันนี้
เป็นกัมมวัฏสภาพทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนผลัดกัน เป็นเหตุเป็นผล
อยู่ทุกภพทุกชาติไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือเมื่อคนเรามีความหลง ความอยากได้
ความเห็นผิด อันเป็นกิเลสวัฏประจำอยู่ในจิตตสันดานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกิเลส

วิชญ์นี้ก็ยอมทำให้ผู้นั้นมีการกระทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง อันเป็นกัมมวิญญ์เกิดขึ้น การกระทำต่างๆ เหล่านี้แหละจะให้ผลปรากฏขึ้น ในกาลข้างหน้า ในเมื่อผู้ตายนั้นจากภพนี้ไปแล้ว ก็ได้ไปเกิดใหม่มีภพมีชาติใหม่ ใน ๓๑ ภูมิ ตามสมควรแก่การกระทำของตน การเกิดใหม่ของรูปนามจันท์ ๕ ที่เรียกว่า สัตว์ทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวิญญ์ เมื่อมีวิปากวิญญ์เกิดขึ้นแล้ว ก็เลสวิญญ์ก็ยอมเกิดขึ้นโดยอาศัยวิปากวิญญ์เป็นเหตุหมุนเวียนกันไปดังนี้ไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่า จะได้เข้าถึงพระนิพพาน การหมุนเวียนของวิญญ์ทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้นี้แหละ เมื่อว่าตาม ไวยาหารที่ใช้กล่าวกันอยู่ในโลกนี้แล้วก็ได้แก่ ตายแล้วเกิด เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่ แล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิดใหม่อีก เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่อีก แล้วก็ตายอีก หมุนเวียนกันอยู่ ถ้าจะอุปมาแล้วก็เหมือนความเป็นไปของต้นไม้ที่สืบทพันธุ์กันอยู่เรื่อยๆ ไป คือลำต้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยเมล็ด เมล็ดเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัย ยางเหนียวในลำต้น ยางเหนียวเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยลำต้น เมื่อเปรียบเทียบกับ วิญญ์ทั้ง ๓ แล้ว วิปากวิญญ์ เปรียบเหมือนลำต้น กิเลสวิญญ์ เปรียบเหมือนยางเหนียว กัมมวิญญ์ เปรียบเหมือนเมล็ด

เมื่อพิจารณาในวิญญ์ทั้ง ๓ นี้แล้ว จะเห็นได้ว่ากิเลสวิญญ์เป็นตัวสำคัญที่สุด ฉะนั้น ในการทำลายวิญญ์เพื่อไม่ให้หมุนอีกต่อไป จึงต้องทำลายที่กิเลสวิญญ์ เมื่อ กิเลสวิญญ์ถูกทำลายแล้ว กัมมวิญญ์และวิปากวิญญ์ทั้ง ๒ นี้ก็ถูกทำลายตามไปด้วย

เทวมูลานิ (มุล ๒)

คำว่า มุล แปลว่า เป็นที่ตั้งหรือเป็นต้นเหตุของวิญญ์ทุกข์ทั้งปวง
ดังแสดงวจนัตถะว่า

“มุลยนิติ สพุเพปิ ฏญญชมมา ตัญจนติ เอตุถาติ = มุลานิ”

(วา) “มุลยนิติ ปติญจนติ ฏญญชมมา เอเตหิติ = มุลานิ”

วิญญ์ธรรมทั้งปวงย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นที่ตั้งของ วิญญ์ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า มุล

(หรือ) วัฏฏกรรมย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยกรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมอันเป็นเหตุให้วัฏฏกรรมตั้งอยู่ได้เหล่านั้น ชื่อว่า มุต ได้แก่ อวิชา ตัณหา

ปฏิจสมุปบาทธรรมเมื่อแบ่งออกเป็นภวจักรแล้วมี ๒ คือ ตั้งแต่อดีตเหตุเป็นต้น จนถึงปัจจุบันผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า ปุพพันตภวจักร เป็นภวจักรแรก

ตั้งแต่ปัจจุบันเหตุเป็นต้นจนถึงอนาคตผล เป็นภวจักรอันหนึ่ง ชื่อว่า อปันตภวจักร เป็นภวจักรหลัง

ในปุพพันตภวจักร มีองค์ปฏิจสมุปบาท ๑ องค์ คืออวิชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในองค์ทั้ง ๑ เหล่านี้ อวิชาเป็นต้นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งนำไปถึงเวทนา

ในอปันตภวจักรมีองค์ ๕ คือตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ ในองค์ ๕ เหล่านี้ ตัณหาเป็นต้นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งนำไปถึง ชรามรณะ

ในปุพพันตภวจักร ที่มีองค์ ๑ นั้น มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะองค์ที่ปรากฏออกหน้า แต่ในขณะที่องค์ ๑ หมุนเวียนอยู่นั้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรา มรณะ อีก ๕ องค์ เหล่านี้ก็หมุนตามไปด้วย หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอวิชาเป็นผู้นำ มีสังขารเป็นผู้จัดแจงที่ในภพก่อน ฉะนั้น อวิชาจึงเรียกว่าปุพพันตมูล เมื่อมีอวิชาเป็นผู้นำ มีสังขารเป็นผู้จัดแจง ในภพนั้นก็ต้องมี ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ เกิดขึ้นด้วย เพราะอวิชาเป็นผู้ปกปิดไม่ให้เห็นโทษและสภาพความเป็นจริง จึงทำให้ผู้นั้นเกิดความยินดีความต้องการความเห็นผิดความยึดมั่นขึ้น และย่อมกระทำการต่างๆ ด้วยกาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามความประสงค์ของตัณหา อุปาทาน ให้สำเร็จลง โดยมีสังขารเป็นผู้จัดแจงให้กระทำ สำหรับร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ ก็ได้แก่ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นั้นเอง และในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่นี้ ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ คือจากเด็กขึ้นมาเป็นหนุ่มเป็นสาว

จากหนุ่มสาวขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ จากผู้ใหญ่มานี้เป็นคนแก่ มีอาการผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว ความคิดความจำเสื่อมถอยลงเป็นต้นไปตามลำดับ และสุดท้ายก็ถึงวาระแห่งชีวิต อันได้แก่ ชรามรณะ สำหรับชาตินั้นเมื่อขณะที่วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เริ่มเกิดขึ้นในภพใหม่ ชาตีสงเคราะห์สำเร็จ อยู่ในนั้นแล้ว ด้วยเหตุนี้แหละจึงกล่าวไว้ว่า เมื่ออวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๑ เหล่านี้ หมุนเวียนอยู่ในปฏพัตตวจักร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ก็ย่อมหมุนเวียน ตามไปด้วย

ในอปันตวจักรที่มีองค์ ๕ นั้น มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะองค์ที่ปรากฏ ออกหน้าเช่นเดียวกัน แต่ในขณะที่องค์ ๕ หมุนเวียนอยู่นั้น อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๑ เหล่านี้ ก็หมุนตามไปด้วย หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่จะไปเกิดในภพหน้านั้น ย่อมไปเกิดด้วยอำนาจแห่งตัณหาเป็นผู้นำ และมีอุปาทานกัมมภาวะเป็นผู้ช่วย ฉะนั้น ตัณหาจึงเรียกว่าอปันตมูล และ สัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ยกเว้นพระอรหันต์แล้ว นอกนั้นย่อมมีการกระทำต่างๆ ด้วยกาย วาจา ใจ ที่เป็นไปตามความพอใจ ความประสงค์ ความยึดมั่น ความเห็นผิด ที่ประจำอยู่ในตนอันเรียกว่าตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ และความพอใจ ความยึดมั่น ความเห็นผิดในสิ่งต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นได้ก็เพราะ ผู้นั้นมองไม่เห็นโทษหรือไม่เห็นตามสภาพความเป็นจริง ที่เรียกว่าอวิชชาเป็นผู้ปิดบังไว้ และมีสังขารเป็นผู้กระตุ้นให้กระทำการงานต่างๆ นั้นให้สำเร็จลงตาม ความประสงค์และความเห็นของผู้นั้น ฉะนั้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เป็น ตัวสำคัญในอปันตวจักร จึงมีอวิชชา สังขาร หมุนตามไปด้วย สำหรับวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่หมุนเวียนตามชาติ ชรามรณะไปด้วยนั้น คือบุคคลทั้งหลายที่มีการกระทำต่างๆ ด้วยกาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ตามอำนาจของตัณหา อุปาทาน อยู่เป็นประจำนั้น เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว ก็ ต้องไปเกิดใหม่ในภพใดภพหนึ่ง และเมื่อมีความเกิดขึ้นแล้ว ความแก่ ความตาย ก็ต้องปรากฏขึ้นตามลำดับ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่เรียกว่าชาติ ชรามรณะ

ทั้ง ๓ นี้แหละก็ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนานั้นเองที่เป็น ผู้เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยเหตุนี้แหละจึงกล่าวได้ว่า เมื่อค้นหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ หมุนเวียนอยู่ในอปันตกวัจกร อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ทั้ง ๖ เหล่านี้ก็ย่อม หมุนตามไปด้วย

เมื่อพิจารณาองค์ปฏิจสมุปบาทในปุพพันตกวัจกร และอปันตกวัจกร ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้แล้ว ก็จะทราบได้ว่า อวิชชา สังขาร และตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ที่เกิดในภพก่อนนั้นสงเคราะห์เข้าในปุพพันตกวัจกร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ และอวิชชา สังขาร ที่เกิดอยู่ในภพนี้ สงเคราะห์เข้าในอปันตกวัจกร สำหรับ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และชาติ ชรามรณะ อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่เริ่มเกิดมาจนกระทั่งตายในปัจจุบันภพนี้สงเคราะห์เข้าใน ปุพพันตกวัจกร ชาติ ชรามรณะ และวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่จะเกิดในภพใหม่ข้างหน้า อันได้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เริ่มเกิดขึ้น จนกระทั่งถึงตายในภพใหม่นั้นสงเคราะห์เข้าในอปันตกวัจกร

ที่ว่าองค์ปฏิจสมุปบาทหมุนอยู่นั้น หมายความว่า เกิดขึ้นสืบเนื่องกัน ระหว่างภพก่อนกับภพนี้ และภพนี้กับภพหน้านั้นเอง

ความรู้ที่ได้รับจากการแสดงความเป็นไปของภวัจกรทั้ง ๒

ความเป็นไปของปฏิจสมุปบาทดังกล่าวมาแล้วนี้ ชี้ให้เห็นว่าเมื่อมี ปัจจุบันภพแล้ว ก็ต้องมีอดีตภพและอนาคตภพต่อไป กล่าวคือสัตว์ทั้งหลายที่เกิด อยู่ในภพนี้ก็เคยเกิดเคยตายมาแล้วนับไม่ถ้วน และจะต้องเกิดต้องตายต่อไป ข้างหน้าอีกนับไม่ถ้วนเช่นเดียวกัน และในการหาเหตุผลหาสมุฏฐานที่ทำให้ สัตว์ทั้งหลายมีเกิดมีตายอยู่เรื่อยๆ ไปนี้ ก็ไม่จำเป็นต้องไปหาที่อื่น มีอยู่แล้วใน ตัวของเรา ซึ่งได้แก่การกระทำต่างๆ ด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง อันมีอวิชชา ตัณหาเป็นเหตุนั่นเอง ดังนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนี

อรรถกถาว่า “ผู้ที่กระทำทุจริตอันนำไปสู่ทุกคติภูมินั้น เพราะอาศัยอวิชาเป็นเหตุพิเศษ และตัณหาเป็นเหตุสามัญ ผู้ที่กระทำทุจริตอันนำไปสู่ทุกคติภูมินั้น เพราะอาศัยตัณหาเป็นเหตุพิเศษ และมีอวิชาเป็นเหตุสามัญ”

อธิบายว่า ผู้ที่กระทำทุจริตต่างๆ นั้น ก็เนื่องมาจากว่า ผู้นั้นมองไม่เห็นโทษของทุจริต คือการกระทำทุจริตต่างๆ นี้ ไม่ได้้นำความขึ้นบานมาสู่ตน ไม่มีประโยชน์อันใด มีแต่จะเสียประโยชน์ และนำผลร้ายมาให้เท่านั้น การมองไม่เห็นโทษต่างๆ เหล่านี้ก็ด้วยอำนาจของอวิชาเป็นผู้ครอบงำปกปิดไว้ และตัณหาเป็นผู้สนับสนุนให้กระทำ อุปมาเหมือนโคที่ถูกทรมานด้วยการเอาไฟเผาแล้วตีด้วยค้อน โคนั้นย่อมมีอาการดิ้นรนทุรนทุราย และมีความกระหายน้ำเป็นกำลัง เมื่อพบน้ำร้อนที่เขานำมาให้กิน ก็รีบดื่มกิน เมื่อได้ดื่มกินเข้าไปแล้ว ก็ยังได้รับความทรมานหนักขึ้นไปอีก เพราะน้ำร้อนได้ลวกปากและคอ แต่โคนั้นก็ต้องพยายามกินด้วยอำนาจแห่งความร้อนกระวนกระวายกระหายน้ำนั่นเอง ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่พยายามกระทำทุจริตอันเป็นเหตุนำไปให้เกิดในทุคติภูมิ ด้วยอำนาจแห่งอวิชาและตัณหาที่ฉันทัน

ส่วนผู้ที่กระทำทุจริตต่างๆ กัน ก็เนื่องมาจากว่า ผู้นั้นกลัวต่อความทุกข์ ความลำบากที่จะได้รับในทุคติภูมิ และปรารถนาจะได้รับความสุขเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม ต่อไป จึงได้พยายามกระทำกุศลต่างๆ มีทาน ศีล ภาวนา อันเป็นการทำงานที่น่ายินดีนำความขึ้นบานมาสู่ตน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์นำผลดีมาให้ แต่ผู้นั้นก็ยังไม่เห็นโทษในวิญญูทุกข์ ที่ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิด หนีไม่พ้น อุปมาเหมือนโคที่ถูกทรมานด้วยประการต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว มีความหิวกระหายน้ำ เมื่อพบน้ำเย็นที่เขานำมาให้ดื่ม ก็รีบดื่ม เมื่อได้ดื่มน้ำเย็นแล้วก็รู้สึกชุ่มชื่นบรรเทาความร้อนความกระหายไปได้ ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่พยายามกระทำทุจริตอันเป็นเหตุนำไปให้เกิดในทุคติภูมิด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอวิชาที่ฉันทัน

ความเป็นไปของภวจักรที่มีหัวหน้าเป็นผู้นำอยู่ข้างหน้า และข้างหลัง อันได้แก่ อวิชชา และตัณหา ซึ่งนำสัตว์ทั้งหลายวนเวียนไปในภูมิที่สูงบ้าง ต่ำบ้างไม่มีที่สิ้นสุดนั้น ก็เปรียบเหมือนรถไฟที่มีหัวรถจักร ๒ หัวอยู่ข้างหน้า และข้างหลัง นำขบวนรถแล่นไต่ขึ้นเขาบ้างลงเขาบ้าง แล่นคดเคี้ยวไปตามไหล่เขาบ้าง เมื่อเวลาที่รถขึ้นเขาก็กู้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหน้าเป็นผู้นำ เมื่อเวลาที่จะลงจากเขา ก็ใช้หัวรถจักรที่อยู่ข้างหลังเป็นผู้นำ ผลัดเปลี่ยนกันมาดังนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านภูิกายจารย์จึงแสดงถึงความเป็นไปของวัฏฏมูลทั้ง ๒ เปรียบเทียบเหมือนกับรถไฟที่มีหัวรถ ๒ หัวว่า

โอบุคคณฺโถว จุคคณฺโถ ทุสฺสึโส อคฺคิโก รโธ
เอวํ ภวโร ยาคิ จิรํ สํสാരณฺุชเส ฯ

แปลความว่า รถภวจักรที่มีหัว ๒ หัว คืออวิชชาและตัณหา แล่นไปมา ลงๆ ขึ้นๆ ในถนนวัฏฏสงสาร คือลงสู่ทุกคติภูมิบ้าง ขึ้นสู่สุดคติภูมิบ้าง อยู่ตลอดกาลนานเหมือนกับรถไฟที่มีรถจักร ๒ หัว แล่นลงบ้างขึ้นบ้างวนเวียนอยู่บนยอดเขานั้น

อนึ่งคำว่า สังสارهหรือสังสารวัฏ นี้ไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นสืบต่อกันของสัตว์บุคคลใดๆ แต่เป็นการเกิดขึ้นสืบต่อกันของขันธ์ อายตนะ ธาตุ อันได้แก่ ปฏิจจสมุปบาทธรรมนั่นเอง ดังนั้น ท่านพระมหาพุทธโฆษาจารย์จึงแสดงไว้ใน อัฐฐสาลินีอรรถกถาว่า

ขณฺฐานณฺจ ปฏิปาณฺธิ ธาตุอายตนาณ จ
อพฺโพเจณินฺนํ วัฏฏมานา สํสโรติ ปฏฺจุจติํ ฯ

แปลความว่า การเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ติดต่อกันไม่ขาดสายของขันธ์ ธาตุ อายตนะ เหล่านี้เรียกว่า สังสاره

อธิบายในคาถาบาลีข้อ ๑๐ ที่แสดงถึงการขาดลง แห่งวัฏฏะทั้ง ๓ และสมุฏฐานของอวิชชา

เหตุที่ทำให้วัฏฏะทั้ง ๓ ขาดลง

ตามธรรมดาต้นไม้ย่อมงอกงามเจริญได้ ก็โดยอาศัยรากแก้ว ถ้ารากแก้ว ถูกทำลายเสียแล้ว ต้นไม้นั้นก็จะเกิดอาการอับเฉาลงทันที และผลสุดท้ายก็ตาย ขอนี้ฉันใด รูปนาม คือสัตว์ทั้งหลายที่เจริญอยู่ในสังสารวัฏโดยไม่มีที่สิ้นสุดนั้นก็เพราะอำนาจแห่งอวิชชาและตัณหา เมื่อใดอวิชชาและตัณหาทั้ง ๒ นี้ถูกทำลายลงด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคแล้ว ความเจริญของรูปนาม อันได้แก่ การเวียนว่ายของสัตว์ทั้งหลายนั้น ก็เป็นอันสิ้นสุดลง ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงว่า “เตสเมว จ มุลานํ นิโรธเณ นิรุขณติ” ซึ่งแปลว่า เมื่อวัฏฏมูลทั้ง ๒ นั้นดับสิ้นลงไม่มีเหลือด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคแล้ว การหมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาท คือวัฏฏะทั้ง ๓ ก็ย่อมดับลงทันที ซึ่งตรงกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาทปฏิโลมเทศนา ดังที่แสดงไว้ในตอนต้นว่า “อวิชฺขาย เตว อเสสวिरาคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ” เป็นต้น และแสดงไว้ในสังยุตตพระบาลีว่า

ยถาปี มูเล อนุปทฺทเว ทพฺเห ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปฺนฺเทว รุกฺหติ
เอวํปี ตณฺหานุสเย อนฺนุหเต นิพฺพตฺติ ทฺวขฺมิทํ ปฺนฺปฺปฺนํ ฯ

แปลความว่า รากแก้วคือตัณหานุสัย ถ้ายังไม่ได้ทำลายให้สิ้นสุดลง วัฏฏทุกข์ คือชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นอยู่บ่อยๆ (ถ้าได้ประหารตัณหานุสัยให้หมดสิ้นแล้ว วัฏฏทุกข์ทั้งปวงก็ย่อมดับลง) เหมือนรากแก้วที่มีรากฝอยเป็นบรืวาร ถ้ายังตั้งมั่นอยู่ไม่ได้ถูกทำลายแล้ว แม้จะตัดลำต้นออกก็ตาม ต้นไม้นั้นย่อมเจริญงอกงามขึ้นได้อีก (เมื่อได้ถอนรากแก้วออกโดยสิ้นเชิงแล้ว ต้นไม้นั้นก็เจริญต่อไปไม่ได้) ฉะนั้น

สมุฏฐานของอวิชชา

ถ้ามีคำถามๆ ขึ้นว่า เมื่อสังขารทั้ง ๓ ที่เป็นบุญเป็นบาปเกิดขึ้น โดยอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ จนกระทั่งถึงชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ เกิดขึ้นโดยอาศัยชาติเป็นเหตุแล้ว ก็อะไรเล่าเป็นเหตุให้อวิชชาเกิด? ดังนี้ เพื่อจะกล่าวถึงสมุฏฐานของอวิชชา พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงต่อไปว่า

ชรามรณมัจฉาย

ปีฬิตานมภินุโส

อาสวานํ สมุปปาทา

อวิชชา จ ปวตฺตติ ฯ

ซึ่งแปลว่า อวิชชาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะธรรมที่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ อยู่เนื่องๆ นั้นเอง

คำว่า “มัจฉา” แปลว่า หลง แต่ในที่นี้มุ่งหมายเอาธรรมที่เป็นเหตุให้หลง ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

อธิบายว่า สมุฏฐานของอวิชชาที่ได้แก่อาสวะ ทั้ง ๔ มีกามาสวะ เป็นต้น หมายความว่า ในปฏิจจนสมุปบาทพระบาลีนี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๕ นี้ ทรงแสดงไว้สุดท้าย เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว โสกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นโทมนัสสะ และโทสเจตสิก ดังนั้น เมื่อผู้ใดมีความเศร้าโศก เสียใจ ก้มหน้าก้มตาเกิดขึ้นแล้ว โมหะก็ย่อมเกิดร่วมอยู่ด้วย และปริเทวะ การร้องไห้รำพันนี้ ก็เกิดเนื่องมาจากโทสจิตตูปบาท ฉะนั้น เมื่อขณะร้องไห้รำพัน โมหะก็เกิดร่วมอยู่ด้วยแล้ว ส่วนทุกข์กายก็เป็นเหตุให้ความเสียใจไม่พอใจเกิดขึ้นได้ และขณะที่ความเสียใจไม่พอใจเกิดขึ้น โมหะก็เกิดขึ้นพร้อมกันในขณะที่นั้นเอง ดังนั้น โมหะที่เกิดพร้อมกับโสกะ ปริเทวะ โทมนัสสะ อุปายาสะ และที่เกิดภายหลังจากทุกข์กายนั้นเอง เรียกว่า อวิชชา สมดังที่ท่านพระมหาพุทฺธโฆษาจารย์แสดงไว้ในปฏิจจนสมุปบาทวิภังคอรรรถถาว่า “เอตฺถ หิ โสกทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา อวิชฺชา อวิโยคิโน ปริเทโว จ นามมฺพหุสฺสาติ เตสฺсу ตาว สิทฺเธสฺสุ โหติ อวิชฺชา”

แปลว่า ในความเป็นไปของภวจักร โสกะ ทุกกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ เหล่านี้ ย่อมประกอบกับอวิชชาอยู่เสมอ แยกจากกันไม่ได้ และปริเทวะก็ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่มีความหลง ฉะนั้น เมื่อโสกะเป็นต้นเกิดขึ้นสำเร็จแล้ว อวิชชา ก็ย่อมเกิดสำเร็จไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้สมุฏฐานของโสกะเป็นต้นนั้นแหละ เป็นสมุฏฐานของอวิชชา

แม้ในปฏิจจนูปาทกแสดงไว้แล้วว่า “ชาติปัจจุยา โสกปริเทว-
ทุกขโทมนสสุปายาสา สมุภวนฺติ” โสกะ ปริเทวะ ทุกกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ
เหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะชาติเป็นเหตุก็จริง แต่ชาตินี้ไม่ใช่เป็นเหตุใกล้ของโสกะ
ปริเทวะ เป็นต้น เป็นแต่เหตุไกลและเป็นมูลเหตุ คือความเศร้าโศก เป็นต้น
ที่เกิดขึ้นนั้นจะเว้นเสียจากชาติไม่ได้ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุใกล้นั้นก็คืออาสวะ
ทั้ง ๔ นั้นเอง เหมือนเช่นสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมานี้ ก็ต้องอาศัยเหตุ ๒ ประการ
คือเหตุไกลและเหตุใกล้ เรียกว่ามูลเหตุและมูลเหตุก็ได้ เหตุไกลนั้นได้แก่
อกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม ที่ได้ทำมาในภพก่อน เหตุใกล้นั้นได้แก่
บิดา มารดา ฉะนั้นที่ว่าชาติเป็นเหตุไกล อาสวะเป็นเหตุใกล้ของโสกะ ปริเทวะ
 เป็นต้น ก็เป็นไปโดยนัยเดียวกันนี้ ดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ใน
ปฏิจจนูปาทกวิภังค์ว่า “อัสวสมุทฺทยา เจเต โสกาทโย โหนฺติ” โสกะ เป็นต้น
เหล่านี้เกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ ด้วยเหตุนี้จึงตัดสินใจได้ว่า อาสวะ
ทั้ง ๔ เหล่านี้ ก็สำเร็จเป็นสมุฏฐานของอวิชชาไปด้วย ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าทรงแสดงไว้ ว่า “อัสวสมุทฺทยา อวิชฺชาสมุทโย” การเกิดขึ้นแห่งอวิชชานั้น
เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุ ฉะนั้น ตามที่พระอนรุทธาจารย์กล่าวว่า
ว่า “อัสวานํ สมุปฺปาทา อวิชฺชา จ ปวตฺตติ” นั่นก็เป็นการถูกต้องและ
พระมหาพุทธโฆษาจารย์ก็ได้แสดงไว้ชัดเจนในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า “อิตฺติ
ยสุมา อัสวสมุทฺทยา เอเต ฐมฺมา โหนฺติ ตสุมา เอเต ลีขณฺมานา อวิชฺชา
เหตุภูเต อสเว สาธณฺติ อสเวสุ จ สทฺเธสุ ปจฺจุยฺยาเว ภาวโต ลีขฺธา โหติ”
แปลความว่า โสกะ เป็นต้น เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ

โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น เมื่อโสกะเป็นต้นเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมทำให้รู้ถึงอาสวะที่เป็นเหตุแห่งอวิชชาสำเร็จไปด้วย และเมื่ออาสวะทั้งหลายเกิดขึ้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเกิดสำเร็จไปด้วย เพราะเมื่อมีเหตุคืออาสวะเกิดขึ้นแล้ว ผลคืออวิชชาก็ต้องเกิดด้วย

แสดงการเกิดขึ้นของ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น โดยอาศัยอาสวะทั้ง ๔

๑. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามาสวะเป็นเหตุ คือ

เมื่อคนที่เรารักใคร่มี บิดา มารดา สามี ภรรยา ลูก หลาน ตายจากไป เราย่อมเกิดความเศร้าโศก เสียใจ ร้องไห้ รำพัน มีความเสียดายอาลัยต่อคนเหล่านั้น บางทีถึงกับไม่เป็นอันกินอันนอน สมดังกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “กามโต ชายเต โสโก” เป็นต้น หมายความว่า ความเศร้าโศกเกิดขึ้นเพราะความรักนี้แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามาสวะเป็นต้นเหตุ

๒. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยภวาสวะเป็นเหตุ คือ

พวกเทวดาทั้งหลายที่มีความยินดีในความเป็นอยู่ของตน คือเป็นผู้มีอายุยืน มีความสวยงาม มีความสุขสบายในวิมานของตนตลอดกาลนาน ด้วยอำนาจภวาสวะ เมื่อได้มีโอกาสดฟังพระธรรมเทศนาเกี่ยวข้องกับเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ว่า บรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ได้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ฉะนั้น ความสวยงามก็ดี ความสุขสบายต่างๆ ก็ดี อายุก็ดี เหล่านี้ก็ไม่คงที่อยู่ได้ ย่อมมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา เมื่อพวกเทวดาได้ฟังดังนี้แล้ว ก็มีความสะดุ้งหวาดกลัว เกิดความเศร้าโศกขึ้น เนื่องจากนึกถึงสมบัติ ความสุข ความมีอำนาจ ความมีอายุยืนนานของตนที่กำลังได้รับอยู่นั้น จะไม่ยั่งยืนถาวรต่อไปได้ ฉะนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงว่า “เยปิ เต เทวา ที่มายุกา วณฺณวนฺโต สุขพฺพลา

อุชเชฐ วิมานสุ จิร ทิฆมทธานุ ติฏฐนุติ เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทศนํ สุตฺวา ภยํ
 สฺนฺตาสํ สํเวคมาปชฺชนฺติ” แปลใจความว่า เทวดาทั้งหลายแม้มีอายุยืน
 มีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุขมากมายอยู่ตลอดกาลนานในวิมานอันสูงสุดประณีต
 เทวดาเหล่านั้นเมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้าแล้ว ย่อมถึงความ
 หวาดเสียว สะดุ้ง มีความไม่สบายใจ กลัวภัย นี้แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น
 เกิดขึ้นเพราะอาศัยภวาสวะเป็นเหตุ

๓. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยทิฏฐาสวะเป็นเหตุ คือ

ผู้มีความยึดถือว่า ตัวนี้เป็นเรา ตัวนี้เป็นของเรา แล้วก็เฝ้าทะนุถนอมตัว
 อยู่เสมอ ในกาลต่อมาตัวนั้นแหละ เกิดอาการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ
 หรือเกิดเปลี่ยนแปลงไปโดยโรคภัย มีผมหงอก ฟันหัก เนื้อหนังเหี่ยว
 เป็นบาดแผลเกิดขึ้น เป็นต้น ผู้นั้นย่อมเกิดความไม่สบายใจ เสียใจ ร้องไห้ ดังที่
 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “อหํ รูปี มม รูปนฺติ ปริยฺยจฺจุจฺจาโยโน
 รูปวิปริณามญฺญตถาภาวอ อุปปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา”
 สัตว์ทั้งหลายที่มีความเห็นผิดเป็นปกติว่า ร่างกายเป็นเราหรือเราก็คือร่างกาย ร่างกาย
 เป็นของเราดังนี้แล้ว เมื่อร่างกายนั้นวิปริตแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป
 ตามสภาวะ ความเศร้าโศกเสียใจ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น นี้แหละ โสกะ
 ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยทิฏฐาสวะ เป็นเหตุ

๔. โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชาเป็นเหตุ คือ

ผู้ที่ขาดปัญญา มีความรู้น้อย คนโง่ คนอันธพาล ผู้ที่ยังเยาว์วัย หรือ
 ผู้ที่ได้รับการศึกษามาก แต่ขาดปัญญา บุคคลเหล่านี้ย่อมกระทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ
 และไม่กระทำในสิ่งที่ควรทำ ด้วยอำนาจอวิชาสวะ คือโมหะเป็นผู้ปิดบังไม่ให้
 เห็นโทษและประโยชน์ ฉะนั้น จึงชอบทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะไม่เห็นโทษ
 และไม่ชอบทำในสิ่งที่ควรทำ เพราะไม่เห็นประโยชน์ บุคคลจำพวกนี้ย่อมได้
 ประสบกับความทุกข์กายทุกข์ใจ เป็นเหตุให้ความเศร้าโศกเสียใจเกิดขึ้น ดังที่

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเทศนาว่า “สโโข โส ภิกขเว พาโล ทิฏฐะเว ธมฺเม ติวริํ
ทุกขํ โทมนสฺสํ ปฏิสเวเตติ” คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ไม่มีปัญญาต้องได้ประสบ
กับความลำบาก ๓ อย่าง คือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์กายและทุกข์ใจในภพนี้นั่นเอง
นี่แหละ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชาสวจะเป็นเหตุ

สมุฏฐานของอาสวะ

ถ้ามีคำถามๆ ต่อไปอีกว่า เมื่ออาสวะเหล่านี้เป็นเหตุของอวิชชาแล้ว
อะไรเล่าเป็นเหตุของอาสวะ?

แก้ว่า อาสวะเหล่านี้สังเคราะห์เข้าอยู่ในตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ตาม
สมควร ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุให้ ตัณหา อุปาทาน กุศลอกุศลกัมมภาวะเกิดขึ้น
นั่นแหละ ย่อมกล่าวได้ว่าเป็นเหตุของอาสวะ

แสดงเหตุที่ยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรก ในปฏิจจนุปบาท

เมื่ออวิชชาเกิดขึ้น เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะแล้ว ทำไมจึงยก
เอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุแรก?

ในความเป็นไปของรูปนาม ที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ อวิชชา
เป็นตัวสำคัญชื่อว่า วัฏฏศีรষะ ซึ่งเหมือนกับศีรষะของคนทั้งหลาย ฉะนั้น
พระพุทธองค์จึงทรงยกอวิชชาขึ้นแสดงเป็นเหตุอันดับแรก

อธิบายว่า ในปฏิจจนุปบาทธรรม อวิชชาและตัณหาทั้ง ๒ นี้ เป็น
ตัวสำคัญยิ่ง ซึ่งเหมือนกับศีรষะของคนทั้งหลาย และในการสร้างสังขารต่างๆ
มีปัญญาภิสังขารเป็นต้น สำเร็จลงได้นั้น ก็เพราะอาศัยความยินดีพอใจในอารมณ์
คือตัณหาเป็นเหตุ ตัณหาคือความยินดีพอใจในอารมณ์ จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัย
อวิชชาเป็นผู้ปกปิด ไม่ให้เห็นสภาพตามความเป็นจริง ถ้าไม่มีอวิชชาเป็น

ผู้ปกปิดความจริงแล้ว ตัณhakก็ยอมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อตัณhakไม่เกิดแล้ว การกระทำต่างๆ ของคนทั้งหลายก็ไม่สำเร็จเป็นสังขาร ฉะนั้น อวิชชาและตัณhakธรรม ๒ อย่างนี้ อวิชชาเป็นตัวสำคัญมากกว่าตัณhak ด้วยเหตุนี้แหละพระพุทธองค์จึงได้ทรงยกเอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้ เป็นเหตุอันดับแรก ไม่ใช่หมายความว่า อวิชชาเกิดก่อนธรรมอื่นๆ ในการหมุนเวียนแห่งปัจจัยสมุปบาท

ในการแสดงคาถาบทสุดท้ายที่ว่า “วฏฏฏมาพนธมิจเจว” เป็นต้น จนถึง “ปฏฐเปลิ มหามุณี” นั้น คาถาบทนี้มีความหมายว่า ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายที่หมุนเวียนติดต่อกัน คือเกิดขึ้น เป็นอยู่ ตาย เมื่อตายแล้วก็เกิดขึ้น เป็นอยู่ ตาย อีกดังนี้เรื่อยไปไม่ขาดสาย เหล่านี้ เมื่อว่าโดยธรรมาธิฐานก็ล้วนแล้วแต่เป็นการเกิดขึ้นของปัจจัยสมุปบาทธรรมทั้งสิ้น กล่าวคือเมื่อมีอวิชชาแล้ว ก็เป็นเหตุให้สังขารเกิดขึ้นโดยเฉพาะเท่านั้น หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ เป็นต้น และเมื่อมีชาติแล้วก็เกิดเหตุให้ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกกะ โทมนัสสะ อุปายาสะ เกิดขึ้น หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ และเมื่อมีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว ก็เกิดเหตุให้อวิชชาเกิดขึ้น หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้นไม่ ความเป็นไปได้ดังนี้ยอมได้ชื่อว่า วัฏฏสงสาร เพราะมีความผูกพันกันอยู่ไม่ขาดสาย อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไปอยู่ในภูมิทั้ง ๓ อย่างหนึ่ง และหาเบื้องต้นมิได้ อย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้แหละ สมเด็จพระจอมมุนีจึงตรัสว่าเป็นปัจจัยสมุปบาท

อนึ่ง ที่กล่าวว่าหาเบื้องต้นไม่ได้ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกล่าวในท่ามกลางภิกษุทั้งหลายว่า “อนมตฺตฺโคโย ภิกฺขเว สํสํโร ปุพฺพโกฏฺฐิ น ปณฺณายติ อวิชฺชานีวรณํ สตุตฺตํ ตณฺหาสํโยชนํ สนฺทาวตํ สํสารตํ”^๒

^๒ ส. น. ๑๖/ข้อ ๔๒๒

แปลความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้ ย่อมรู้เบื้องต้นไม่ได้ เบื้องปลายนั้นย่อมไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายที่มีวิชชาวิมุตติและตณฺหาสังโยชน์ เหล่านี้ จึงได้วนเวียนอยู่ในสังสาระ

จำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาทโดยสังจะ ตามอภิธรรมภาชนีนัย

อวิชชา สังขาร	จัดเป็น สมุทยสังจะ
วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา	จัดเป็น ทุกขสังจะ
ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ	จัดเป็น สมุทยสังจะ
อุปปัตติภาวะ ชาติ ชรามรณะ	จัดเป็น ทุกขสังจะ

แสดงการเปรียบเทียบองค์ปฏิจจสมุปบาทตามนัยสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

อวิชชา	เปรียบเหมือน	คนตาบอด
สังขาร	”	เดินสะดุด
วิญญูณ	”	หกล้ม
นามรูป	”	เกิดบาดแผลขึ้นเพราะหกล้ม
สฬายตนะ	”	แผนที่พู่ขึ้นใหม่ติดต่อกับแผลเก่า
ผัสสะ	”	แผลเก่ากับแผลใหม่ถูกระทบกับสิ่งหนึ่งสิ่งใด
เวทนา	”	คนตาบอดนั้นรู้สึกเจ็บปวดแผลที่ถูกกระทบกระทั่ง
ตัณหา	”	คนตาบอดมีความต้องการยามารักษาบาดแผลนั้น
อุปาทาน	”	คนตาบอดไปเอายาที่ไม่ถูกกับแผลมา
ภาวะ	”	คนตาบอดเอายาที่นั้นมาทาที่แผล
ชาติ	”	แผลที่ลุกลามมากขึ้นเพราะไม่ถูกกับยา
ชรามรณะ	”	แผลที่แตกเลอะเทอะ

การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยนัยทั้ง ๔ เพื่อละทิฐิ ๗

การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทเพื่อให้ละทิฐิ ๗ อย่างได้นั้นมี ๔ นัย คือ

๑. เอกัตตนัย ๒. นานัตตนัย ๓. อพยาปารนัย ๔. เอวังรัมมตานัย

๑. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า รูปนามขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายนั้น มีการเกิดการดับติดต่อกันไม่ขาดสาย ในภพหนึ่งก็ดี ในภพต่อๆ ไปก็ดี การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า เอกัตตนัย

๒. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การสืบต่อกันของรูปนามขันธ ๕ นี้ แม้ว่าจะเป็นไปโดยไม่ขาดสายก็จริง แต่สภาวะของปฏิจจสมุปบาทธรรมเหล่านี้ มีสภาพต่างกัน มีเหตุผลต่างกัน การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า นานัตตนัย

๓. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า เหตุต่างๆ มีอวิชชาเป็นต้นที่ทำให้ผลต่างๆ มีสังขารเป็นต้น เกิดขึ้นไม่มีการชวนชวยพยายามที่จะให้ผลเกิดขึ้น ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลที่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นเป็นไปตามสภาวะเท่านั้น ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะมาจัดแจงให้เป็นไปได้ การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า อพยาปารนัย

๔. เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การเกิดขึ้นของผลธรรมต่างๆ นั้นมีเหตุของตนๆ โดยเฉพาะไม่ก้ำก่ายกัน เช่น สังขารเกิดขึ้นก็มีอวิชชาเป็นเหตุ นอกจากอวิชชาแล้ว ธรรมอื่นๆ จะเป็นเหตุให้สังขารเกิดขึ้นไม่ได้ การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า เอวังรัมมตานัย

การพิจารณาโดยเอกัตตนัย สามารถละอุจเฉททิฐิและนัตถิกทิฐิได้ เพราะแลเห็นสันตติสืบต่อกันอยู่ไม่ขาดสาย คือเกิดแล้วตายๆ แล้วเกิด ไม่มีสูญหายไป

การพิจารณาโดยนานัตตนัย สามารถละสัสสตทิฐิได้ เพราะแลเห็นสภาพของเหตุ และสภาพของผลนั้นไม่เหมือนกัน และธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลก็เกิดขึ้นใหม่อยู่เสมอ ไม่ใช่เกิดขึ้นแล้วก็ตั้งอยู่ได้ตลอดไป เช่น เวทนากับตัณหาที่เป็นเหตุและเป็นผลคู่หนึ่งที่เกิดขึ้นนั้น เมื่อเกิดแล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดใหม่อีกไม่มีของเก่าตั้งอยู่ เป็นของใหม่อยู่เรื่อยๆ ฉะนั้น ความเห็นที่เห็นว่าเที่ยง คือ สัสสตทิฐิจึงหายไป

การพิจารณาโดยอภยาปารณัย สามารถละอิสสรนิมมานวาทิฏฐิและ
อัตตทิฏฐิได้ เพราะอิสสรนิมมานวาทิฏฐินั้นมีความเห็นว่า สิ่งต่างๆ ที่ปรากฏ
ขึ้นได้ในโลกนี้มีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ถ้าไม่มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้นแล้ว สิ่งต่างๆ
เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนอัตตทิฏฐินั้น มีความเห็นว่าในสันดานของสัตว์ทั้งหลายมีตัวมีตนอยู่
และตัวตนนั้นเองเป็นผู้จัดแจงให้กระทำการต่างๆ ไปตามความพอใจของตัวตนนั้น
ฉะนั้น เมื่อพิจารณาเห็นว่าเหตุต่างๆ และผลต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเป็นไปตาม
สภาพธรรมของตน ธรรมที่เป็นเหตุก็ไม่มีการกังวลขวนขวายอย่างใดเพื่อจะให้
ผลของตนเกิดเป็นอนัตตะแท้ๆ เมื่อเห็นอย่างนี้จึงทำลายทิฏฐิทั้ง ๒ ดังที่กล่าว
แล้วนี้ได้

การพิจารณาโดยเอวังธัมมตานัย สามารถละอเหตุทิฏฐิและอกริยทิฏฐิได้
เพราะอเหตุทิฏฐินั้นมีความเห็นว่า สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดเพราะอาศัยเหตุ
กุศลกรรมอกุศลกรรมอย่างหนึ่งอย่างใด สัตว์ทั้งหลายที่มีความสุขความทุกข์นั้น
เกิดขึ้นเองตามธรรมดา ไม่ได้เกิดจากกุศลกรรมอกุศลกรรมเป็นเหตุ

ส่วนอกริยทิฏฐินั้นมีความเห็นว่า การกระทำดีก็ตามไม่ดีก็ตาม ไม่เรียก
ว่าเป็นกุศลอกุศล ทำก็ทำไปเฉยๆ ฉะนั้น ผู้ที่พิจารณาตามเอวังธัมมตานัยนี้ ย่อม
แลเห็นว่า ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลนั้นย่อมเกิดขึ้นเป็นคู่ๆ กันไปขาดเสียไม่ได้
ฉะนั้น จึงสามารถทำลายทิฏฐิทั้ง ๒ ดังกล่าวแล้วได้

แสดงคาถาที่กล่าวแนะนำในการพิจารณาปฏิจสุมุปาบท

อนาธิโก ภวอกกั

วิตการกเวทกั

นิจจุสุขสุกตเตหิ

สุณณั ปสเส ปุณปุณนั ฯ

(มาในภาสาลีกา)

ภวจักรที่ล้วนแต่กองทุกข์ซึ่งหมุนเวียนอยู่ยืนยาว นับภพนับชาติไม่ได้นี้
ย่อมหาเบื้องต้นแห่งการหมุนเวียนนั้นมิได้ ปราศจากตัวตน ก็ผู้สร้างและผู้สวຍ

เป็นอนัตตะ ไม่มีสภาพที่เป็น นิจจะ สุขะ สุขะ แต่อย่างใด ผู้มีปัญญาควรพิจารณาเสมอๆ ดังกล่าวมานี้

ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ และชอบพิจารณาค้นคว้าถึงเรื่องราวต่างๆ อยู่เสมอนั้น แม้จะเชื่อว่าโลกที่เราอยู่นี้ย่อมไม่ตั้งอยู่ถาวรได้ตลอดไป ต้องมีการถูกทำลาย และเมื่อทำลายลงแล้ว ก็เกิดขึ้นใหม่อีก ส่วนความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายนั้นก็เชื่อตามปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวว่า เพราะอวิชชาเป็นเหตุจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นเหตุจึงเกิดวิญญาณ ดังนี้ เป็นต้น แต่ก็ยังอดคิดสงสัยไม่ได้ว่าการเกิดขึ้นของโลกและสัตว์ทั้งหลายนั้น ตั้งต้นเกิดขึ้นที่แรกนั้นในเวลาใด เมื่อพยายามพิจารณาไปมาแล้วก็ตัดสินใจไม่ได้ บุคคลที่พิจารณาตัดสินใจไม่ได้เหล่านี้ ก็เกิดความเข้าใจเอาเอง คือบางพวกก็เข้าใจเอาว่าโลกและสัตว์ทั้งหลายนี้ ย่อมปรากฏขึ้นโดยปราศจากเหตุที่ทำให้เกิดขึ้นในตอนแรก สำหรับการที่โลกถูกทำลาย และการที่โลกเกิดขึ้นใหม่อีกดี หรืออวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผล สังขารเป็นเหตุ วิญญาณเป็นผล เป็นต้นก็ดีเหล่านี้ ก็เป็นเหตุที่เกิดขึ้นภายหลังที่มีโลกและสัตว์ทั้งหลายปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น แต่เป็นเหตุประจำไม่ใช่เป็นเหตุแรกเริ่ม ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจเอาเองอย่างนี้ จึงกลายเป็นผู้ที่มีเหตุกตัญญูเกิดขึ้นโดยไม่รู้สีกตัว อีกพวกหนึ่งก็เข้าใจเอาว่า โลกและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุผล ดังกล่าวแล้วนั้น เป็นเหตุผลที่เกิดขึ้นตามธรรมดา หลังจากที่มีโลกและสัตว์ปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น ส่วนต้นเหตุแรกเริ่มนั้น ต้องมีผู้เป็นใหญ่ คือพระเจ้าผู้สร้างขึ้น ถ้าไม่มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้นแล้ว สิ่งต่างๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น ผู้ที่มีความเข้าใจเอาเองอย่างนี้ จึงกลายเป็นพวกอิสสรนิมมานวาทิกฏฐิไปโดยไม่รู้สีกตัวเช่นเดียวกัน

บุคคลทั้ง ๒ พวกดังกล่าวมานี้ แล้วแต่มีความคิดที่ทำให้เสียประโยชน์ คือในสิ่งที่ไม่ควรคิดก็เอามาคิด จนกระทั่งทำให้ตนกลายเป็นพวกมิจฉาทิกฏฐิไปด้วยเหตุนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงกล่าวตักเตือนภิกษุทั้งหลายว่า

“จตุตทาริมา นิ กุขเว อจินเตยยานิ น จิตฺเตตฺตพฺพานิ, ยานิ จินฺเตนฺโต อุมมาทสฺส วิมาตสฺส ภาเค อสฺส, กตฺมานิ จตฺตาริ? พุทฺธานํ ภิกฺขเว

พุทธวิสัย อจินไตย โน จินฺตเตตฺตพฺโพ ยํ จินฺตเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิมาตสฺส ภาคี
 อสฺส, ฌายิสฺส ภิกฺขเว ฌานวิสโย อจินไตย โน จินฺตเตตฺตพฺโพ, ยํ จินฺตเตนฺโต
 อุมฺมาทสฺส วิมาตสฺส ภาคี อสฺส, กมฺมวิปาโก ภิกฺขเว อจินไตย โน จินฺตเตตฺตพฺโพ,
 ยํ จินฺตเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิมาตสฺส ภาคี อสฺส, โลกจินฺตา ภิกฺขเว อจินตฺตเยยา
 น จินฺตเตตฺตพฺพา ยํ จินฺตเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิมาตสฺส ภาคี อสฺส, อิมานิ โข ภิกฺขเว
 จตฺตาริ อจินตฺตเยยานิ น จินฺตเตตฺตพฺพานิ ยานิ จินฺตเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิมาตสฺส
 ภาคี อสฺสาคี”

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ไม่ควรคิดที่ชื่อว่า อจินไตยธรรม มีอยู่ ๔ ประการ
 และถ้าผู้ใดเอามาคิดแล้ว ผู้นั้นก็จะพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้ามีความลำบากร
 สิ่งที่ไม่ควรคิด ๔ อย่างนั้น คืออะไรบ้าง? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัย คือ
 เรื่องที่เกี่ยวกับพระสัพพัญญุตญาณความเป็นไป และอานุภาพของพระสัมมา
 สัมพุทธเจ้า พระพุทธคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดอย่างหนึ่ง
 ฌานวิสโย คือฌานอภิญญาแห่งท่านทั้งหลายผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิด
 อย่างหนึ่ง กรรมวิบาก คือผลแห่งกรรมทั้งหลาย มีทิฏฐธัมมเวทนียกรรมเป็นต้น
 ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดอย่างหนึ่ง โลกจินตา คือความเป็นไปของโลก คือโลก
 อันเป็นที่อาศัยของสัตว์และสัตว์ทั้งหลาย แผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ เป็นต้นเหล่านี้
 ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดอย่างหนึ่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ไม่ควรคิด ๔ อย่าง
 ดังกล่าวมานี้ ถ้าผู้ใดคิด ผู้นั้นก็จะพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า มีความ
 ลำบากรเป็นแน่แท้

ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้วนี้ พุทธศาสนิกชนทั้งหลายควรพิจารณาการ
 หมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาทด้วยนัยทั้ง ๔ มีเอกัตตนัยเป็นต้น ดังที่ได้แสดงมา
 แล้วนั้น และเมื่อได้พิจารณาถี่ถ้วนแล้ว ก็จะเกิดความรู้เข้าใจขึ้นเองว่าความเป็น
 ไปของโลก และสัตว์ทั้งหลายนั้นย่อมหาต้นเหตุไม่ได้

* อ. จตุกก. ๒๑/ข้อ ๗๗

อนึ่ง ผู้ที่ไม่มีความรู้ในความเป็นไปแห่งปัจจุสมุปปาต ที่จะพ้นไปจากสังสารวัฏได้นั้นย่อมไม่เคยมีเลย แม้เพียงแต่จะฝันไป ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนผู้ปรารถนาจะพ้นจากกองทุกข์ทั้งหลาย จึงควรพยายามรู้ถึงความเป็นไปแห่งความหมุนเวียนของภวัฏจักรที่เรียกว่า ปัจจุสมุปปาตโดยถี่ถ้วน

การพิจารณาปัจจุสมุปปาตของพระอนนทเถระ และพระโอราทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่กัมมาสทัมมนิคมในแคว้นกุรุ พระอนนทเถระได้ไปบิณฑบาตในหมู่บ้านนั้นทุกๆ บ้าน เพื่อสงเคราะห์อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย เหมือนหนึ่งนำอุทุมพรพโยไปแจกแก่ชาวบ้านเหล่านั้น วันหนึ่งเมื่อพระเถระไปบิณฑบาตกลับมาและฉันเสร็จแล้ว ก็ได้ไปปฏิบัติต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตามหน้าที่ของท่าน เมื่อถึงเวลากลางวัน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จเข้าสู่คันธกุฎีเพื่อทรงพักผ่อน แล้วพระอนนทเถระเจ้าก็กลับไปยังกุฎีของท่าน ได้ทำการอบรมสั่งสอนสาธุศิษย์ของท่านเสร็จแล้ว ก็ได้ไปหาที่สงบนั่งเสวยวิมุตติสุข คือเข้าผลสมาบัติอยู่ ณ ที่นั้น เมื่อออกจากผลสมาบัติแล้ว ก็ได้พิจารณาปัจจุสมุปปาตโดยอนุโลม ปฏิโลม แล้วพิจารณาจากต้นไปหากลางโดยอนุโลม ปฏิโลมจากปลายไปหากลาง โดยนัยที่พิจารณาว่า “สังขารเท่านั้นที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอวิชชาเป็นเหตุ หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยอวิชชาไม่ และอวิชชาที่เป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุตามสมควร วิญญาณเท่านั้นที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารเป็นเหตุ หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารไม่ และสังขารที่เป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุตามสมควร ท่านพิจารณาโดยนัยนี้เรื่อยๆ ไปจนถึง ชรา มรณะ เท่านั้นที่เกิดขึ้นโดยอาศัยชาติเป็นเหตุ หาใช่ตัวตน เรา เขา ชาย หญิง เกิดขึ้นโดยอาศัยชาติไม่ ท่านพิจารณาถึง ๓ ครั้ง คือจากต้นไปหาปลายๆ ไปหาต้น ๑ จากต้นไปหากลางๆ ไปหาต้น ๑ จากปลายไปหากลางๆ ไปหาปลาย ๑ ในระหว่างที่

พิจารณาอยู่นั้น ความเป็นไปของปฏิจสมุปบาทที่มีการอุปการะกันโดยเหตุและผล ทั้ง ๑๒ องค์ ก็ปรากฏชัดเจนขึ้นในปัญญาของท่านๆ จึงคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายได้ทรงแสดงว่า ปฏิจสมุปบาทธรรมนี้มีสภาพลึกลับซึ่ง และอาการที่เป็นไปก็แสดงให้เห็นว่าลึกลับ เราเองก็เป็นแต่เพียงสาวกที่มีปัญญาล้วนหนึ่งเท่านั้น แต่ก็มีแสงสว่างชัดเจนในความเป็นไปของปฏิจสมุปบาทธรรมนี้เป็นอย่างดี พระสาวกองค์อื่นๆ จะมีความรู้สึกเหมือนอย่างเราหรือไม่หนอ ครั้นถึงเวลาเย็น พระอานนท์เถระก็ได้ไปเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วทูลถวายว่า “อจุณริย ภนฺเต, อพฺภุตํ ภนฺเต, ยาวคมฺภีโร จายํ ภนฺเต ปฏิจฺสมุปฺปาโท คมฺภีรวาภาโส จ, อถ จ ปณฺ เม อุตฺตานุคฺคตานุโก วีย ขายติ”^๒ ข้าแต่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก เป็นสิ่งพิเศษที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนเลย ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปฏิจสมุปบาทธรรมนี้ ปรากฏชัดเจนแก่ข้าพระองค์ เหมือนกับว่าธรรมนี้เป็นสิ่งดีๆ

เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงฟังพระอานนท์ทูลถวายดังนี้แล้ว ก็ทรงนึกอยู่ในพระทัยว่า อานนท์น้องเรานี้กล่าวถึงเรื่องที่เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายว่าปฏิจสมุปบาทธรรมนี้ ปรากฏชัดเจนถี่ถ้วนแก่ตน การที่พระอานนท์กล่าวดังนี้ก็คล้ายกับว่าพยายามเอื้อมมือให้ถึงภวัคคภูมิ พยายามจะฝ่าภูเขาสีเนรุให้แตก เพื่อจะเอาแก้วที่อยู่ภายในนั้น พยายามจะข้ามมหาสมุทร โดยไม่ต้องอาศัยเรือ พยายามจะพลิกแผ่นดินเพื่อจะเอาโอชาที่อยู่ในดินนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้เราจำเป็นต้องห้ามคำพูดเช่นนี้ แล้วจะต้องแสดงให้เห็นถึงความลึกลับของปฏิจสมุปบาทธรรมให้เข้าใจ เมื่อพระองค์ทรงดำริเช่นนั้นแล้ว ก็ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “มา เหวํ อานนฺท มา เหวํ อานนฺท คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺสมุปฺปาโท คมฺภีรวาภาโส” ดูก่อนอานนท์ อย่าพูดอย่างนี้ๆ อานนท์ ปฏิจสมุปบาทธรรมนี้มีสภาพลึกลับยิ่งนัก และอาการที่เป็นไปก็แสดงให้เห็นว่าลึกลับ

^๒ ถ. น. ๑๖/ข้อ ๒๒๔

ปฏิจสมเด็จพระปาตปิณี เป็นธรรมที่มีสภาพลิกซึ่ง และอาการที่เป็นไปก็ แสดงให้เห็นว่าลิกซึ่งนั้น อุปมาเหมือนน้ำในมหาสมุทรที่อยู่ใกล้ภูเขาสีเนรุณนั้น

ตามธรรมดาความเป็นไปของน้ำนั้นมียุ ๔ ชนิด คือ

๑. บางแห่ง เมื่อมองดูเข้าใจว่าลิก แต่ความจริงนั้นตื้นเพียง ๒-๓ ศอก เท่านั้น เช่น น้ำในสระหรือในคูที่มีใบไม้หล่นลงไปเน่าอยู่ก้นสระหรือก้นคู ทำให้น้ำนั้นปรากฏมีสีเขียว ผู้ที่เห็นจะเข้าใจว่าน้ำในสระหรือในคูนั้นลิกมาก แต่ถ้าหยั่งดูแล้วก็ปรากฏว่าตื้น

๒. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูแล้วเข้าใจว่าตื้น แต่ความจริงนั้นลิกมาก เช่น น้ำในสระ หรือในบ่อ ในลำธารบางแห่งมีความใสจนแลเห็นสิ่งต่างๆ ที่อยู่ข้างใต้ ได้ชัดเจน ทำให้ผู้เห็นเข้าใจว่าตื้น แต่ถ้าหยั่งดูแล้ว ปรากฏว่าลิกมาก

๓. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูแล้วก็รู้ว่าตื้น และน้ำในที่นั้นก็มีสภาพตื้นจริงๆ เช่น น้ำในโอ่ง ในกระถาง ในหม้อ เป็นต้น

๔. น้ำบางแห่ง เมื่อมองดูก็รู้ว่าลิก และน้ำในที่นั้นก็มีสภาพลิกจริงๆ เช่น น้ำในมหาสมุทรใหญ่ๆ

ความลิกซึ่งของปฏิจสมเด็จพระปาตปิณี นี้ อยู่ในพวงน้ำประเภทที่ ๔ อย่างเดียว ยากที่บุคคลธรรมดาจะเข้าใจได้แจ่มแจ้งชัดเจน ด้วยเหตุนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสห้ามพระอานนท์ไม่ให้พูดว่า ปฏิจสมเด็จพระปาตปิณี คล้ายกับว่าเป็นธรรมตื้นมากสำหรับพระอานนท์

ในบรรดาสาวกทั้งหลายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ยกเว้นพระอัครสาวกทั้งสองแล้ว สาวกองค์อื่นๆ นั้น ที่จะมีความเข้าใจในปฏิจสมเด็จพระปาตปิณี ได้ชัดเจนถี่ถ้วน เหมือนกับพระอานนท์นั้นไม่มี และในการที่พระอานนท์มีปัญญารู้ได้ชัดเจนถี่ถ้วนเช่นนี้ ก็ด้วยอาศัยเหตุ ๔ อย่างคือ

๑. อุปภูถกอธิการ เป็นผู้ที่เคยสร้างทาน ศีล ภาวนา แล้วปรารถนาเป็น พุทธอุปัฏฐาก

๒. อนนฺเตวาสโก ได้เป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับพระบรมศาสดา
 ๓. โสตาปนโน ได้สำเร็จพระโสดาบัน
 ๔. พหุสสุตธโร เป็นผู้มีความรู้มากที่สุดใน

จบ การแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรม โดยสุตตันตภาขณียนัย

การแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรม โดยอภิธรรมภาขณียนัย

การแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ มีอยู่ ๒ นัย คือสุตตันตภาขณียนัย และอภิธรรมภาขณียนัย ที่พระอนรุทธาจารย์ได้นำมาแสดงในปริจเฉทที่ ๘ นี้ เป็นการแสดงโดยสุตตันตภาขณียนัย ซึ่งแสดงถึงความเป็นไปแห่งปฏิจจสมุปบาทในจิตหลายๆ ดวง ชื่อว่า “นานาจิตตักขณิก-ปฏิจจสมุปบาท” และต่อไปนี้จะได้แสดงโดยอภิธรรมภาขณียนัย ซึ่งแสดงถึงความเป็นไปแห่งปฏิจจสมุปบาทในจิตดวงหนึ่งๆ ชื่อว่า “เอกจิตตักขณิก-ปฏิจจสมุปบาท”

ในการแสดงโดยอภิธรรมภาขณียนัยนี้ ได้แบ่งออกเป็น ๓ พวก คือ

๑. อกุศลบท ๒. กุศลบท ๓. อพยากตบท

๑. อกุศลบท

ในอกุศลบทนี้จะแสดงความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาท เฉพาะในทิวฏฐิต-สัมปยุตตจิต ๔ เท่านั้น

อวิชชาปจฺจุยา สงฺขารปจฺจุยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจุยา นามํ นามปจฺจุยา ญฺญายตนํ ญฺญายตนปจฺจุยา ผสฺสโต ผสฺสปจฺจุยา เวทนา เวทนาปจฺจุยา ตณฺหา ตณฺหาปจฺจุยา อุปาทานํ อุปาทานปจฺจุยา ภโว

ภวปัจจุยา ชาติ ชาติปัจจุยา ชรามรณ เอเวตตสฺส เภวตสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส
สมุทโย โหติ ฯ

เพราะอวิชชาเป็นเหตุ อปฺปญฺญาภิสังขาร คือทวิฏฐิคตสัมปยุตตอกุสลเจตนา
ที่เป็นไปพร้อมด้วยอวิชชานั้น จึงเกิดขึ้น

เพราะอปฺปญฺญาภิสังขาร คือทวิฏฐิคตสัมปยุตตอกุสลเจตนาเป็นเหตุ ทวิฏฐิ-
คตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เจตสิกขันธ์ ๓ ที่ประกอบกับทวิฏฐิ-
คตสัมปยุตตจิตนั้นๆ จึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกขันธ์ ๓ ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มนายตนะ
คือทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะมนายตนะ คือทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มโนสัมผัสสะที่
ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัสสะ ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เวทนา
ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะเวทนา ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ตัณหาที่
ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะตัณหา ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ อุปาทาน ๓
(เวณิกามุปาทาน) ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะอุปาทาน ๓ ที่ประกอบกับทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ภาวะ คือ
ทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาท (เวณิกวิฏฐิ) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาท (เวณิกวิฏฐิ) เป็นเหตุ นามชาติ
คืออาการที่เกิดขึ้นของทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาทนั้น จึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คืออาการที่เกิดขึ้นของทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาทเป็นเหตุ
นามชรา นามมรณะ คือขณะตั้งและขณะดับของทวิฏฐิคตสัมปยุตตจิตตูปบาท จึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มี
อวิชชาเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อธิบายพิเศษ

ในที่นี้ที่แสดงว่า “วิญญาณปจฺจยา นาม” ไม่แสดงว่า “วิญญาณปจฺจยา
นามรูป” นั้น ก็เพราะว่าต้องการแสดงธรรมที่ประกอบกับจิตดวงหนึ่งๆ
และต้องการแสดงให้เป็นไปได้ในภูมิที่จิตเกิดได้ทั่วไป ฉะนั้น จึงไม่ใช่คำว่า
“นามรูป”

ที่แสดงว่า “นามปจฺจยา จณฺเฐยตฺถ” ไม่แสดงว่า “นามปจฺจยา สพฺยาตฺถ”
นั้น ก็เพราะว่าธรรมที่เป็นเหตุอันเป็นนาม คือเจตสิกอย่างเดียวไม่มีรูป ฉะนั้น
ธรรมที่เป็นผลจึงต้องเป็นนามด้วยกัน คืออายตนะที่ ๖ อันได้แก่จิตอย่างเดียว

องค์ธรรมของ วิญญาณ ในบทว่า สงฺขารปจฺจยา วิญญาณ และ
องค์ธรรมของ จณฺเฐยตฺถ ในบทว่า นามปจฺจยา จณฺเฐยตฺถ ทั้ง ๒ นี้ ได้แก่
ทวิฏฐิตตัมปยุตตจิตเหมือนกัน แต่ที่มีพิเศษนั้นก็คือ ในบทว่า “สงฺขาปจฺจยา
วิญญาณ” นั้น เจตนาเป็นเหตุพิเศษของวิญญาณ เจตสิกชั้น ๓ เป็นผลสามัญ
ของวิญญาณ

ในบทว่า “นามปจฺจยา จณฺเฐยตฺถ” นั้น เจตสิกชั้น ๓ เป็นเหตุสามัญ
ของจณฺเฐยตฺถะ ผัสสะเจตสิกเป็นผลพิเศษของจณฺเฐยตฺถะ

ในอภิธรรมภาณินัยนี้ พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงแสดง โสกะ ปริเทวะ
เป็นต้น ซึ่งเป็นผลของชาติ ทรงแสดงแต่ “ชาติปจฺจยา ขรามรณ” เท่านั้น
ทั้งนี้ก็เพราะว่าในจิตตักขณดวงหนึ่งๆ นั้น โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เหล่านี้ย่อม
เกิดขึ้นไม่ได้ และอีกประการหนึ่ง โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นเหล่านี้ ก็ไม่ได้เกิดใน
ภูมิทั่วไป เช่น ในรูปภูมิ อรูปภูมิ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงไม่ทรงแสดง โสกะ
ปริเทวะ เป็นต้น ให้เป็นผลของชาติ

ความเป็นไปของปฏิจสุมฺปาทในทวิฏฐิตตวิปยุตตจิต ๔ มีพิเศษดังนี้
“เวทนา ปจฺจยา ตณฺหา ตณฺหาปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว”

ความเป็นไปของปฏิจจนุปปาตในโทสมูลจิต มีพิเศษดังนี้ “เวทนาปจฺจยา ปฏิฆํ ปฏิฆปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว”

ในวิจิกิจจาสัมปยุตตจิต มีพิเศษดังนี้ “เวทนาปจฺจยา วิจิกิจฺจา วิจิกิจฺจปจฺจยา ภโว”

ในอุทฺธจจสัมปยุตตจิต มีพิเศษดังนี้ “เวทนาปจฺจยา อุทฺธจจํ อุทฺธจฺจ-
ปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว”

๒. กุศลบท

ในกุศลบทนี้ จะแสดงความเป็นไปของปฏิจจนุปปาตเฉพาะใน
มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เท่านั้น

กุศลมูลปจฺจยา สงฺขารํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา
นามํ นามปจฺจยา ญฺญายตนํ ญฺญายตนปจฺจยา ผสฺโส ผสฺสปจฺจยา เวทนา
เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา
ชาติ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ เอวเมตสฺส เภวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทฺโย โหติ ฯ

เพราะกุศลมูล ๑ เป็นเหตุ ปุญฺญาภิสังขาร คือนมหากุศลญาณสัมปยุต
เจตนาที่เป็นไปพร้อมด้วยกุศลมูล ๑ จึงเกิดขึ้น

เพราะปุญฺญาภิสังขาร คือนมหากุศลญาณสัมปยุตตเจตนาเป็นเหตุ มหา-
กุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เจตสิกชั้นที่ ๓ ที่ประกอบกับ
มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกชั้นที่ ๓ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ
มนายตนะ คือนมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะมนายตนะ คือนมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ มโนสัมผัสสะที่
ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะมโนสัมผัสสะ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ เวทนาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะเวทนา ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ปสาทะ คือศรัทธาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะปสาทะ คือศรัทธาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ อริโมกษ์ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต จึงเกิดขึ้น

เพราะอริโมกษ์ ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเป็นเหตุ ภาวะ คือมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตดูปบาท (เว้นอริโมกษ์) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือมหากุศลญาณสัมปยุตตดูปบาท (เว้นอริโมกษ์) เป็นเหตุ นามชาติ คือการเกิดขึ้นของมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตดูปบาท จึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คืออาการเกิดขึ้นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตดูปบาทเป็นเหตุ นามขรา นามมรณะ คือขณะตั้ง และขณะดับของมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตดูปบาท จึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มีกุศลมูล เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

อธิบายพิเศษ

ความเป็นไปของปฏิจาสมูปบาทในกุศลบทนี้ ไม่ได้แสดงว่า “เวทนา ปจฺจยา ตณฺหา ตณฺหาปจฺจยา อูปาทานํ” แต่แสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาธปจฺจยา อริโมกฺโข” นั้น ก็เพราะ ตณฺหา อูปาทาน นี้นี้ประกอบกับโลภมูลจิตเท่านั้น ไม่ได้ประกอบกับจิตอื่นๆ ฉะนั้น จึงแสดงศรัทธาแทนตณฺหา อริโมกษ์ แทนอูปาทาน ดังที่แสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาธปจฺจยา อริโมกฺโข” ซึ่งเปรียบเทียบสภาพความเป็นไปแล้ว ตณฺหา มีสภาพยินดีติดใจในอารมณ์

ศรัทธาก็มีสภาพยินดีจิตใจในอารมณ์เหมือนกัน และอุปาทานก็มีสภาพเข้าไปยึดมั่นในอารมณ์ อธิโมกษ์ก็มีสภาพเข้าไปยึดมั่นในอารมณ์เหมือนกัน ฉะนั้น จึงได้ยกเอาศรัทธา และอธิโมกษ์ขึ้นแสดงแทนตัณหา อุปาทาน

ความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาทในกุศลจิตอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน แต่สำหรับในบทสุดท้าย ที่แสดงกับโลกุตตรจิตนั้นแสดงว่า “เอวเมเตสํ ฐมฺมานํ สมุทโย โหติ” แปลว่า การเกิดขึ้นของโลกุตตรกุศลธรรม ย่อมเป็นไปดังนี้

๓. อพยากตบท

ในอพยากตบทนี้ จะแสดงความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาท เฉพาะใน ทวิปัญจวิญญูณ ๑๐ เท่านั้น

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามํ นามปจฺจยา ฉกฺขายตณํ ฉกฺขายตณปจฺจยา ผสฺสํ ผสฺสปจฺจยา เวทนา เวทนปจฺจยา ภวํ ภวปจฺจยา ชาติ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทฺถกฺขณฺนุสฺส สมุทโย โหติ ฯ

เพราะปัญญากิสังขาร อปัญญากิสังขาร คือมหากุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ เป็นเหตุ ทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ เป็นเหตุ เจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับ ทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะเจตสิกชั้น ๓ ที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ เป็นเหตุ มนายตนะ คือทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะมนายตนะ คือทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ เป็นเหตุ ผัสสะ ๕ มี จักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะผัสสะ ๕ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ เป็นเหตุ เวทนาที่ประกอบกับทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ จึงเกิดขึ้น

เพราะเวทนา ที่ประกอบกับทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ เป็นเหตุ ภาวะ คือ ทวิปัญญาญาณจิตอุปบาท (เว้นเวทนา) จึงเกิดขึ้น

เพราะภาวะ คือทวิปัญญาญาณจิตอุปบาท (เว้นเวทนา) เป็นเหตุ นามชาติ คืออาการที่เกิดขึ้นของทวิปัญญาญาณจิตอุปบาท จึงเกิดขึ้น

เพราะนามชาติ คืออาการที่เกิดขึ้นของทวิปัญญาญาณจิตอุปบาทเป็นเหตุ นามขรา นามมรณะ คือขณะตั้งและขณะดับของทวิปัญญาญาณจิตอุปบาท จึงเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่างๆ มีปัญญากิสังขาร อပ္ปัญญากิสังขาร เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

✍ หมายเหตุ.....การแสดงปฏิจสมุปบาทในอเหตุกวิปากจิตที่เหลือ และอววัชชนจิต ๒ นั้น มีแสดงพิเศษตรงที่ว่า “เวทนาปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว” เท่านั้น และในสเหตุกวิปากจิตแสดงว่า “เวทนาปจฺจยา ปสาโท ปสาทปจฺจยา อธิโมกฺโข อธิโมกฺขปจฺจยา ภโว” บทนอกนั้นแสดงเหมือนกัน

ในบทสุดท้ายที่แสดงกับโลกุตตรวิปากจิตนั้นไม่ได้แสดงว่า “เอวเมตฺสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมุตโย โหติ” เปลี่ยนเป็นแสดงว่า “เอวเมตฺสฺส ฐมฺมานํ สมฺมุตโย โหติ” แปลว่า การเกิดขึ้นของโลกุตตรวิปากกรรม ย่อมเป็นไปดังนี้

✍ หมายเหตุ.....ในคัมภีร์วิภังค์ได้แสดงปฏิจสมุปบาทโดย อภิธรรมภาษณีนัย แบ่งออกเป็นนิทเทสมืออยู่ ๖ คือ

๑. อกุสลนิทเทส
๒. กุสลนิทเทส
๓. อัปฺยากตนิทเทส

นิทเทสทั้ง ๓ นี้ เหมือนกันกับอกุสลบถ กุสลบถ อัปฺยากตบถในหลักสูตรนั่นเอง

๔. อวิชชามูลกกุศลนิทเทส ได้แก่ นิทเทสของกุศลจิต ๒๑ ที่มีอวิชชาเป็นมูล ในนิทเทสนี้มีองค์ปฏิจสุมปาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม ัญญายตนะ ผัสสะ เวทนา ปสาทะ อธิโมกษ์ ภาวะ ชาติ ชรามรณะ

๕. กุศลมูลกวิปากนิทเทส ได้แก่ นิทเทสของกุศลวิปากจิต ๒๕ ที่มีกุศลเป็นมูล ในนิทเทสนี้ ปัญจวิญญาณที่เป็นกุศลวิปากจิต ๕ มีองค์ปฏิจสุมปาท ๑๐ คือ กุศลมูล สังขาร วิญญาณ นาม ัญญายตนะ ผัสสะ เวทนา ภาวะ ชาติ ชรามรณะ

อเหตุกกุศลวิปากจิตที่เหลือ ๓ มีองค์ปฏิจสุมปาท ๑๑ คือเพิ่ม อธิโมกษ์ ในระหว่างเวทนา กับภาวะ เป็นเวทนา อธิโมกษ์ ภาวะ องค์ที่เหลือเหมือนกันกับปัญจวิญญาณที่เป็นกุศลวิปากจิต

๖. อกุศลมูลกวิปากนิทเทส ได้แก่ นิทเทสของอกุศลวิปากจิต ๓ ที่มีอกุศลเป็นมูล ในนิทเทสนี้ ปัญจวิญญาณที่เป็นอกุศลวิปากจิต ๕ มีองค์ปฏิจสุมปาท ๑๐ คืออกุศลมูล สังขาร องค์ที่เหลือเหมือนกันกับปัญจวิญญาณที่เป็นกุศลวิปากจิต

อกุศลวิปากจิตที่เหลือ ๒ มีองค์ปฏิจสุมปาท ๑๑ คือเพิ่มอธิโมกษ์ ในระหว่างเวทนา กับภาวะ เป็นเวทนา อธิโมกษ์ ภาวะ เท่านั้น

จบ ปฏิจสุมปาทนัย

ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

แสดงบาปและคำแปลตามอริยมรรคตั้งคณะ

๑. เหตุปัจจัย อารมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนนตรปัจจัย
สมนนตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อลฺลสมณฺณปัจจัย นิสุสยปัจจัย อุปนิสุสยปัจจัย
ปุเรชาติปัจจัย ปจฺจชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กมฺมปัจจัย วิปากปัจจัย
อาหารปัจจัย อินฺทฺรียปัจจัย ฌานปัจจัย มคฺคปัจจัย สมฺปยุตฺตปัจจัย
วิปฺปยุตฺตปัจจัย อตฺถิปัจจัย นตฺถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย อยมตฺถ
ปฏฺฐานนโย ฯ

๑. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ
๒. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี
๔. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันทีเดียว
๖. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความแก่กันและกัน
๘. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก
๑๐. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง
๑๒. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อยๆ
๑๓. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปรุงแต่งเพื่อให้กิจต่างๆ สำเร็จลง
๑๔. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก คือเข้าถึงความสุขและ
หมดกำลังลง

๑๕. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้นำ
๑๖. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ปกครอง
๑๗. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้เพ่งอารมณ์
๑๘. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นหนทาง
๑๙. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ประกอบ
๒๐. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ไม่ประกอบ
๒๑. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ยังมีอยู่
๒๒. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ไม่มี
๒๓. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ปราศจากไป
๒๔. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ยังไม่ปราศจากไป

รวมปัจจัยธรรม ๒๔ ดังกล่าวมานี้แหละ เป็นปฏิฐานนัย ในปัจจัยสังกะ

กาถาสังคหะที่แสดงถึงปัจจัย ๖ จำพวก

๒. ฉชา นามนตุ นามสุต	ปลฺลจชา นามรูปนํ
เอกชา ปุณ รูปสุต	รูปํ นามสุต เอกชา
ปลฺลสุตติ นามรูปานิ	นามสุต ทฺวิชา ทฺวํ
ทฺวยสุต นวชา เจติ	ฉทฺพิชา ปลฺลจยา กถํ ฯ

จำแนกปัจจัย ๒๔ ออกเป็นพวกๆ คือ

นาม	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม	มี	๖	ปัจจัย
นาม	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป	มี	๕	ปัจจัย
นาม	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูป	อีก	๑	ปัจจัย
รูป	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม	มี	๑	ปัจจัย
บัญญัตินามรูปทั้ง ๓	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม	มี	๒	ปัจจัย
นามรูปทั้ง ๒	เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปทั้ง ๒	มี	๘	ปัจจัย

วิปากนามขันธ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วย
อุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่งวิปากปัจจัย

๕. ปจฺจชาตา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส
ปจฺจชาตวเสนฺติ เอกธาว นามํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ

นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูป ๑ ปัจจัยนั้น คือ

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลังๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กายที่
เกิดก่อนๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยชาตปัจจัย

๖. จ วตฺถุณี ปวตฺติยํ สत्ตุนํ วิญฺญาณธาตุนํ ปญฺจารมฺมณานิ จ
ปญฺจวิญฺญาณวิธียา ปุเรชาตวเสนฺติ เอกธาว รูปํ นามสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ

รูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๑ ปัจจัยนั้น คือ

วัตถุทั้ง ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในปวัตติกาลอย่างหนึ่ง
อารมณ์ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญจวิญญาณวิธียาอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่ง
ปุเรชาตปัจจัย อันได้แก่ วัตถุปุเรชาตปัจจัย และอารมณ์มณปุเรชาตปัจจัย

๗. อารมฺมณวเสนฺ อุนิสฺสยวเสนฺติ จ ทฺวริชา ปญฺจตฺตินามรูปานิ
นามสฺสว ปจฺจยา โหนติ ฯ

บัญญัติ นาม รูป ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม ๒ นั้น คือ

ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย

๘. ตตฺถ รูปาทิวเสน นพฺพิชฺชํ โหติ อารมฺมณํ ฯ

ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น อารมณ์ปัจจัยมี ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งอารมณ์
มีรูปารมณ์ เป็นต้น

๙. อุนิสฺสโย ปน ติวริชฺชํ โหติ อารมฺมณฺณุนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย
ปกตฺตุนิสฺสโย เจติ ฯ

ส่วนอุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยปัจจัย อนันตรูป-
นิสสยปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย

๑๐. ตตฺถ อารมฺมณเมว ครุกตํ อารมฺมณูปนิสฺสโย ฯ

ในอุปนิสสยปัจจัยทั้ง ๓ นั้น อารมณฺที่พึงกระทำให้อาใจใส่เป็นพิเศษ
ชื่อว่า อารัมมณูปนิสสยปัจจัย

๑๑. อนนฺตรนिरุทฺธา จิตฺตเจตสิกภา ฐมา อนนฺตรูปนิสฺสโย ฯ

จิต และเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปโดยไม่มีระหว่างคั่นนั่นเอง
ชื่อว่า อนันตรูปนิสสยปัจจัย

๑๒. ราภาทโย ปน ฐมา สทฺธาทโย จ สุขํ ทุกขํ ปุคฺคโล โภชนํ
อุตุ เสนาสนญฺจ ยาถารหํ อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ กุสลาภิรมฺมานํ กมฺมํ
วิปากานนฺติ จ พหุธา โหติ ปกตูปนิสฺสโย ฯ

ส่วนอกุศลธรรมมีรากะเป็นต้น กุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ความสุขกาย
ทุกข์กาย บุคคล อาหาร อากาศ ที่อยู่เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ธรรม
ทั้งหลาย มีกุศลธรรม เป็นต้น ซึ่งเกิดอยู่ทั้งภายในและภายนอกตามสมควรก็ดี
และกรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิบากนามจันท์ก็ดี
ชื่อว่า ปกตูปนิสสยปัจจัยทั้งสิ้น ซึ่งมีหลายประเภท ดังนี้

๑๓. อธิปฺติ สหชาต อณฺณมณฺณ นิสฺสย อาหาร อินฺทฺริย วิปฺยตฺต
อตุลฺล อวิคตวเสนฺติ ยถารหํ นวธา นามรูปาณิ นามรูปานํ ปจฺจยา ภวนฺติ ฯ

นามรูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ๕ ปัจจัยนั้น คือ

โดยประเภทแห่งอธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย
อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย ตามสมควร

๑๔. ตตฺถ ครุกตมารมฺมณํ อารมฺมณฺธิปติวเสน นามานํ สหชาตาธิปฺติ
จตุพฺพิโสปี สหชาตวเสน สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ทฺวิโส โหติ อธิปฺติปจฺจโย ฯ

ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๕ นั้น อธิปไตยปัจจัย มี ๒ ปัจจัย คือ

อารมณ์ที่พึงกระทำให้อาใจใส่เป็นพิเศษ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม
ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ปฏิบัติปัจจัยอย่างหนึ่ง

องค์อธิปไตยทั้ง ๔ มีฉันทะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ
แก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่งสหชาติปฏิบัติปัจจัยอย่างหนึ่ง

๑๕. จิตตเจตสิก ฐมา อณุมมณฺญ สหชาตฺรูปานญจ มหฺภูตา
อณุมมณฺญ อุปาทารูปานญจ, ปฏิสนธิกุขณ วตฺตวิปากา อณุมมณฺญนฺติ จ
ติวิโร โหติ สหชาตปจฺจโย ฯ

สหชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วย
อุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะ
แก่อุปาทายรูปอย่างหนึ่ง

ในปฏิสนธิขณะ หทยวัตถุและวิปากนามจันทร์ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ
แก่กันและกันอย่างหนึ่ง

๑๖. จิตตเจตสิก ฐมา อณุมมณฺญ มหฺภูตา อณุมมณฺญ ปฏิสนธิกุขณ
วตฺตวิปากา อณุมมณฺญนฺติ จ ติวิโร โหติ อณุมมณฺญปจฺจโย ฯ

อณุมมณฺญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

ในปฏิสนธิขณะ หทยวัตถุ และวิปากนามจันทร์ ๔ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

๑๓. จิตตเจตสิกกา ธมฺมา อณฺณมณฺณํ สหชาตฺรูปานณฺจ, มหาภูตา
อณฺณมณฺณํ อุปาหารูปานณฺจ, ฉ วตฺถุณี สตฺตุนฺนํ วิญญาณธาทุนนฺติ จ ติวฺโร
โหติ นิสฺสยปจฺจโย ฯ

นิสฺสยปจฺจยฺมี ๓ อย่าง คือ

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วย
อุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนอย่างหนึ่ง

มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะ
แก่อุปาทายรูปอย่างหนึ่ง

วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญาณธาตุ ๗ อย่างหนึ่ง

๑๔. กพฺพิกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อรูปิโน อาหารา สหชาตานํ
นามรูปานนฺติ จ ทฺวิโร โหติ อาหารปจฺจโย ฯ

อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ

อาหารที่พึงกระทำให้เป็นคำ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กายอย่างหนึ่ง

นามอาหารทั้ง ๓ มีผัสสะเป็นต้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่
เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

๑๕. ปญฺจ ปสาทา ปญฺจนฺนํ วิญญาณานํ รูปชีวีตินฺทริยํ อุปาทินฺน-
รูปานํ, อรูปิโน อินฺทฺริยา สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ติวฺโร โหติ อินฺทฺริย-
ปจฺจโย ฯ

อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ

ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัญจวิญญาณอย่างหนึ่ง

รูปชีวีตินทริย เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทินนรูปอย่างหนึ่ง

นามอินทริยองค์ธรรม ๘ มีชีวีตินทริยเจตสิกเป็นต้น เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

๒๐. โอกกนตักขณ วตฺถ วิปากานํ, จิตฺตเจตสิกกา ฌมฺมา สหชาตฺรูปานํ
สหชาตวเสน, ปจฺจชาตา จิตฺตเจตสิกกา ฌมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส
ปจฺจชาตวเสน, จ วตฺถนิ ปวตฺติยํ สุตฺตนํ วิญฺญาณธาตุนํ ปุเรชาตวเสนติ
จ ติวโร โหติ วิปฺยุตฺตปจฺจโย ฯ

วิปฺยุตฺตปจฺจยมี ๓ อย่าง คือ

ในปฏิสนธิขณะ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิปากนามขันธ์ ๔
และจิตเจตสิกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจแห่ง
สหชาตวิปฺยุตฺตปจฺจยอย่างหนึ่ง

จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลังๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กายที่เกิดก่อนๆ
ด้วยอำนาจแห่งปจฺจชาตวิปฺยุตฺตปจฺจยอย่างหนึ่ง

ในปวัตติกาล วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญฺญาณธาตุ ๗ ด้วย
อำนาจแห่งปุเรชาตวิปฺยุตฺตปจฺจยอย่างหนึ่ง อันได้แก่ วัตถุปุเรชาตวิปฺยุตฺตปจฺจย
และวตถารมฺมณปุเรชาตวิปฺยุตฺตปจฺจย

๒๑. สหชาตํ ปุเรชาตํ ปจฺจชาตญจ สพฺพธา
กพฺพิการโ อหาโร รุปชีวิตมิจฺจนฺติ

ปญฺจวิโร โหติ อตฺถิปจฺจโย อวิกตปจฺจโย จ ฯ

อตฺถิปจฺจยและอวิกตปจฺจยมีอย่างละ ๕ ดังนี้ คือ

โดยความเป็นสหชาตชาติอย่างหนึ่ง

โดยความเป็นปุเรชาตชาติอย่างหนึ่ง

โดยความเป็นปจฺจชาตชาติอย่างหนึ่ง

โดยความเป็นกพพิการาหารอย่างหนึ่ง

โดยความเป็นรูปชีวิตินทรีย์อย่างหนึ่ง โดยประการทั้งปวง

๒๒. อารมฺมณฺญปนิสฺสยกมฺมตฺถิปจฺจเยสุ จ สพฺเพปิ ปจฺจยา สโมธานํ
กจฺจนฺติ ฯ

ถ้าจะแสดงปัจจัยโดยย่อแล้ว ปัจจัยทั้งหมดเหล่านี้ย่อมรวมลงใน
อาร์มมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย อัตถปัจจัย ทั้งสิ้น

๒๓. สหชาตรูปนุติ ปเนตฺถ สพฺพตฺถาปิ ปวตฺเต จิตฺตสมฺภูจฺจนาณํ
ปฏิสนฺธิยํ กญฺจตารูปานญจ วเสน ทฺวิธํ โหติติ เวทิตพฺพํ ฯ

หมายเหตุ ในปัญหานัยนี้ ที่ว่าสหชาตรูปในสหชาตชาติทั่วไปทั้งหมดนั้น
แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งจิตตชรูปที่เกิดขึ้นในปวัตติกาล และ
กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธีกาล นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบดังนี้

ปัจจัยนิมิตตาในปัญหานัย

๒๔. อิติ เตกาลิกา ธมฺมา กาลมุตฺตา จ สมฺภวา
อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ สงฺขตาสงฺขตา ตถา ฯ
ปญฺญตฺตตินามรูปานํ วเสน ทฺวิธา จิตา
ปจฺจยา นาม ปญฺจนาเน จตฺตวิสฺติ สพฺพถา ฯ

โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกาลทั้ง ๓ และที่เป็น
กาลวิมุตติที่เกิดขึ้นในอชฌัตตะและพหิทท ที่เป็นสังขตะและอสังขตะ หรือที่มี ๓ โดย
ประเภทแห่งบัญญัตินามรูปเหล่านี้ ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในปัญฐานปกรณ์โดย
ประการทั้งปวง ตามสมควรที่จะเป็นไปได้

จบ ปัญหานัย

✍หมายเหตุ สำหรับการแสดงปัญฐานนัยโดยพิสดารนั้น มีอยู่ใน
มหาปัญฐานปกรณ์ โดยเฉพาะซึ่งเป็นหลักสูตรของชั้น
มหาอาภิธรรมิกะเอก

จำแนกเนื้อความของพระอภิธรรมโดยรูปนามและบัญญัติ

๑. ตตฺถ รูปธมฺมา รูปกุขฺโข จ จิตฺตเจตสิกสงฺขาตา จตฺตาริ อรูปิโน
ขฺนฺธา นิพฺพานญฺเจติ ปญฺจวิธมฺปิ อรูปนฺติ จ นามนฺติ จ ปวฺจจติ ฯ

ในเนื้อความของพระอภิธรรมนั้น ที่เรียกว่า รูปธรรม ก็ได้แก่ รูปชั้น
นั่นเอง นามชั้น ๔ คือ จิต เจตสิก และนิพพาน รวมทั้ง ๕ อย่างนี้เรียกว่า อรูป
ก็ได้ นามก็ได้

แสดงบัญญัติ

๒. ตโต อวเสสา ปญฺญตฺติ, สา ปน ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ,
ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติติ จ ทฺวิธา โหติ ฯ

ส่วนเนื้อความที่เหลือจากรูปนามนั้นเรียกว่า บัญญัติ และบัญญัตินี้แบ่งออก
เป็น ๒ อย่างคือ อตฺตบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้ได้โดยประการต่างๆ
อย่างหนึ่ง และสัททบัญญัติ เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้รู้เนื้อความโดยประการต่างๆ
อย่างหนึ่ง

แสดงประเภทอตฺตบัญญัติ

๓. กถํ? ตํตํภูตวิปริณามการมฺปาทาย ตถา ตถา ปญฺญตฺตา
ภูมิปพฺพตาทิกา, สมฺภารสนฺนิเวสการมฺปาทาย เภรธสภฺภาทิกา, ขนฺธปญฺจก-
มฺปาทาย ปุริสปุคฺคตาทิกา, จนฺทาวภูฏานาทิกมฺปาทาย ทิสากาลาทิกา, อสมฺมุฏฺจา-
การมฺปาทาย ภูปฺภูทาทิกา, ตํตํภูตนิमित्तํ ภาวนาวิเสสญฺจ อุปาทาย กลินฺนิमितฺตาทิกา
เจติ, เอวมาทิปฺปเกทา ปน ปรมตฺตโต อวิขฺขมานาปี อตฺตจฺจนายากาเรน
จิตฺตูปฺปาทานมารมฺมณญฺตา, ตํ ตํ อุปาทาย อุปนิจาย การณํ กตฺวา ตถา ตถา
ปริกปฺปิยมานา สงฺขายติ สมฺมุทยายติ โวหริยติ ปญฺญาปิยตฺติติ ปญฺญตฺติติ
ปวฺจจติ ฯ อยํ ปญฺญตฺติ ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ นาม ฯ

บัญญัติทั้ง ๒ ประเภทนั้นเป็นอย่างไร?

สันตानบัญญัติ มีพื้นดิน ภูเขา เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า พื้นดิน ภูเขาเป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยอาการที่เป็นไปต่างๆ ของมหาภูตรูป ๔ นั้นๆ ประการหนึ่ง

สมุหบัญญัติ มีบ้าน รถ เกรียน เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า บ้าน รถ เกรียน เป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยอาการที่ประชุมแห่งวัตถุสิ่งของต่างๆ ประการหนึ่ง

สัตวบัญญัติ มีผู้ชาย บุคคล เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า ผู้ชาย บุคคล เป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยชั้นทั้ง ๕ ประการหนึ่ง

ทิสาบัญญัติ มีทิศตะวันออก เป็นต้น และกาลบัญญัติ มีเวลาเช้า เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า ทิศตะวันออก เวลาเช้า เป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนประทักษิณรอบภูเขาสิเนรุของพระจันทร์ พระอาทิตย์ นักขัตตาราเหล่านี้ประการหนึ่ง

อากาศบัญญัติ มีบ่อ ถ้ำ เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า บ่อ ถ้ำ เป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยอาการที่มหาภูตรูปทั้ง ๔ ไม่ได้กระทบกันประการหนึ่ง

กสิณบัญญัติ และนิมิตบัญญัติ มีบริกรรมนิมิต เป็นต้น ที่ได้สมมติเรียกกันด้วยประการต่างๆ ว่า กสิณ บริกรรมนิมิตเป็นต้นนั้นๆ ก็โดยอาศัยนิมิตอารมณ์ของมหาภูตรูปมีปลวกสิณ เป็นต้น และอาศัยความเป็นไปโดยพิเศษตามลำดับแห่งภavana มีบริกรรมภavanaเป็นต้นประการหนึ่ง

ประเภทแห่งอัตถบัญญัติ มีสันตานบัญญัติเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ แม้ว่าจะไม่ปรากฏมีจริงโดยสภาพปรมัตถ์ก็ตาม แต่เป็นอารมณ์ของจิต เจตสิก โดยอาการที่เป็นเจ้าของปรมัตถธรรม มีมหาภูตรูปเป็นต้นเหล่านั้นประการหนึ่ง และเป็นบัญญัติที่บัณฑิตทั้งหลาย พึงยึดถือเอาโดยการค้นคว้าพิจารณาด้วย

ประการต่างๆ ซึ่งอาศัยวัตถุนั้นๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นเหตุ แล้วก็ตั้งชื่อขึ้นได้โดยถูกต้อง และชนทั้งหลายก็รู้ได้ ใช้พูดกันได้ ให้ผู้อื่นรู้ได้ ฉะนั้นคำว่า ดิน ภูเขา บ้าน เป็นต้นเหล่านั้น จึงเรียกว่า บัญญัติ

สันดานบัญญัติเป็นต้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า **อรรถบัญญัติ** เพราะเป็นบัญญัติที่พึงให้ผู้อื่นรู้เนื้อความได้โดยประการต่างๆ

แสดงสัททบัญญัติอย่างเดียว เรียกชื่อได้ ๖ อย่าง

๔. **ปณฺณปนโต ปณฺณตฺติ ปน นามนามกมฺมาทินาเมน ปรีทียิตา ฯ**

ผู้ฉลาดพึงแสดงสัททบัญญัติที่ให้อรรถเนื้อความได้ด้วยประการต่างๆ นั้น โดยมีชื่อ ๖ อย่าง มีนามะ นามกัมมะ เป็นต้น คือ

๑. **นามะ** ได้แก่ชื่อต่างๆ ที่มีสภาพน้อมเข้าสู่เนื้อความ คืออรรถบัญญัติ และทำให้เนื้อความนั้นน้อมเข้าสู่ตน คือชื่อต่างๆ นั้นด้วย

๒. **นามกัมมะ** ได้แก่นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณเรียกขาน เช่นเรียกว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น

๓. **นามธะยยะ** ได้แก่นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณตั้งชื่อไว้จนถึงทุกวันนี้ เช่น ตั้งชื่อไว้ว่า แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น

๔. **นิรุตติ** ได้แก่นามบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลายคตินึกพิจารณาเรียกชื่อสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏขึ้น

๕. **พยัญชนะ** ได้แก่นามบัญญัติที่สามารถแสดงเนื้อความ คืออรรถบัญญัติให้ปรากฏขึ้นได้

๖. **อภิลาปะ** ได้แก่นามบัญญัติที่ผู้กล่าวเรียก ย่อมมุ่งสู่ตรงเนื้อความ แล้วก็กล่าวเรียกขึ้น

แสดงสัททบัญญัติ ๖ ประเภท

๕. สภา วิชขมานปญฺญตฺติ อวิชขมานปญฺญตฺติ, วิชขมานเนอวิชขมาน-
ปญฺญตฺติ, อวิชขมานเนวิชขมานปญฺญตฺติ, วิชขมานเนวิชขมานปญฺญตฺติ,
อวิชขมานเนอวิชขมานปญฺญตฺติ, เจติ ฉพุพิธา โหติ ฯ

สัททบัญญัตินี้มี ๖ ประเภท คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ	๒. อวิชขมานบัญญัติ
๓. วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ	๔. อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ
๕. วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ	๖. อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ

แสดงการยกตัวอย่างในสัททบัญญัติ ๖ ประเภท

๖. ตตฺถ ยทา ปน ปรมตฺถโต วิชขมานํ รูปเวทนาที เอตาย
ปญฺญาเปเนติ ตทายํ วิชขมานปญฺญตฺติ ฯ

ในสัททบัญญัติ ๖ ประเภทนั้น เวลาใดบัณฑิตทั้งหลายย่อมทำให้รู้โดย
การเรียกชื่อ รูป เวทนา เป็นต้น ที่ปรากฏมีอยู่โดยความเป็นปรมัตถ์ เวลานั้นพึง
เรียกสัททบัญญัตินี้ว่า วิชขมานบัญญัติ

๗. ยทา ปน ปรมตฺถโต อวิชขมานํ ภูมิปพฺพตาที เอตาย ปญฺญา-
เปเนติ ตทายํ อวิชขมานปญฺญตฺติ ปวฺจจติ ฯ

เวลาใด บัณฑิตทั้งหลายย่อมทำให้รู้โดยการเรียกชื่อ แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น
ที่ไม่ปรากฏมีความเป็นปรมัตถ์ เวลานั้นพึงเรียกสัททบัญญัตินี้ว่า อวิชขมานบัญญัติ

๘. อุภินฺนํ ปน โวมิสฺสสทฺทเสณ เสสา ยถากุมมํ ฉพุพิธํ โส อิตฺถิสฺสทฺโท
จกฺขุวิญฺญาณํ ราชปฺปฺโตติ จ เวทิตพฺพา ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบสัททบัญญัติที่เหลือ ๔ โดยประเภทที่ปะปน
กันของเนื้อความ ๒ อย่าง คือวิชขมานบัญญัติ และอวิชขมานบัญญัติ ตามลำดับ
ดังนี้คือ ผู้ที่ได้ภิกขุญา ๖ เสียงผู้หนึ่ง วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด บุตรของพระราช

คาถาแสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อตถบัญญัติทั้ง ๒
และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น

๕. วจิโสมสาธุสาเรน	โสทวิญญาณวิธิยา
ปวตฺตทานนุตรูปฺพน	มโนทวารสฺส โคจรา ฯ
อตฺตา ยสฺสาธุสาเรน	วิญญาณนฺติ ตโต ปรี
สํยํ ปญฺญตฺติ วิญญฺเยยฺยา	โลกสงฺเกตนิมมิตา ฯ

บุคคลทั้งหลายได้รู้ถึงอตถบัญญัติ คือวัตถุสิ่งของ เรื่องราวต่างๆ โดย
เป็นไปตามนามบัญญัติภายหลังจากนามักคหณวิธิ นามบัญญัติซึ่งเป็นอารมณ์ของ
นามักคหณวิธิที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งโสททวารวิธิ และอตฺตักคหณวิธิ
สมุหักคหณวิธิซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปตามคำพุดนั้น นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบนาม
บัญญัตินั้นว่านักปราชญ์ทั้งหลาย ย่อมตั้งขึ้นอนุโลมไปตามโวหารของโลกที่ละ
เล็กละน้อย

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห ปจฺจยสงฺคหวิภาโค นาม
อฏฺฐโม ปริจฺเจโท

ปริจเจทที่ ๘ ชื่อว่าปัจจยสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหปกรณ จบลงเพียงเท่านี้

อธิบายในบาลีที่แสดงการจำแนกรูปนามและบัญญัติตามลำดับ

เมื่อการแสดงปฏิจจสมุปบาทนัย และปฏิฐานนัยได้จบลงแล้ว ก็เป็นการสมควรที่จะให้ปัจฉยสังคหวิภาคนั้นจบลงโดยสมบูรณ์ แต่พระอนุรุทธาจารย์ก็ยังแสดงต่อไปอีกโดยบาลีว่า “ตตฺถ รูปมฺมา รูปกฺขนฺโรว” เป็นต้น จนถึงกาลาที่ว่า “วชิโฆสาณฺสาเรน” เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะในปัจฉิมกาลาที่ ๒ ได้แสดงไว้ว่า “ปญฺญตฺตินามรูปานํ วเสน ตวิธา จิตา” ซึ่งแปลความว่า ธรรมที่ชื่อว่าปัจฉย ๒๔ นั้น เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ บัญญัติ นาม รูป นั้นเอง ด้วยเหตุนี้พระอนุรุทธาจารย์จึงจำเป็นต้องแสดงต่อไป เพื่อจำแนกนามรูปเหล่านั้นให้ทราบ

บาลีข้อที่ ๑

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึง รูป นาม ให้รู้ว่า รูป ได้แก่ รูปจันทรอย่างเดียวนามมี ๕ อย่าง คือเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ วิญญาณจันท์ ที่เป็นฝ่ายสังขตธรรม และนิพพานที่เป็นฝ่ายอสังขตธรรม ซึ่งนามธรรมเหล่านี้จะเรียกว่า อรูปก็ได้

บาลีข้อที่ ๒

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึงธรรมที่นอกจากรูปนามทั้ง ๒ แล้ว ธรรมนอกนั้นได้ชื่อว่า บัญญัติ และบัญญัตินี้เมื่อกล่าวโดยประเภทใหญ่แล้วมี ๒ ได้แก่ อตถบัญญัติ และสัพพบัญญัติ

คำว่า บัญญัติ หมายความว่า เนื้อความคือวัตถุ สิ่งของ เรื่องราวต่างๆ ที่พึงให้ถูกรู้ได้ ชนิดนี้เรียกว่า อตถบัญญัติ ดังแสดงวจันตละว่า

“ปญฺญาปิยตฺตา = ปญฺญตฺติ”

เนื้อความคือวัตถุสิ่งของเรื่องราวต่างๆ ที่พึงให้ถูกรู้ได้ ชื่อว่า บัญญัติ หรืออีกนัยหนึ่ง “ปกาเรน ญาปิยตฺติ = ปญฺญตฺติ”

วัตถุสิ่งของเรื่องราวต่างๆ ชื่อว่า บัญญัติ เพราะพึงให้ถูกรู้ได้โดยประการต่างๆ ได้แก่ อตถบัญญัติ

“ปัญญาปนโตะ = ปณฺณตฺติ”

คำพูดต่างๆ ชื่อว่า **บัญญัติ** เพราะทำให้รู้เนื้อความคือวัตถุธาตุของเรื่องราวและสภาพปรมาัตมีได้

“ปกาเรน ณาเปตฺติติ = ปณฺณตฺติ”

เสียงคือคำพูด ย่อมทำให้รู้เนื้อความ คือวัตถุธาตุของเรื่องราว และสภาพปรมาัตมีได้ด้วยประการต่างๆ ฉะนั้น ชื่อว่า **บัญญัติ** ได้แก่ สัททบัญญัติ

วจนัตถะดังที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ธรรมที่ได้ชื่อว่าปรมาัตมีนั้นมีเพียงแต่สภาวลักษณะของตนเท่านั้น นอกจากนั้นแล้วเป็นบัญญัติทั้งสิ้น กล่าวคือธรรมที่มีสภาพรู้อารมณ์ก็เป็นจิตปรมาัตมี แต่ที่กล่าวว่า “**โสมนสฺสุสสหนคํ ทิจฺจุจฺจตสมฺปยุตํ อสงฺขาริกํ**” เป็นต้นนั้น ไม่ใช่ตัวจิตปรมาัตมี เป็นแต่ชื่อของจิตเรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพกระทบอารมณ์ เสวยอารมณ์ จำอารมณ์ เป็นต้นเหล่านี้เป็นตัวผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เป็นต้น แต่ที่กล่าวว่าผัสสะ เวทนา เป็นต้น ก็ไม่ใช่เป็นตัวผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก เป็นต้น เป็นแต่ชื่อของผัสสะเจตสิก เวทนาเจตสิก เป็นต้นเท่านั้น เรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพแข็งและอ่อน หรือสภาพที่ไหลและเกาะกุม สภาพที่ร้อนและเย็น สภาพที่เคลื่อนไหว และเครื่องตั้ง เป็นต้นเหล่านี้ เป็นตัวปลิว อาโป เตโช วาโย เป็นต้น ซึ่งเป็นรูปปรมาัตมี แต่ที่กล่าวว่า ปลิว อาโป เตโช วาโย เป็นต้น เป็นชื่อของ ปลิว อาโป เตโช วาโย เท่านั้น เรียกว่า สัททบัญญัติ

ธรรมที่มีสภาพสงบดับสูญสิ้นจากกิเลสและรูปนามชั้น ๕ นี้ เป็นตัวนิพพานปรมาัตมี แต่ที่กล่าวว่านิพพาน หรืออมตะ อังจุตะ เป็นต้น ก็ไม่ใช่เป็นตัวนิพพาน เป็นแต่ชื่อของนิพพานปรมาัตมี เรียกว่า สัททบัญญัติ

ต่อไปนี้จะได้ยกวัตถุอย่างหนึ่งขึ้นมาแสดงให้เห็นถึงสภาพปรมาัตมีและบัญญัติ เพื่อให้เป็นตัวอย่าง เช่น กระดานดำ ที่ชื่อว่า “กระดานดำ” นั้น

เป็นสัททบัญญัติ รูปร่างสัณฐานมีรูปสี่เหลี่ยม กว้าง ยาว เป็นต้น ที่ทำให้เราารู้ได้ว่าเป็นกระดานดำนั้น เป็นอรรถบัญญัติที่ปรากฏให้เห็นได้และเมื่อเอามือจับดูจะรู้สึกว่ายาว เย็น ถ้าดมดูจะรู้สึกว่ามีกลิ่น เป็นต้น สี แฉ่ง เย็น กลิ่น เป็นต้นเหล่านี้เป็นตัวปรมัตถ์คือรูป

ส่วนในสิ่งที่มีชีวิต เช่น งู ที่ชื่อว่า งู เป็นสัททบัญญัติ รูปร่างของงูมีตัวยาว กลม เป็นต้น เป็นอรรถบัญญัติ สีของงูทำให้เห็นได้ ถ้างูนั้นทำเสียงขู่เราก็ได้ยินเสียงได้ ถ้าจับตัวดูก็รู้สึกว่ายาว เย็น งูนั้นก็มีการมองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ได้ยินเสียงได้ ถ้าถูกคนตีก็มีความรู้สึกเจ็บ และมีความกลัว ความโกรธได้ สีเสียง ยาว เย็น เป็นต้นเหล่านี้ เป็นรูปปรมัตถ์ การเห็น การได้ยิน ความรู้สึกเจ็บ ความกลัว ความโกรธของงูเหล่านี้เป็นจิต และเจตสิกปรมัตถ์

สรุปความว่า ชื่อต่างๆ ภาพต่างๆ และคำพูดต่างๆ เป็นสัททบัญญัติ วัตถุสิ่งของ และเรื่องราวต่างๆ เป็นอรรถบัญญัติ สภาวลักษณะของชื่อที่เกี่ยวกับรูปนาม และสภาวลักษณะที่มีอยู่ในวัตถุสิ่งของต่างๆ เป็นปรมัตถ์

บาลีข้อที่ ๓

ในบาลีข้อนี้ได้แสดงถึงประเภทของอรรถบัญญัติโดยย่อมี ๖ หรือโดยพิสดารมี ๑๗ คือ

๑. (๑) สันตทานบัญญัติ ได้แก่ พื้นที่ดิน ภูเขา แม่น้ำ มหาสมุทร ดันไม้ เป็นต้น ชื่อที่ตั้งขึ้นเหล่านี้ก็โดยอาศัยความเป็นไปของอวินิพโกครูป ๘ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นพีดไม้ขาดสาย โดยมีลักษณะอาการต่างๆ กัน เช่น ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนนั้น มีลักษณะติดกันเป็นพีดราบตลอดไป ก็สมมติเรียกว่า พื้นแผ่นดิน ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีลักษณะติดต่อกันสูงขึ้น ก็สมมติเรียกว่า ภูเขา ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีอาโปธาตุเป็นประธานและมีลักษณะเหลว สามารถไหลไปมาได้ ก็สมมติเรียกว่า แม่น้ำ มหาสมุทร ถ้าความเป็นไปของอวินิพโกครูปนั้น มีลักษณะเป็นลำสูงขึ้นไปและมีกิ่งก้านสาขาแตกออก ก็สมมติเรียกว่า ดันไม้ แต่ในที่นี้พระอนรุทธทาสจารย์ได้ยกเฉพาะมหาภูตรูป ๔ ขึ้นมาแสดงเท่านั้น ส่วนรูปที่เหลืออีก ๔ ไม่ได้กล่าวถึง ทั้งนี้ก็เพราะในบรรดารูปธรรมทั้งหลายนั้น มหาภูตรูป ๔

เป็นประธานและเป็นทีอาศัยของรูปอื่นๆ ฉะนั้น พระอนรุทธาจารย์จึงแสดงเฉพาะรูปที่เป็นประธานเท่านั้น และสันตानบัญญัตินี้ อาจารย์บางท่านก็เรียกว่า **สมุหบัญญัติ**

วจนัตถะของบทที่แสดงถึงสันตानบัญญัติ

“วิวัธฺ ปริสมนฺตโต นมนํ = วิปริณาม”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่างๆ ชื่อว่า **วิปริณามะ**

“ภูตानํ วิปริณาม = ภูตวิปริณาม”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่างๆ ของมหาภูตรูป ชื่อว่า **ภูตวิปริณามะ**

“ภูตวิปริณาม จ โส อากาโร จาติ = ภูตวิปริณามากาโร”

ความตั้งอยู่โดยรอบด้วยประการต่างๆ ของมหาภูตรูปนั้นแหละ เป็นลักษณะอาการที่เป็นไปด้วย จึงชื่อว่า **ภูตวิปริณามากาโร**

๒. (๒) **สมุหบัญญัติ** ได้แก่ บ้าน รถ เกวียน และหมู่บ้าน โอง ผ้า เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า บ้าน รถ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาการที่ประชุมแห่งสัมภาระต่างๆ มิใช่ เหล็ก อิฐ กระเบื้อง สังกะสี ตะปู เป็นต้น ประกอบเป็นรูปร่างลักษณะต่างๆ และใช้ให้เป็นประโยชน์ต่างๆ กัน ถ้าสัมภาระต่างๆ ที่ประกอบขึ้นนั้นใช้ประโยชน์เป็นที่อาศัยอยู่ ก็สมมติเรียกว่า บ้าน ถ้าสัมภาระต่างๆ ที่ประกอบขึ้นนั้นใช้ประโยชน์ในการเดินทาง ก็สมมติเรียกว่า รถ ถ้าบ้านหลายๆ บ้านอยู่รวมกันเป็นหมวดหมู่ ก็สมมติเรียกว่า หมู่บ้าน ถ้าเอาดินมารวมกันเข้าแล้วปั้นขึ้นให้เป็นภาชนะสำหรับใส่น้ำ ก็สมมติเรียกว่า โอง ถ้าเอาเส้นด้ายมารวมเข้าทอให้เป็นผืน ก็สมมติเรียกว่า ผ้า เป็นต้น และสมุหบัญญัตินี้ อาจารย์บางท่านก็เรียกว่า **สันตानบัญญัติ**

วจนัตถะของบทที่แสดงถึงสมุหบัญญัติ

“สมุการานํ สนฺนิเวโส = สมุการสนฺนิเวโส”

ความเป็นอยู่รวมกันของสัมภาระต่างๆ มิใช่เป็นต้น ชื่อว่า **สัมภาระสนฺนิเวสะ**

“สมุการสนฺนิเวโส จ โส อากาโร จาติ = สมุการสนฺนิเวสากาโร”

ความเป็นอยู่รวมกันของสัมภาระต่างๆ มิใช่เป็นต้นนั้นแหละ เป็นลักษณะอาการที่เป็นไปด้วย จึงชื่อว่า **สัมภาระสนฺนิเวสากาโร**

๓. (๓) **สัตวบัญญัติ** ได้แก่ ผู้ชาย ผู้หญิง บุคคล ตัวตน ชีวิต เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า ชาย หญิง เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยความเป็นไปของร่างกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นขันธ ๕ ด้วยประการต่างๆ จึงสมมติเรียกว่า ชาย หญิง บุคคล ตัวตน ชีวิต เป็นต้น

๔. (๔) **ทิสบัญญัติ** ได้แก่ ทิสตะวันออก ทิสตะวันตก ทิสเหนือ ทิสใต้ เป็นต้น ที่ชื่อว่าทิสตะวันออก เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนของ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ นักขัตตารา โดยประตักษิณรอบเขาสีเนรุ คือถ้าดวงอาทิตย์เริ่มปรากฏขึ้นทางทิศใด บุคคลที่อยู่ในทวีปนั้น ก็สมมติเรียกทิศนั้นว่า ปุรตถิมทิส คือทิสตะวันออก ถ้าดวงอาทิตย์โคจรลับลงในทางทิศใด บุคคลที่อยู่ในทวีปนั้น ก็สมมติเรียกทิศนั้นว่า ปังนิมทิส คือทิสตะวันตก ถ้าบุคคลในทวีปนั้นหันหน้าตรงไปทางทิสตะวันออกแล้ว ทิสที่อยู่ทางซ้ายมือของผู้นั้น เป็นทิสสูงและสมมติเรียกทิศนั้นว่า ทิสอุตตรทิส คือทิสเหนือ ทิสที่อยู่ตรงทางขวามือของผู้นั้น ก็สมมติเรียกว่า ทักขิณทิส คือทิสใต้ ดังนี้ เป็นต้น

ส่วน (๕) **กาลบัญญัติ** ซึ่งได้แก่ เวลาเช้า เที่ยง เย็น กลางคืน เหล่านี้ ก็โดยอาศัยการโคจรหมุนเวียนของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นต้น เช่นเดียวกัน คือในเวลา que ดวงอาทิตย์เริ่มปรากฏขึ้นเป็นต้นไป แต่ยังไม่ถึงตรงกลาง เวลานั้น สมมติเรียกว่า ปุพพัพพะ คือเวลาเช้าเมื่อดวงอาทิตย์โคจรไปถึงตรงกลางแล้ว เวลานั้นสมมติเรียกว่า มัชฌิมพะ คือเวลาเที่ยง เมื่อดวงอาทิตย์โคจรจากตรงกลางไปจนจะลับเวลานั้นสมมติเรียกว่า อปรันพะ คือเวลาเย็น เมื่อดวงอาทิตย์โคจรลับสายตาไปแล้ว เวลานั้นสมมติเรียกว่า รัตติ คือเวลากลางคืน ดังนี้

ในคำว่า “ทิสกาลาทิกา” ซึ่งแปลว่า ทิสบัญญัติ กาลบัญญัติ เป็นต้นนั้น ก็หมายความว่า ยังมีบัญญัติชนิดอื่นอีก คือ

(๖) **อุตุบัญญัติ** ได้แก่ เหมันตอุตุ ฤดูหนาว คิมหันตอุตุ ฤดูร้อน วัสสันตอุตุ ฤดูฝน

(๓) มาสัณณัตติ ได้แก่ จิตโต เดือนเมษายน, เวสาโห เดือนพฤษภาคม, เชฏโฐ เดือนมิถุนายน, อาสาฬโห เดือนกรกฎาคม, สาวโณ เดือนสิงหาคม, โปฏฐปาโท เดือนกันยายน, อัสสยโห เดือนตุลาคม, กัตติโก เดือนพฤศจิกายน, มาคสิโร เดือนธันวาคม, ผุสโส เดือนมกราคม, มาโฆ เดือนกุมภาพันธ์, ผัคคุโณ เดือนมีนาคม

(๔) สัจจัจฉณัตติ ได้แก่ ปิชาวด นลฺล ขาล เถาะ มะโรง มะเส็ง มะเมีย มะแม วอก ระกา จอ กุน

(๕) วารัตติ ได้แก่ สุริยวาระ วันอาทิตย์, จันทวาระ วันจันทร์, ภูมิวันวาระ วันอังคาร, พุทธวาระ วันพุธ, คุรุวาระ วันพฤหัสบดี, สุกกวาระ วันศุกร์, โสริวาระ วันเสาร์

๕. (๑๐) อากาสัตติ ได้แก่ บ่อ ถ้ำ อุโมงค์ รุ ช่อง โพรง เป็นต้น ที่ตั้งชื่อว่า บ่อ ถ้ำ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยอาการที่อวินิพโกรูป ๘ ไม่ได้กระทบกัน หมายความว่า ระหว่างเนื้อดิน หิน ไม้ ข้างหนึ่ง กับอีกข้างหนึ่งนั้น ไม่ได้ติดต่อกัน มีช่องว่างคั่นกลาง ช่องว่างนี้แหละชื่อว่า อากาสัตติ

๖. (๑๑) กลีสัตติ ได้แก่ ปรวิกลีสณ อาโปกลีสณ เป็นต้น ที่เรียกว่า ปรวิกลีสณ เป็นต้นเหล่านี้ ก็โดยอาศัยนิमितอารมณ์ของอวินิพโกรูป ๘

(๑๒) นิमितัตติ ได้แก่ บริกรรมนิमित อุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต ที่เรียกชื่อทั้ง ๓ นี้ ก็โดยอาศัยความเป็นไปที่มีอาการพิเศษของการเจริญภาวนา

ในบทว่า “เอวมาธิปฺปเกทา” ซึ่งแปลว่า ประเภทแห่งอรรถบัญญัติ มีสันตทานบัญญัติเป็นต้นนั้น มีความหมายว่า อรรถบัญญัติดังที่ได้กล่าวมานี้ ยังไม่หมด ยังมีอยู่อีกมาก เช่น (๑๓) นัตถิภาวบัญญัติ (๑๔) อานาปานบัญญัติ (๑๕) อสุภบัญญัติ (๑๖) อุปาทาบัญญัติ ซึ่งเป็นบัญญัติที่อาศัยปรมาตมธรรม ที่แสดงไว้ในบุคคลบัญญัติอรรถกถา (๑๗) อุปนิธบัญญัติ ซึ่งเป็นบัญญัติที่เปรียบเทียบ เช่นกล่าวว่า ที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม หรือยาว สั้น ใหญ่ เล็ก เป็นต้น

อรรถบัญญัติต่างๆ ดังกล่าวมานี้ เมื่อพิจารณาถึงสถานะแล้วย่อมไม่มีเลย เช่นที่เรียกว่า “แผ่นดิน” คนทั้งหลายย่อมเข้าใจกันว่า ลักษณะของดินเป็นพื้น เป็นแผ่นนั้นแหละเรียกว่า แผ่นดิน แต่ความจริงนั้นแผ่นดินไม่มี มีแต่รูปกลาป หรือเรียกว่า รูปปรมาณู รวมกันอยู่เท่านั้น ส่วนอรรถบัญญัติที่เกี่ยวกับสัตว์บุคคล นั้น ก็มีแต่รูปปรมาณูและจิตเจตสิกเท่านั้น แต่ที่อรรถบัญญัติต่างๆ เหล่านี้ปรากฏ ให้จิตเจตสิกรู้ได้โดยอาศัยสภาพปรมัตถ์รองรับอยู่นั่นเอง ฉะนั้น นักปราชญ์ทั้งหลายเมื่อจะตั้งชื่อสิ่งต่างๆ ในโลกนี้ขึ้นแล้ว ก็ต้องอาศัยการค้นคว้าพิจารณา ลักษณะอาการของวัตถุนั้นๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบระหว่างวัตถุนั้นๆ บ้าง ให้เป็นหลัก เรียกว่า ปวัตตนิमितของอรรถบัญญัติ แล้วก็ตั้งชื่อสิ่งต่างๆ นั้นขึ้น และชื่อต่างๆ ที่ตั้งขึ้นนี้ก็เป็นการตั้งชื่อได้โดยถูกต้อง ฉะนั้น คนทั้งหลายจึงรู้ได้ เรียกชื่อได้ ทำให้ผู้อื่นรู้ได้ตลอดมาจนถึงทุกวันนี้

จบ คำอธิบายในอรรถบัญญัติ

อธิบายในสัททบัญญัติ

บาลีข้อที่ ๔

ในบาลีข้อนี้แสดงให้รู้ถึงสัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง มีนามะ นามกัมมะ เป็นต้น เช่นคำว่า ภูมि คือแผ่นดินนี้เป็น มานะ นามกัมมะ นามเชยยะ นิรุตติ พยัญชนะ อภิลาปะ ได้ทั้ง ๖ อย่าง

แสดงเหตุที่สัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกชื่อได้ ๖ อย่าง

๑. ชื่อว่า นามะ หมายความว่า มีสภาพนุ่มนวลเนื้อความและทำให้เนื้อความนั้นนุ่มนวล

มีสภาพนุ่มสูกเนื้อความ เช่นคำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ ย่อมสามารถทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่าน (สุณันตบุคคล) รู้เนื้อความคือสภาพแผ่นดินนั้นได้ เพราะคำว่าภูมิก็ดี หรือแผ่นดินก็ดี ย่อมนุ่มอยู่ในการที่จะแสดงรูปร่างลักษณะของตนให้ปรากฏอยู่เสมอ ดังแสดงวจนัตถะว่า “อตุถํ นมตติ = นาม” ธรรมใดย่อมมีสภาพนุ่มสูกเนื้อความ ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า นามะ

ทำให้เนื้อความนั้นนุ่มสูกตน เช่น คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ ย่อมสามารถทำให้ผู้ที่จะกล่าว หรือผู้ที่เขียน (วาทันตบุคคล) รู้ถึงเนื้อความคือสภาพของแผ่นดินนั้นก่อนแล้วจึงกล่าวเรียกได้ว่าภูมิหรือแผ่นดินเพราะคำว่าภูมิก็ดี แผ่นดินก็ดี ย่อมทำให้เนื้อความนั้นนุ่มสูกตนได้ ดังแสดงวจนัตถะว่า “อตุตนิ อตุถํ นามตติ = นาม” ธรรมใดย่อมทำให้เนื้อความนุ่มสูกตน ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า นามะ

๒. ชื่อว่า นามกัมมะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณเรียกขานกันมา ดังแสดงวจนัตถะว่า

“กตตพพนติ = กมฺ” “นามเมว กมฺ = นามกมฺ”

สิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายพึงเรียก ฉะนั้นสิ่งนั้นชื่อว่า กัมมะ

ชื่อสิ่งต่างๆ นั้นแหละ เป็นชื่อที่นักปราชญ์ทั้งหลายพึงเรียก ฉะนั้น ชื่อสิ่งต่างๆ นั้น จึงชื่อว่า นามกัมมะ

๓. ชื่อว่า นามเชยยะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณสมมติตั้งชื่อไว้ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“ธียติ ถปิยตติ = เชยฺ” “นามเมว เชยฺ = นามเชยฺ”

คำใดที่นักปราชญ์ทั้งหลายได้ตั้งชื่อไว้ ฉะนั้น คำนั้นชื่อว่า เชยยะ

ชื่อสิ่งต่างๆ นั้นแหละ เป็นชื่อที่นักปราชญ์ทั้งหลายตั้งขึ้นไว้ ฉะนั้น ชื่อสิ่งต่างๆ นั้น จึงชื่อว่า นามเชยยะ

๔. ชื่อว่า นิรุติ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายคิดนึกพิจารณาแล้วตั้งชื่อขึ้น ชื่อต่างๆ เหล่านี้ก็ปรากฏขึ้นเหมือนกับพระไตรปิฎก ในระหว่างที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังมิได้อุบัติขึ้นในโลกนั้น พระไตรปิฎกก็ไม่มีโอกาสปรากฏขึ้น ต่อเมื่อมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นแล้ว พระไตรปิฎกก็ปรากฏขึ้นฉนั้นนั้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อุจฺเจเตติ = อุตฺติ” “นีหริตฺวา อุตฺติ = นิรุติ”

คำใดถูกกล่าวขึ้น ฉะนั้น คำนั้นชื่อว่า อุตฺติ

คำใดที่ถูกกล่าวให้ปรากฏออกมา ฉะนั้น คำนั้นชื่อว่า นิรุติ

๕. ชื่อว่า พยฺยชนะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้สามารถแสดงเนื้อความให้ปรากฏขึ้นได้ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อตุถํ พยฺยชนะติ ปกาเสตฺติ = พยฺยชนะ”

คำใดย่อมสามารถแสดงเนื้อความให้ปรากฏได้ ฉะนั้น คำนั้นชื่อว่า พยฺยชนะ

๖. ชื่อว่า อภิลาปะ หมายความว่า คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ เมื่อผู้พูดทั้งหลายต้องการกล่าวขึ้นแล้ว ย่อมนึกถึงเนื้อความคือรูปร่างสัณฐานของแผ่นดินนั้นก่อนแล้วจึงกล่าวเรียกขึ้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อภิลาปะตฺติติ = อภิลาโป”

คำใดที่ผู้กล่าวพึงนึกถึงเนื้อความก่อนแล้วจึงกล่าวขึ้น ฉะนั้น คำนั้นจึงชื่อว่า อภิลาปะ

เมื่อสรุปความแล้ว คำว่า ภูมิ หรือแผ่นดินนี้ มีชื่อได้ ๖ อย่าง ดังที่กล่าวมานี้ แม้ในชื่ออื่นๆ มีภูเขา ต้นไม้ ชาย หญิง เป็นต้น และภาษาต่างๆ ที่ใช้กันอยู่ในโลกนี้ คำหนึ่งๆ ก็มีชื่อได้ ๖ อย่าง มีนามะ นามกัมมะ เป็นต้น เช่นเดียวกัน เพราะคำพูดและภาษาต่างๆ เหล่านี้ ก็เป็นสัททบัญญัติด้วยกันทั้งสิ้น อุปมาเหมือนคนๆ เดียวมีชื่อ ๖ ชื่อด้วยกันฉนั้นนั้น และสัททบัญญัติเหล่านี้เรียกว่า นามบัญญัติก็ได้

อธิบายในสัททบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ๖ ประเภท

บาลีข้อที่ ๕ - ๖ - ๗ - ๘

ในบาลีทั้ง ๔ ข้อนี้ แสดงถึงประเภทของสัททบัญญัติ ๖ ประการ และการยกตัวอย่างโดยเฉพาะๆ คือ

๑. **วิชขมานบัญญัติ** หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ เช่นคำว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพาน เป็นต้น หรือเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ก็ได้แก่คำพูดที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน นั้นเอง ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิชขมานสุส ปญตติ = วิชขมานปญตติ”

คำสมมติของธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ชื่อว่า **วิชขมานบัญญัติ**

๒. **อวิชขมานบัญญัติ** หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ เช่นคำว่า แผ่นดิน ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ มหาสมุทร บ้าน ชาย หญิง เป็นต้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อวิชขมานสุส ปญตติ = อวิชขมานปญตติ”

คำสมมติของธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ชื่อว่า **อวิชขมานบัญญัติ**

๓. **วิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ** หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า จพภิกขุโล, เทววิโซ, ปฏิสมภิตปุตโต, โสตาปนโน และคำเหล่านี้หมายถึง บุคคล ได้แก่ จพภิกขุบุคคล เทววิชบุคคล ปฏิสมภิตปุตตบุคคล โสตาบันบุคคล คำว่า จพภิกขุละ = อภิกขุละ ๖, เทววิช = วิชชา ๓, ปฏิสมภิตา = ปฏิสมภิตาญาณ, โสตาบัน = โสตาปัตติผล เหล่านี้ มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ส่วนคำว่าบุคคลนั้นไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ฉะนั้น คำว่า จพภิกขุบุคคล เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็น วิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิชขมานนอวิชขมานสุส ปญตติ = วิชขมานนอวิชขมานปญตติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ ชื่อว่า วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ

ในคำว่า นพภิกขุโล เทวิขุโข เป็นต้น ซึ่งเป็นวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติเหล่านี้ เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว จะต้องพูดว่า บุคคลที่ได้ภิกขุญา ๖ บุคคลที่ได้วิชา ๓ เป็นต้น ฉะนั้น คำกล่าวโดยภาษาไทยนี้จึงกลับเป็น อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติไป

๔. อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า อิตถิสทโท = เสียงหญิง, สุวณฺณวณฺโณ = สีทอง, ปุพฺผคนฺโธ = กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น คำว่า อิตถิ = หญิง, สุวณฺณ = ทอง, ปุพฺผ = ดอกไม้ เหล่านี้ ไม่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ ส่วนคำว่า สทโท = เสียง, วณฺโณ = สี, คนฺโธ = กลิ่น เหล่านี้ มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ ฉะนั้น คำว่า อิตถิสทโท เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นอวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

อวิชขมานเน วิชขมานสุส ปณฺณตฺติ = อวิชขมานเนวิชขมานปณฺณตฺติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ ชื่อว่า อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ

สำหรับในภาษาไทยนั้นพูดว่า เสียงหญิง สีทอง กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น ฉะนั้น คำกล่าวโดยภาษาไทยนี้จึงกลับเป็นวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ

๕. วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่นคำว่า จกฺขุวิญญานํ = วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด, จกฺขุสมฺผลโส = การกระทบทางตา เป็นต้น, คำว่า จกฺขุ = จักขุประสาท, วิญญานํ = จิต, สมฺผลโส = ผัสสเจตสิก เหล่านี้ล้วนมีสภาวะปรมาัตถ์ปรากฏทุกคำ ฉะนั้น คำว่า จกฺขุวิญญานํ เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“วิขมานเนน วิขมานสุส ปณฺณตฺติ = วิขมานเนนวิขมานปณฺณตฺติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ
ชื่อว่า วิขมานเนนวิขมานบัญญัติ

๖. อวิขมานเนนอวิขมานบัญญัติ หมายความว่า เป็นสัททบัญญัติที่
กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ
รวมกันอยู่ เช่นคำว่า ราชปุตฺโต = บุตรของพระราชา ราชนตฺตา = หลานของ
พระราชา เสฏฺฐิภริยา = ภรรยาเศรษฐี เชฏฺฐภคินี = พี่สาว เป็นต้น คำว่า ราช =
พระราชา ปุตฺโต = บุตร นตฺตา = หลาน เสฏฺฐิ = เศรษฐี ภริยา = ภรรยา เชฏฺฐ =
พี่ ภคินี = น้อง เป็นต้นเหล่านี้ ล้วนแต่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏทุกคำ ฉะนั้น
คำว่า ราชปุตฺโต เป็นต้นเหล่านี้จึงเป็นอวิขมานเนนอวิขมานบัญญัติ ดังแสดง
วจนัตถะว่า

“อวิขมานเนน อวิขมานสุส ปณฺณตฺติ = อวิขมานเนนอวิขมานปณฺณตฺติ”

คำกล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะ
ปรมัตถ์ปรากฏ ชื่อว่า อวิขมานเนนอวิขมานบัญญัติ

อธิบายในคาถาที่แสดงการรู้ถึงสัททบัญญัติ อัถถบัญญัติ
และต้นเหตุที่นามบัญญัติปรากฏขึ้น

บาลีข้อที่ ๕

ในคาถาข้อนี้แสดงถึงวิถีจิตที่รู้ในสัททบัญญัติ อัถถบัญญัติ และการ
ตั้งชื่อให้ปรากฏขึ้นแก่ชนทั้งหลาย

เมื่อได้ยินคำพูดว่า “โค” โสตวิญญาณวิถีย่อมเกิดขึ้นรับสัททารมณฺ์ คือ
คำว่า โค นี้ แล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น ตทณฺ์วัตติกมโนทวารวิถี ย่อมเกิดขึ้นรับ
สัททารมณฺ์ คือคำว่า โค ที่ดับไปแล้วนั้นต่อไป เรียกว่า อตฺตคฺคณฺ์วิถี ดังนั้น
พระอนรุทธาจารย์จึงแสดงไว้ว่า “วชิโฆสาณฺุสาเรณ โสตวิญญาณวิธียา” ในบาลีนี้
ไม่มีการแสดงถึงอตฺตคฺคณฺ์วิถีโดยตรง แต่ตามธรรมเนียมคณฺ์วิถี และ

อรรถกถาวิธีทั้ง ๒ นี้ ย่อมเกิดหลังจากอติตักกณวิธี หรือสมุหคคณวิธี เสมอไป จะเกิดต่อจากโสตวิญญาณวิธีโดยตรงนั้นไม่ได้ แต่ในคำว่า “โค” ที่ยกขึ้นเป็นตัวอย่างนี้เป็นคำพูดที่มีพยางค์เดียว ฉะนั้น จึงไม่มีสมุหคคณวิธี ด้วยเหตุนี้ นามคคณวิธี ละอรรถกถาวิธีจึงต้องเกิดต่อจากอติตักกณวิธี จะเว้นอติตักกณวิธีเสียไม่ได้ ดังนั้น แม้จะไม่ได้แสดงถึงอติตักกณวิธี โดยตรง ก็พึงเข้าใจว่าต้องมีอติตักกณวิธีอยู่ด้วย โดยนัยนี้เรียกว่า อวินาภานัย คือเป็นนัยที่กล่าวถึงสิ่งหนึ่งแล้วจะเว้นเสียจากอีกสิ่งหนึ่งไม่ได้

เมื่ออติตักกณวิธีที่เกิดต่อจากโสตวิญญาณวิธีดับลงแล้ว ผู้ฟังนั้นก็ยังไม่สามารถที่จะรู้ถึงความหมายของคำว่า โค นั้นได้ รู้แต่เพียงเสียงว่า โค เท่านั้น ต่อจากนั้นวิธีที่ ๓ คือนามคคณวิธีย่อมเกิดขึ้น ขณะนั้นผู้ฟังย่อมสามารถรู้ถึงนามบัญญัติ คือความหมายของคำว่า โค นั้นได้ แต่ก็ยังไม่รู้ไปถึงอรรถบัญญัติ คือรูปร่างโค ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงไว้ว่า “ปวตุตตานนุตรูปนุมนโนทวารสุสโคจรา”

เมื่อนามคคณวิธีดับลงแล้ว วิธีที่ ๔ คือ อรรถกถาวิธีก็เกิดขึ้น รับอรรถบัญญัติ ขณะนั้นผู้ฟังย่อมรู้ถึงรูปร่างสัณฐานของโคได้บริบูรณ์ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงไว้ว่า “อตุตา ยสุตานุสาเรน วิญญาณนติ ตโต ปริ”

การเกิดขึ้นของวิธีจิตที่รู้ถึงนามบัญญัติ และอรรถบัญญัติ เมื่อขณะได้ยินเสียงคำพูดที่มีพยางค์เดียวดังกล่าวมาแล้วนี้ สมกับกาลาที่แสดงว่า

สททํ ปรมจิตฺเตน

ตีตํ ทุตฺติยเจตฺสา

นามํ ตตฺติยจิตฺเตน

อตุตฺถํ จตุตฺตเจตฺสา ฯ

ย่อมได้ยินเสียงที่กำลังปรากฏอยู่ด้วยปฐมโสตวิญญาณวิธี

ย่อมรู้เสียงที่ดับไปแล้วด้วยทุติยมโนทวารวิธี คืออติตักกณวิธี

ย่อมรู้ชื่อด้วยตติยมโนทวารวิธี คือนามคคณวิธี

ย่อมรู้ความหมายรูปร่างสัณฐานด้วยจตุตถมโนทวารวิธี คืออรรถกถาวิธี

สัททบัญญัติ และอรรถบัญญัติที่ปรากฏในโลกทุกวันนี้ ก็เพราะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณและในสมัยปัจจุบัน ได้ตั้งขึ้นอนุโลมไปตามโวหารของชาวโลกที่ละเล็กละน้อย

ในสมัยที่ได้มีการสร้างโลกใหม่ขึ้น และมีพวกมนุษย์เกิดอยู่แล้วนั้น บรรดาอรรถบัญญัติต่างๆ นับตั้งแต่พื้นแผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ต้นไม้ และวัตถุสิ่งต่างๆ นั้นมีอยู่แล้ว แต่ยังไม่มีสัททบัญญัติ คือยังไม่มีชื่อเรียก ต่อมาเมื่อผู้เฉลียวฉลาดได้คิดตั้งชื่อขึ้นให้เหมาะสมแก่ความเป็นไปของสิ่งเหล่านั้น เช่น เมื่อเห็นแผ่นดินแล้วก็ตั้งชื่อว่า ภูมิ หรือ ปลิว เมื่อเห็นภูเขาที่ตั้งชื่อว่า ปัพพโต เมื่อเห็นแม่น้ำก็ตั้งชื่อว่า นที เมื่อเห็นต้นไม้มากก็ตั้งชื่อว่า รุกโข เป็นต้น และชนทั้งหลายเมื่อได้ยินคำว่า ภูมิ เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าเป็นชื่อของสิ่งนั้นสิ่งนี้ และเมื่อได้เห็นแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น ก็เรียกชื่อได้ว่า ภูมิ ปัพพโต เป็นต้น จนเป็นภาษาที่ใช้กันทั่วไป และรู้ทั่วไปในโลก สำหรับภาษาต่างๆ มีภาษาไทย พม่า แวก ฝรั่งเศส เป็นต้น ก็มีผู้มีปัญญาคิดตั้งชื่อขึ้นใช้เรียกตามประเทศชาติของตนๆ จนกระทั่งถึงทุกวันนี้ และถ้ามีวัตถุใดที่ใหม่แปลกปรากฏขึ้นแล้ว พวกนักปราชญ์ที่มีความรู้ในด้านพิจารณาค้นคว้า ก็ได้ตั้งชื่อขึ้นใหม่อีก แล้วแต่ประเทศชาติของตน ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงได้แสดงไว้ว่า “สาธัมม ปญญตติ วิญญูญยา โลกสงกตนิมมิตา” ดังนี้

จบการจำแนกรูปนามและบัญญัติ

และ

จบคำแปลอภิธรรมมัตถสังคหบาลี

พร้อมทั้งคำอธิบายในปริจเฉทที่ ๘

ปัญหาในปริจเฉทที่ ๘

ปัญหาในปฏิจสุมุปาบท

(ปัญหาที่มี อักษร อ. อยู่ข้างหน้า เป็นปัญหาสำหรับชั้นอาจารย์ ส่วนปัญหาที่ไม่มีอักษร อ. นั้น เป็นปัญหาทั่วไป)

๑. จงเขียนภาพที่แสดงถึงการจำแนกปฏิจสุมุปาบทธรรมโดยองค์และอัทธา เป็นต้น
๒. จงเขียนภาพที่แสดงถึงอัทธา ๓ องค์ ๑๒ อากาโร ๒๐ สันธิ ๓ สังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ มุล ๒ ภวจักร ๒
๓. จงเขียนภาพที่แสดงถึงปุปพันตภวจักร
๔. จงเขียนภาพที่แสดงถึงอปรรันตภวจักร
๕. ทำไมปริจเฉทที่ ๘ นี้จึงชื่อว่า ปัจจยสังคหะ และให้แสดงผลในการที่พระอนุรุธาจารย์แสดงบัญญัติต่างๆ ไว้ในปริจเฉทนี้ด้วย พร้อมทั้งแปลคำปฏิญญาของพระอนุรุธาจารย์มี “เยสํ สงฺขตธมฺมานํ” เป็นต้น
๖. ให้แสดงความหมายของคำว่าปัจจยกับปัจจุบัน และธรรมที่เป็นปัจจยได้แต่เป็นปัจจุบันไม่ได้นั้น ได้แก่ธรรมอะไรบ้าง?
๗. จงอธิบายในคาถาปฏิญญาโดยละเอียด
๘. ปัจจยสังคหะนี้มีกี่นัย คืออะไรบ้าง? และจงแสดงถึงความแตกต่างกันระหว่างนัยนั้นๆ (ไม่ต้องยกวจนัตถะ)
๙. จงแสดงวจนัตถะของคำดังต่อไปนี้
ปฏิจสุมุปาโท, ปฏฺฐานํ, นโย, ปฏิจสุมุปาทนโย, ปฏฺฐานนโย
๑๐. ปฏิจสุมุปาบทธรรม หมายความว่าอะไร มีจำนวนเท่าไร คืออะไร?
ปฏิจสุมุปปินนธรรม หมายความว่าอะไร มีจำนวนเท่าไร คืออะไร?
และให้แสดงวจนัตถะที่มีความหมายถึงธรรมที่เป็นผลมาด้วย

๑๑. ให้แปลในพระบาลีปฏิจสมุปบาทตั้งแต่ “อวิชาปจยา สงฺขาร” เป็นต้น จนถึง “สมุทโย โหติ”
- อ. ๑๒. จงบรรยายถึงประโยชน์ที่ได้รับจากการรู้รูปนาม ตามเหตุผลโดยนัยแห่งปฏิจสมุปบาทธรรม และปฏิฐาน
๑๓. อวิชา เมื่อแยกบทแล้วมีกัณฑ์ คืออะไรบ้าง? ให้บอกความหมายของบทนั้นๆ และให้แสดงวณัฏฐะของคำว่า อวิชา วิชา สำหรับวิชานั้นแสดงเพียง ๒ นัย
๑๔. การไม่รู้ตามความเป็นจริงของวิชานั้น มีกัณฑ์ คืออะไรบ้าง? ให้ยกขึ้นอธิบายมาให้เห็นสัก ๑ อย่าง
- อ. ๑๕. จงอธิบายถึงความไม่รู้ในอริยสัจ ๔
๑๖. ให้แสดงถึงความเป็นไปของผู้ที่ไม่รู้ในการที่ตนเคยเกิดมาแล้ว และไม่รู้ในการที่จะต้องเกิดต่อไปอีกข้างหน้า
๑๗. อธิปจจยตาปฏิจสมุปปนะสุ ฐมเมสุ อณานิ แปลว่าอะไร? ให้อธิบายความหมายของบทนี้ด้วย
๑๘. ผู้ที่มีวิชาหนาแน่น ผู้มีวิชาเบาบางแล้ว และผู้มีวิชาบางที่สุดทั้ง ๓ พวกนี้ได้แก่บุคคลชนิดใดบ้าง? ให้อธิบายมาโดยเฉพาะ?
- อ. ๑๙. ท่านกล่าวว่า พระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้ที่ไม่มีวิชา เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอรหันต์ก็ต้องเป็นผู้มีความรู้ทั่วไป และถ้ายังไม่มีความรู้ทั่วไป ก็จะมีเป็นการขัดกันหรือที่กล่าวไว้ว่า พระอรหันต์ปราศจากวิชาแล้ว? ขอให้อธิบายวินิจฉัยโดยถ้อยคำด้วย
๒๐. ให้แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัญฐาน ของอวิชา
๒๑. คำว่า สังขาร หมายความว่าอะไร? ให้ยกวณัฏฐะขึ้นแสดงด้วย และสังขารที่เป็นผลของวิชานั้นมีเท่าไร? ให้แสดงองค์ธรรมโดยเฉพาะๆ ด้วย

๒๒. เจตนาที่อยู่ใต้วินิยาและกริยาเหล่านี้ ไม่จัดเป็นสังขาร มีปัญญารู้
สังขารเป็นต้นเพราะเหตุไร และกุศลเจตนาที่ชื่อว่าบุญ แต่ไม่จัด
เป็นปัญญารู้สังขารหรืออานัญญากริยาสังขารนั้นมีหรือไม่ ถ้ามีจะ
ได้แก่กุศลเจตนาชนิดไหน? ให้อธิบาย
๒๓. ให้แสดงวณัตถะของบทดังต่อไปนี้
- บุญ, อบุญ, อานัญ, บุญญากริยา, วิสขุ**
๒๔. จงจำแนกปัญญารู้สังขาร เป็นต้น โดยกายกรรม วจีกรรม
มโนกรรม ทาน ศีล ภาวนา และทวาร ๑๐
- อ. ๒๕. ให้บรรยายถึงปัญญารู้สังขาร อบุญญากริยา และอานัญญากริยา
เกิดขึ้นโดยอาศัยอวิชาเป็นเหตุ
- อ. ๒๖. อกุศลต่างๆ สำเร็จลงได้โดยอาศัยอวิชาเป็นเหตุนี้ไม่ขัดข้อง แต่
กุศลต่างสำเร็จลงได้โดยอาศัยอวิชาเป็นเหตุนี้ยังเป็นข้อที่น่าสงสัย
ขอให้อธิบายมาให้เป็นที่น่าพอใจด้วย
- อ. ๒๗. ในบทที่ว่า “อวิชาปจฺจยา สงฺขาร” นั้นทำให้เข้าใจว่า ทานกุศล
ศีลกุศล ภาวนากุศลเหล่านี้ เกิดขึ้นได้เฉพาะกับผู้ที่ยังมีอวิชาอยู่
เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เท่ากับว่าผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ย่อมไม่มีการ
บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อีกต่อไปเพราะปราศจากอวิชาแล้ว
กระนั้นหรือ? ขอให้ท่านจงอธิบายวินิจฉัยเรื่องนี้มาโดยตลอด
ชัดเจนด้วย
๒๘. ให้แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน ของสังขาร
- อ. ๒๙. จงแปลและอธิบายโดยสังเขปในถกาดังต่อไปนี้
มรुปปาตํ ทิปจฺจิ	๑๗๑	ปีศาจ นคร ยถา ๑
พาโล กโรติ สงฺขาร	๑๗๑	ภาวโต โหติ ปจฺจโย ๑
ยถาปี นาม ขจฺจนุโธ	๑๗๑	กมุทมนุเคนาปี เอกทา ๑
ถัสสเร ถัสสํ พาโล	๑๗๑	อบุญญมปิ เอกทา ๑

- อ. ๓๐. อวิชาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่สังขารทั้ง ๓ นั้น ได้อำนาจปัจจัยเท่าไร คืออะไรบ้าง? ให้แสดงโดยเฉพาะๆ
๓๑. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขารที่เป็นผลของอวิชา กับสังขารที่เป็นเหตุของวิญญาณ และให้แสดงองค์ธรรมของสังขารที่เป็นเหตุของวิญญาณ
๓๒. จงแสดงวณัตตะของคำว่า วิญญาณ พร้อมทั้งองค์ธรรม
๓๓. ให้แสดงองค์ธรรมของวิญญาณตามนัยทั้ง ๒ พร้อมทั้งอธิบาย
- อ. ๓๔. จงอธิบายในวณัตตะของ วิญญาณ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ และวิญญาณที่เป็นผลของสังขารนี้แบ่งออกเป็นกี่พวก คืออะไรบ้าง?
๓๕. จงจำแนกปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ โดย มิสสกะ สุทธะ ภูมิ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส
๓๖. ให้แสดงจำนวนวิญญาณดังต่อไปนี้
รูปมิสสกวินญาณ รูปอมิสสกวินญาณ กามวินญาณ
รูปวินญาณ อรูปวินญาณ อณททวินญาณ ชลาพุชวินญาณ
สังเสททวินญาณ โอปปาดิกวินญาณ เทวคตวินญาณ มนุสสคต
วินญาณ นรยคตวินญาณ ตีรจกานคตวินญาณ
๓๗. จงจำแนกวิปากวินญาณ ๓๒ โดยสังขารทั้ง ๓ มีปญญาภิสังขารเป็นต้นว่า วิญญาณชนิดนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยสังขารชนิดใดเป็นปัจจัย
๓๘. วิปากวินญาณที่เกิดขึ้นในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ในปวัตติกาลนั้นได้แก่อะไร และเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลนั้นได้แก่อะไรบ้าง? ให้แสดงโดยเฉพาะๆ
๓๙. จงแสดงวิปากวินญาณดังต่อไปนี้
ก. วิปากวินญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาลได้ แต่เกิดในปวัตติกาลไม่ได้
ข. วิปากวินญาณที่เกิดในปวัตติกาลได้ แต่เกิดในปฏิสนธิกาลไม่ได้
ค. วิปากวินญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ทั้ง ๒ ได้
ง. วิปากวินญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ทั้ง ๒ ไม่ได้

๔๐. ให้แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐาน ของวิญญาน และในการที่สังขารเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญานนั้น ได้อำนาจปัจจัยที่ปัจจัย คืออะไรบ้าง?
๔๑. ให้แสดงประเภทวิญญานที่เป็นเหตุของนามรูป พร้อมทั้งองค์กรรม และคำว่า นามรูป นั้น นามได้แก่อะไร รูปได้แก่อะไร?
๔๒. จงจำแนกนามรูปที่เป็นผลของวิญญานนั้นโดยปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล และให้อธิบายในวณัตถะที่ว่า “นามนฺจ รูปนฺจ นามรูปนฺจ = นามรูป”
๔๓. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัญฐาน ของนามรูป
๔๔. ให้แสดงอำนาจปัจจัยที่เข้ากันได้ในการช่วยอุปการะดังต่อไปนี้
- ก. วิปากวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามคือเจตสิกที่ประกอบ
 - ข. ปฏิสนธิวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้หทัยวัตถุรูป
 - ค. ปฏิสนธิวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทัยวัตถุ)
 - ง. กัมมวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปฏิสนธิกัมมชรูปในอสังขยัตตภูมิ
 - จ. กัมมวิญญานเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปวัตติกัมมชรูป ในปัญจโวการภูมิ และเอกโวการภูมิ
๔๕. ให้แสดงองค์กรรมในบทว่า “นามรูปปจฺจยา สพายตฺถํ สมุภวติ” โดยเฉพาะ และจงแสดงวณัตถะของบทดังต่อไปนี้ อายตน์, สพายตน์
๔๖. จงอธิบายคำว่า สพายตน์ ในบทที่ว่า นามรูปปจฺจยา สพายตฺถํ และให้แปลบทดังต่อไปนี้
- ก. อายตน์ลกฺขณํ
 - ข. ทสฺสณรตํ
 - ค. วตฺตทวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ
 - ง. นามรูปปทัญฐานํ
๑. ๔๗. ให้แสดงปัจจัยสงเคราะห์ในบท นามรูปปจฺจยา สพายตฺถํ ทั้งหมด

๔๘. จงแสดงอำนาจปัจจัยในบท นามรูปปัจจุยา สพายตน ขื่อใด
ขื่อหนึ่งมา ๑ ขื่อ
๔๙. จะแสดงวณัตถะอย่างไรในคำว่า ผัสสะ สัมผัสสะ จักขุสัมผัสสะ
มโนสัมผัสสะ?
- อ. ๕๐. จงบรรยายในบทที่ว่า “สพายตนปัจจุยา ผลุโส สมุทติ”
๕๑. ให้แปลในบทดังต่อไปนี้
“จักขุณฺจ ปฏิจฺจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ ติณฺณํ สงฺกตติ
ผลุโส”
“มนฺนฺจ ปฏิจฺจ ฐมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ ติณฺณํ สงฺกตติ
ผลุโส”
๕๒. ให้อธิบายถึงการกระทบอารมณ์ของผัสสะว่า กระทบอารมณ์อย่างไร
เรียกว่าผัสสะได้
๕๓. ให้จำแนกผัสสะ ๖ โดยภูมิ
๕๔. ผัสสะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสพายตนะเป็นปัจจัยนี้ เมื่อนับโดยพิสดาร
แล้ว มีจำนวนเท่าไร ก็อะไรบ้าง?
๕๕. ตามธรรมดาผัสสะอย่างเดียว เกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะทั้งหมด
ก็หาไม่ได้ ผัสสะทั้งหมดเกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะอย่างเดียวกี่หาไม่ได้
แต่ทำไมพระพุทธรองค์ทรงเทศนาโดยใช้บทที่เป็นเอกพจน์ว่า
“สพายตนปัจจุยา ผลุโส”
๕๖. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัญฐาน ของผัสสะ และ
แสดงปัจจัยสงเคราะห์ในบทว่า “สพายตนปัจจุยา ผลุโส” ด้วย
๕๗. เวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยมีกี่อย่าง และความหมาย
ของแต่ละอย่างนั้น มีอย่างไรบ้าง?
๕๘. จงแสดงวณัตถะของคำว่า เวทนา และจักขุสัมผัสสชาเวทนา
พร้อมทั้งจำแนกเวทนา ๖ โดยสุข ทุกข์ อุเบกขา

- อ. ๕๙. ให้อธิบายในการที่ความสุข ความทุกข์ มีมากหรือน้อยนั้นแล้วแต่ความเป็นไปของผัสสะ พร้อมทั้งแสดงลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฏฐาน ของเวทนา และการสังเคราะห์ปัจจัยในบท “ผลสุปจฺยยา เวทนา”
- อ. ๖๐. จงบรรยายในบท “เวทนาปจฺยยา ตณฺหา สมฺภวติ”
 ๖๑. จงแสดงวณัฏฐะของคำว่า ตัณหา และตามหลัก ตัณหา คือความยินดี พอใจ อยากได้ที่เกิดขึ้นนั้น เพราะอาศัยการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ในอารมณ์ที่ดี ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาเกิดจากอารมณ์ทั้ง ๖ แต่ทำไมพระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า “เวทนาปจฺยยา ตณฺหา” ไม่ทรงแสดงว่า “อารมณ์ปจฺยยา ตณฺหา” เพราะเหตุใด? ให้อธิบาย
- อ. ๖๒. ให้อธิบายในการที่ตัณหาเกิดขึ้นโดยอาศัยสุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนาโดยเฉพาะ
 ๖๓. ตัณหาเกิดขึ้นโดยอาศัยสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนานั้น ก็พอจะเข้าใจ แต่ตัณหาเกิดขึ้นโดยอาศัยทุกขเวทนานั้นเป็นได้อย่างไร? ขอให้อธิบาย
 ๖๔. ตัณหา ๖ มีอะไรบ้าง? ให้แสดงความหมายด้วย
 ๖๕. ให้อธิบายในพระบาลีที่ว่า “จกฺขุณฺณจ ปฏิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญานํ ติณฺณํ สงฺกตํ ผสฺสํ ผสฺสํ ปจฺยยา เวทนา เวทนาปจฺยยา ตณฺหา” พร้อมทั้งแสดงการเกิดขึ้นของธัมมัตถา
 ๖๖. ถ้ามีคนบอกว่า รูปตัณหานี้ เป็นกามตัณหาก็ได้ เป็นภวตัณหาก็ได้ เป็นวิภวตัณหาก็ได้ ท่านจะคัดค้านหรือเห็นด้วยประการใด? ให้แสดงมาโดยชัดเจน
 ๖๗. ความยินดีติดใจในการเจริญสมณะ วิปัสสนา เป็นธัมมัตถาได้หรือไม่? ให้อธิบายวินิจฉัยยกหลักฐานขึ้นประกอบด้วย
 ๖๘. เวทนาที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยผัสสะเป็นปัจจัยนั้นมีหรือไม่ และเวทนาจำพวกไหนที่เป็นเหตุให้ตัณหาเกิด และการเสวยคือเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ได้ยิน เป็นต้นนั้น จะกล่าวได้ว่าใหม่ว่า ตัณหาเกิดขึ้นอยู่เสมอ? ให้อธิบาย

๖๙. ค้นหาที่ชื่อว่า กามค้นหา และภวค้นหานั้นเป็นอย่างไร? ให้ยก
วณัตถะขึ้นแสดงประกอบด้วย
๗๐. ภวค้นหา เมื่อแสดงตามสูตรต้นคัมภีระวรรคแล้ว มีจำนวน
เท่าไร คืออะไรบ้าง? ให้แสดงความหมายพร้อมทั้งยกหลักฐานขึ้น
ประกอบด้วย
๗๑. ที่กล่าวว่า วิภวค้นหานั้น ท่านมีความเข้าใจอย่างไร? ให้อธิบาย
ตามความเข้าใจของท่านให้ถูกต้อง
๗๒. วินัยค้นหา ๑๐๘ นั้น จะนับอย่างไร? ให้แสดงการนับโดยชัดเจน
๗๓. จงแสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปฏิจฐานของค้นหาและให้
แสดงปัจจัยสงเคราะห์ในบท “เวทนาปัจจุยา ตณฺหา” ด้วย
๗๔. ค้นหาและทฤษฎี ที่ชื่อว่าอุปาทานได้นั้น เป็นค้นหาชนิดไหน เป็น
ทฤษฎีชนิดไหน? และจงแสดงวณัตถะของอุปาทานด้วย
- อ. ๗๕. ทฤษฎีอุปาทานมีเท่าไร คืออะไรบ้าง? ให้แสดงโดยละเอียด
๗๖. มิจาทฤษฎี ๖๒ นั้น คืออะไรบ้าง?
๗๗. จงแสดงอรรถกถาทฤษฎี ๑๐ พร้อมทั้งความหมาย
๗๘. ความเห็นผิดชนิดไหนได้ชื่อว่า สลัปปตูปาทาน และอตตวาตูปาทาน?
ให้อธิบายโดยสังเขป
- อ. ๗๙. จงอธิบายในเรื่องสลัปปตูปาทาน และอตตวาตูปาทานโดยละเอียด
๘๐. สักกายทฤษฎีที่เกิดขึ้นโดยอาศัยขั้นทั้ง ๕ นั้นโดยย่อมีเท่าไร โดย
พิสดารมีเท่าไร? และจงแสดงการเกิดขึ้นของสักกายทฤษฎีโดยย่อ
และโดยพิสดาร ด้วยการอาศัยขั้นใดขั้นหนึ่งมาให้เห็นโดยชัดเจน
๘๑. ให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้
“อธิบายว่า ผู้ที่มีอตตวาตูปาทานนี้ไม่เห็นไม่เข้าใจ..... ฯลฯ
ร่างกายก็ทำไปตามอตตะสัง”
- อ. ๘๒. จงบรรยายในเรื่องปรมอตตะและชีวอตตะโดยละเอียด
๘๓. ความยึดมั่นว่าเป็นอตตะนี้มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง? ให้อธิบายโดยย่อ

๘๔. จงแปลในพระบาลีดังต่อไปนี้

อภัย โภ ภว พุรหุมา มหาพุรหุมา อภิกฺข อนภิกฺขโต อณฺณ-
ทตฺตฺทโส วสวตฺติ อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา เสฏฺโฐ สขุชิตา วลี
ปีตา ภูตภพฺพานํ อิมินา มยฺ โภตา พุรหุมา นิมฺมิตา”

๘๕. ให้แสดงความหมายของคำว่า การกะ เวทกะ สามิ นิวาสิ สยังวสิ
วสวัตตนะและให้อธิบายในคำเหล่านี้มาสักคำหนึ่ง

๘๖. ถ้าไม่มีสักกายทิฐิแล้ว มิจฉาทิฐิต่างๆ เกิดขึ้นได้หรือไม่? ให้
วินิจฉัยและอธิบาย

อ. ๘๗. จงแสดงความแตกต่างกันระหว่างคัมภากับกามุปาทาน มา
โดยละเอียด

๘๘. ขอให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้

“อนึ่ง พุทธศาสนิกชนโดยมาก แม้จะชี้ขาดไปไม่ได้ว่า เป็น
พวกชีวิตัตตะใดอย่างหนึ่งก็ตาม ฯลฯ แปลความว่า มนุษย์
ทั้งหลายมีความยึดถือว่า ในต้นไม้นี้มีชีวิต”

๘๙. จงแปลในคาถาดังต่อไปนี้

สตุติยา ยสฺส ชีวสฺส ฯลฯ นิวาสิ โส สยวสิ ฯ

พร้อมทั้งวินิจฉัยในข้อที่ว่า “คนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน” หรือ
ที่พูดกันว่า “เชื่อตัวเอง” คำพูดเหล่านี้จัดเป็นอัตตวาทุปาทานได้
หรือไม่? และทิฐิชนิดไหนชื่อว่า ทิฐุุปาทาน ให้อธิบายยก
หลักฐานขึ้นแสดงด้วย

อ. ๙๐. จงบรรยายในคัมภเป็นปัจจัยให้อุปาทานทั้ง ๔ เกิด

๙๑. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฐาน ของอุปาทาน และ
ให้แสดงปัจจัยสงเคราะห์ในบท “ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน” ด้วย

๙๒. ภาวะมีก็อย่าง คืออะไรบ้าง ให้แสดงทั้งธรรมาธิฐาน และ
บุคคลาธิฐาน พร้อมทั้งแสดงวณัตตะของบทดังต่อไปนี้ ภาวะ
กัมมภาวะ อุปปัตติ อุปัตติภาวะ

๙๓. ให้จำแนกกัมมภาวะ โดยทวาร และจงแสดงอุปปัตติภาวะ ๘ มี
กามภาวะเป็นต้น

๕๔. จงแสดงอุปปัตติภาวะทั้ง ๕ โดยบุคคลาธิษฐาน และแสดงองค์
กรรมของอุปปัตติภาวะ ๕ มีนानัตตกายนานัตตสตัณญญภาวะ เป็นต้น
๕๕. อุปปัตติภาวะ ๕ เมื่อย่อลงแล้วได้เท่าไร และกัมมภาวะกับอุปปัตติ
ภาวะทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันได้นั้น เป็นได้อย่างไร?
ให้อธิบาย
- อ. ๕๖. จงแปลในคาถาดังต่อไปนี้
- อมตํ มียยมานเนน ฯลฯ นิเมยฺย โพนฺธินา ลิวํ ฯ
- และจงแสดงการเกิดขึ้นของกัมมภาวะและอุปปัตติภาวะ โดยอาศัย
อุปาทานทั้ง ๔
๕๗. ให้แสดงความหมายของทฎฐิตังต่อไปนี้
- นัตถิกทฎฐิตี อเหตุกทฎฐิตี อกิริยาทฎฐิตี
๕๘. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างสังขาร กับกัมมภาวะ พร้อมทั้ง
แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทฎฐาน ของกัมมภาวะ
- อ. ๕๙. ให้แสดงการสงเคราะห์ปัจจัยในบทว่า “อุปาทานปัจจุยา ภโว” มา
โดยละเอียด
๑๐๐. ให้บรรยายในบท “ภวปัจจุยาชาติ สมุภวติ”
๑๐๑. คำว่า “ชาติ” แปลว่าอะไร แสดงวจนัตถะอย่างไร? และชาตินี้ว่า
โดยธรรมาธิษฐานและโดยกาลแล้ว มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง?
๑๐๒. ปฏิสนธิชาติ เมื่อว่าโดยกำเนิดก็มี ๔ ว่าโดยชั้นก็มี ๓ อยากทราบ
ว่ามี ๔ นั้นคืออะไร มี ๓ คืออะไร?
๑๐๓. ให้เพิ่มเติมเนื้อความในเรื่องดังต่อไปนี้
- “ชาติ คือการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายใน ๓๑ ภูมิ โดย
ประเภทต่างๆ มีพวกอบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เหล่านี้ ฯลฯ
ฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบกัมมภาวะนี้เป็นปัจจัยของชาติ”
๑๐๔. ให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทฎฐาน ของชาติ และกัมมภาวะ
เป็นปัจจัยอุปการะแก่ชาตินั้น ได้อำนาจปัจจัยเท่าไร คืออะไรบ้าง?

พร้อมทั้งแสดงความเห็นของมูลฎีกาจารย์ และพระอรรถกถาจารย์
ในบทว่า “ภวปจฺจยา ชาติ” นี้

- อ. ๑๐๕. จงบรรยายในบทว่า “ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกะปริเทวะทุกขโทมนสสุ-
ปายาสา สมุทฺทนิ” โดยสังเขป
๑๐๖. ให้แสดงฉันทะของคำว่า ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ
โทมนัสสะ อุปายาสะ
๑๐๗. องค์ธรรมของชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ
อุปายาสะ เหล่านี้ได้แก่อะไร?
๑๐๘. ชรา มีกี่อย่าง อะไรบ้าง? ให้บอกความหมายมาด้วย
๑๐๙. ท่านกล่าวว่า วโยวทิสฺสราณี เมื่อว่าโดยวัยแล้ว มี ๓ หรือมี ๑๐
อยากทราบว่ามี ๓ นั้นได้แก่อะไร ๑๐ นั้นได้แก่อะไร มีกำหนด
ขอบเขตอย่างไร?
๑๑๐. คำว่า ชรา ในปัจจุสมุปบาทนี้ มุ่งหมายเอาชราชนิดไหน? และ
จงจำแนกชราต่างๆ เหล่านั้น โดยปรมัตต์และบัญญัติ
- อ. ๑๑๑. บางท่านกล่าวว่า ชราเห็นได้ บางท่านก็กล่าวว่าเห็นไม่ได้ เรื่องนี้
ขอให้ท่านวินิจฉัยตัดสินให้เห็นชัดเจนด้วย
๑๑๒. มรณะมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง และในปัจจุสมุปบาทนี้ประสงค์เอา
มรณะชนิดไหน?
- อ. ๑๑๓. จงบรรยายในเรื่อง การทำลายชาติอันเป็นเหตุของชรามรณะ
พร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมยด้วย
๑๑๔. ให้แปลในคาถาดังต่อไปนี้

“อณุมตฺโตปิ ปุณฺณณ ๗๑๑ เต มาโร วตฺตุมรหติ”

พร้อมทั้งแสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทฺฐาน ของชราและมรณะ

๑๑๕. ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชรามรณะนั้น ได้ปัจจัยเท่าไร คือ
อะไรบ้าง?
๑๑๖. พยสนะ ที่เป็นเหตุของความเศร้าโศกเสียใจนั้นมีเท่าไร คืออะไรบ้าง?
ให้แสดงความหมายด้วย และลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทฺฐาน
ของโสกะ ปริเทวะ มีอะไรบ้าง?

๑๑๗. ความทุกข์มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง? พร้อมทั้งความหมาย และความทุกข์ ในปฏิจสมุปบาทนี้ ได้แก่ทุกข์ชนิดไหน?
๑๑๘. การกระทำ ๓๒ อย่างที่ทำให้เกิดความทุกข์กายนั้น มีอะไรบ้าง?
๑๑๙. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

“มา ปิเยหิ สมากณฺธิ ฯลฯ อปฺปิยานนฺจ ทสฺสนํ”

และแสดงลักษณะ รส ปัจจุปฺปญฺฐาน ปทฺฐญฺฐาน ของทุกจะ โทมนัสสะ

- อ. ๑๒๐. อุปายาสะ เมื่อแยกบทแล้วได้กัณฑ์ คืออะไร มีความหมายอย่างไร? ให้อธิบายสภาพของอุปายาสะ และบอกถึงความแตกต่างกัน ระหว่างโสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ
๑๒๑. จงแปลคาถาที่แสดงถึงความแตกต่างกันระหว่าง โสกะ ปริเทวะ อุปายาสะ และให้แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฺปญฺฐาน ปทฺฐญฺฐาน ของ อุปายาสะ
๑๒๒. ชาติเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นนั้น ได้ อำนาจปัจจัยเท่าไร คืออะไร? และให้อธิบายในบทว่า “เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทฺถกฺกขณฺธสฺส สมฺทโย โหติ” โดยถ้อยคำ
- อ. ๑๒๓. จงแปลในปฏิจสมุปบาท ปฏิโลมเทศนา มี “อวิชฺชาย เตวฺว อเสตวิราคณิโรธา สงฺขารนิโรธา” เป็นต้น พร้อมทั้งอธิบาย
๑๒๔. การที่พระพุทธองค์ทรงแสดง ปฏิจสมุปบาท ปฏิโลมเทศนานั้น เพราะเหตุไร?
- อ. ๑๒๕. ให้อธิบายในข้อที่ว่า “ความดับสูญสิ้นแห่งอวิชชานี้ก็ให้แก่ พระนิพพานนั่นเอง” และจงบรรยายเรื่องเกี่ยวกับผู้ที่ไม่เข้าใจ สภาพของพระนิพพานในสมัยพุทธกาล และในสมัยนี้
๑๒๖. การแสดงปฏิจสมุปบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๔ นัยนั้น คือ อะไรบ้าง? ให้แสดงความหมาย พร้อมทั้งประโยชน์ที่ได้รับจากการแสดงตามนัยนั้นๆ

๑๒๓. ให้อธิบายในการที่กล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ เป็นสมันต-
ภัททกธรรมและในบาลีที่ว่า ตตฺถ ตโย อทุธา เป็นต้นจนถึง เทว
มูลานิ จ เวทิตพฺพานิ เหล่านี้มีความมุ่งหมายอย่างไร?
๑๒๔. กำปจนามีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง? และคำว่า ถณํ นี้เป็นปจฺจนาชนิดไหน?
๑๒๕. จงจำแนกปจฺจนาทั้ง ๕ มีอิทธิฐโชตนาปจฺจนาเป็นต้น โดยบุคคล
๑๓๐. องค์ปฏิจจสมุปบาทมีเท่าไร คืออะไรบ้าง? และให้จำแนกองค์
ปฏิจจสมุปบาทเหล่านั้นโดยกาลทั้ง ๓ พร้อมทั้งอธิบาย
๑๓๑. จงแปลในบาลีที่ว่า “โสกาทิวจํ ปเนตฺถ นิสฺสนฺทผลนิตฺตสนํ”
และอธิบาย
๑๓๒. จงเพิ่มบาลีที่ทำเครื่องหมาย ฯลฯ ไว้ดังต่อไปนี้ พร้อมทั้งแปล
อวิชาสฺสขารคฺคฺคฺคณฺณ ฯลฯ คคิตา ภวนฺติ
ตถา ตณฺหุปาทานภวคฺคฺคณฺณ จ ฯลฯ คคิตนฺติ กตฺวา ฯ
อตีเต เหตุโว ปญฺจ ฯลฯ จตฺตสฺสขปา จ ภวนฺติ
๑๓๓. จงบรรยายในประเภท ๒๐
๑๓๔. ให้แสดงวิญฺญะ ๓ มุล ๒ พร้อมทั้งองค์ธรรม
๑๓๕. สันธิ สังขเป หมายความว่าอะไร? และให้จำแนกองค์ปฏิจจสมุปบาท
โดยสันธิ ๓ และสังขเป ๔
- อ. ๑๓๖. คำว่า วิญฺญะ จะแสดงวณฺตณะอย่างไร? และให้อธิบายวิญฺญะ ๓
๑๓๗. คำว่า มุล หมายความว่าอะไร และปฏิจจสมุปบาทธรรม เมื่อว่า
โดยภวจักรแล้วมีกี่อย่าง คืออะไร? ให้แสดงถึงความเป็นไปแห่ง
องค์ปฏิจจสมุปบาทในภวจักรเหล่านั้นด้วย
- อ. ๑๓๘. จงอธิบายในข้อที่ว่า “องค์ทั้ง ๗ มีอวิชา สังขาร เป็นต้น ที่กำลัง
หมุนเวียนอยู่นั้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ
องค์ทั้ง ๕ เหล่านี้ก็หมุนเวียนตามไปด้วย”

- อ. ๑๓๕. ให้อธิบายในข้อที่ว่า “องค์ทั้ง ๕ มีตัณหา อุปาทาน เป็นต้น ขณะกำลังหมุนเวียนอยู่นั้น องค์ ๗ มีอวิชชา สังขาร เป็นต้น ก็หมุนตามไปด้วย”
๑๔๐. ขณะที่ท่านพิจารณาองค์ปฏิจจสมุปบาทในรูปพหุภพจักร และอุปรัตนภพจักรทั้ง ๒ ฝ่ายนี้แล้ว ท่านมีความรู้สึกอย่างไรบ้าง? ให้อธิบาย
๑๔๑. จงบรรยายความรู้ที่ได้จากภพจักรทั้ง ๒
๑๔๒. จงแสดงคาถาที่แสดงถึงการขาดลงแห่งวัฏฏะทั้ง ๓ ทั้งบาลีและคำแปล
- อ. ๑๔๓. ให้อธิบายในเหตุที่ทำให้วัฏฏะทั้ง ๓ ขาดลง
- อ. ๑๔๔. จงอธิบายในคาถาดังต่อไปนี้โดยละเอียด

ชรามรณมัจจุยา ฯลฯ อวิชชา จ ปวตฺตติ ฯ

๑๔๕. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างชาติ และอาสวะทั้ง ๔ ที่เป็นเหตุของโสกะ เป็นต้น
๑๔๖. จงแปลในบาลีดังต่อไปนี้
- ก. “อาสวสมุทฺทยา เอเต โสกาทโย โหนฺติ”
- ข. “อาสวสมุทฺทยา อวิชฺชาสมุทโย”
- ค. “อาสวานํ สมุปฺปาทา อวิชฺชา จ ปวตฺตติ”
- ง. “อิติ ยสฺมา อาสวสมุทฺทยา เอเต ฐมฺมา โหนฺติ ตสฺมา
เอเต สีขณฺนามานา อวิชฺชาย เหตุภูเต อาสเว สาธณฺติ
อาสเวสุ จ สีหุเรสุ ปจฺจภาเว ภาวโต สีหุธา โหติ”
- อ. ๑๔๗. จงบรรยายการเกิดขึ้นของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น โดยอาศัยอาสวะทั้ง ๔
๑๔๘. ให้แสดงเหตุที่เอาอวิชชาขึ้นตั้งไว้เป็นเหตุอันดับแรกในปฏิจจสมุปบาท และสมุฏฐานของอาสวะนั้นได้แก่อะไร?
๑๔๙. จงแปลและอธิบายในคาถาดังต่อไปนี้

“วฏฺฏมาพฺนุหฺมิจฺเจวํ ฯลฯ ปฏฺฐเปสฺสิ มหามุนิ”

๑๕๐. จะหาเบื้องต้นแห่งการเกิดของสัตว์ทั้งหลายได้หรือไม่? ให้อธิบาย และยกหลักฐานประกอบ และจงจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทโดย อริยสัจ ตามอภิธรรมภาษณีนัย
- อ. ๑๕๑. การพิจารณาปัจจัยสมุปบาท เพื่อละทิฐิทั้ง ๗ นั้นมีกี่นัย? ให้บรรยาย
๑๕๒. จงแปลในคาถาดังต่อไปนี้

“อนาทิท ภวอกุกัม ๗ล ๑สุณณํ ปสเส ปุณปุณฺณ”

พร้อมทั้งแสดงความคิดพิจารณาอันเป็นเหตุให้เหตुकทิฐิ และ อิสสรนิมมานวาททิฐิเกิดขึ้น

๑๕๓. สิ่งที่ไม่ควรคิดนั้นมีกี่อย่าง ก็อะไรบ้าง? และจงตัดสินใจในเรื่อง ผู้ที่ยังไม่รู้ในความเป็นไปแห่งปัจจัยสมุปบาทนั้น ว่าสำเร็จเป็น พระอริยะได้ มีหรือไม่?
- อ. ๑๕๔. จงบรรยายในการพิจารณาปัจจัยสมุปบาทของพระอนนทเถระ และพระโวกาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมย
๑๕๕. ที่พระอนนทเถระมีความเข้าใจในปัจจัยสมุปบาทชัดเจนถึถ้วนนั้น เพราะอาศัยเหตุอย่างไร?
- อ. ๑๕๖. จงแสดงปัจจัยสมุปบาทโดยอภิธรรมภาษณีนัย ทั้งในกุศลบท อกุศลบท อพยากตบท
๑๕๗. ให้แสดงปัจจัยสมุปบาท ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตาเป็นต้นเหตุ และวิธีที่จะทำลายปัจจัยสมุปบาท ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตานี้ จะมีวิธีทำลายได้อย่างไรบ้าง?

จบ ปัญหาในปัจจัยสมุปบาท

ปัญหาในปัญฐาน

๑. จงแสดงในปัจจุเทศพระบาลีมี เหตุปัจจัย อารมมณปัจจัย เป็นต้น

๒. จงบอกชื่อปัจจัยที่มีการอุปการะดังต่อไปนี้

ก. ปัจจัยที่มีการช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างคันทีเดียว

ข. " " " " เกิดพร้อมกัน

ค. " " " " เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก

ง. " " " " เกิดก่อน

จ. " " " " เกิดทีหลัง

ฉ. " " " " ประดูแต่งเพื่อให้กิจต่างๆ สำเร็จลง

ช. " " " " เป็นผู้นำ

ซ. " " " " เป็นผู้เพ่งอารมณ์

ณ. " " " " เป็นผู้ยังมีอยู่

ญ. " " " " เป็นผู้ยังไม่ปราศจากไป

๓. จงแสดงคาถาสังคหะที่กล่าวถึงปัจจัย ๖ จำพวก พร้อมทั้งคำแปล

๔. จงแปลในบาลีดังต่อไปนี้

“อนนตรนิรุตธา จิตฺตเจตติกา ฌมฺมา ฯลฯ นฺธา นามํ นามสฺส
ปัจจัย โหติ”

๕. ให้แสดงชื่อปัจจัยที่อยู่ในหมวดดังต่อไปนี้

ก. นาม เป็นปัจจัย นามรูป เป็นปัจจัยยุบัน

ข. นาม " รูป "

ค. รูป " นาม "

ง. บัญญัตินามรูป " นาม "

จ. นามรูป " นามรูป "

๖. ให้แสดงประเภทแห่งอารัมมปัจจัย และอุปนิสสปัจจัย พร้อมทั้งยกองค์ธรรมและปัจจัยทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์เข้าอยู่ในปัจจัยพวกไหน ในบรรดาปัจจัย ๖ พวกนั้น?
๗. จงแสดงประเภทแห่งอิทธิปัจจัย และธรรมที่ได้รับการช่วยอุปการะจากปัจจัยเหล่านั้น เป็นธรรมเป็นพวกไหน?
๘. จงแสดงปัจจัยุบันธรรมของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสปัจจัย ดังต่อไปนี้
ก. จิต เจตสิก	เป็นสหชาตปัจจัย
ข. มหาภูตรูป ๔	” ”
ค. ปฏิสนธินามจันทร์ ๔	” ”
ง. ปฏิสนธิหทยวัตถุ	” ”
ก. จิต เจตสิก	เป็นอัญญมัญญปัจจัย
ข. มหาภูตรูป ๔	” ”
ค. ปฏิสนธินามจันทร์ ๔	” ”
ง. ปฏิสนธิหทยวัตถุ	” ”
ก. จิต เจตสิก	เป็นนิสสปัจจัย
ข. มหาภูตรูป ๔	” ”
ค. วัตถุรูปทั้ง ๖	” ”
๙. จงแสดงปัจจัยธรรมของอาหารปัจจัยุบันธรรม และอินทริยปัจจัยุบันธรรม ดังต่อไปนี้
- ก. ร่างกาย เป็นอาหารปัจจัยุบัน
- ข. นามรูป คือจิต เจตสิก จิตตขรูป ปฏิสนธิกัมมขรูป เป็นอาหารปัจจัยุบัน
- ค. ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เป็นอินทริยปัจจัยุบัน
- ง. อุปาทินนรูป คือกัมมขรูปเป็นอินทริยปัจจัยุบัน
- จ. นามรูป คือจิต เจตสิก จิตตขรูป ปฏิสนธิกัมมขรูป เป็นอินทริยปัจจัยุบัน

๑๐. จงแสดงปัจจัยที่เข้าร่วมกันได้ ในการช่วยอุปการะแก่กันและกัน
ของธรรมดังต่อไปนี้

ก. จิต และเจตสิก

ข. มหาภูตรูป ๔

ค. หทยวัตถุ และวิบากนามจันท์ ๔ ในปฏิสนธิกาล

๑๑. ให้แสดงปัจจัยุปันนธรรมของวิปยุตตปัจจัยดังต่อไปนี้

ก. ปฏิสนธิหทยวัตถุ เป็น วิปยุตตปัจจัย

ข. จิต เจตสิก ” ”

ค. จิต เจตสิกที่เกิดหลังๆ ” ”

ง. วัตถุรูป ๖ ในปวัตติกาล ” ”

๑๒. ธรรมที่เป็นอัติปัจจัย และอวิคตปัจจัยได้นั้นมีกี่ชนิด? พร้อมทั้ง
ยกหลักฐานบาลีขึ้นแสดงด้วย (ไม่ต้องแปล)

๑๓. ปัจจัยอันเป็นที่ประชุมแห่งปัจจัยทั้งปวงได้นั้นได้แก่ปัจจัยอะไรบ้าง?
และให้แสดงรูปที่ชื่อว่า สหชาตรูป

๑๔. จงแปลในคาถาทั้ง ๒ ดังต่อไปนี้

อิติ เตกาลิกา ฐมฺมา ฯลฯ สุขตาสุขตา ตถา ฯ

ปญฺญตฺตินามรูปานํ ฯลฯ จตุวิสติ สพฺพถา ฯ

จบปัญหาในปัญฐาน

ปัญหาในบัญญัติ

๑. บาลีที่แสดงจำแนกถึง รูป นาม บัญญัติ นั้น แสดงว่าอย่างไร? และให้แปลในคำบาลีดังต่อไปนี้
 - ก. ปญญาปิยตุตา ปญญตติ
 - ข. ปญญาปนโต ปญญตติ
๒. อรรถบัญญัติมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง? พร้อมทั้งแปลบาลีดังต่อไปนี้

“ตัมภูตวิปริณามการมฺปาทาย ๑ล๑ อยฺ ปญญตติ
ปญญาปิยตุตา ปญญตติ นาม”

 - อ. ๓. จงบรรยายในอรรถบัญญัติทั้ง ๖ มีสันตानบัญญัติ เป็นต้น
 ๔. สัททบัญญัติมีกี่ประเภท คืออะไรบ้าง? พร้อมทั้งยกตัวอย่างขึ้นแสดงด้วย
 ๕. สัททบัญญัติอย่างเดียวเรียกได้กี่ชื่อ คืออะไรบ้าง? พร้อมทั้งแสดงความหมาย
 - อ. ๖. จงบรรยายในสัททบัญญัติ ๖ ประเภท
 ๗. ให้แปลในบาลีดังต่อไปนี้

“สา วิชฺขมานปญญตติ ๑ล๑ อวิชฺขมานเนนอวิชฺขมานปญญตติ
เจติ ฉพุพิธา โหติ”
 ๘. จงแปลในคาถาที่แสดงถึงการรู้บัญญัติทั้ง ๒ และการเกิดขึ้นของสัททบัญญัติ
 - อ. ๘. ให้บรรยายในคาถาทั้ง ๒ ดังต่อไปนี้

วจีโฆसानุสาเรน ๑ล๑ มโนทวารสุส โคจรา ๑
อตุถา ยสุसानุสาเรน ๑ล๑ โลกสงฺเกตนิมมิตา ๑

จบปัญหาในบัญญัติ

เพราะตามธรรมชาติสละอย่างหนึ่งๆ จะปรากฏขึ้นได้นั้น อาศัยอายตนะ
อย่างเดียวไม่ได้ ต้องมีอายตนะเป็นทีอาศัยมากกว่าหนึ่งขึ้นไป กล่าวคือต้องมีการ
ประชุมรวมกัน ทั้งอายตนะภายในและภายนอก เช่น จักขุสัมผัสสละจะเกิดขึ้นได้
ต้องอาศัยมีอายตนะ ๔ อย่าง คือ

จักขายตนะ	ได้แก่	จักขุปสาท
รูปายตนะ	”	รูปารมณ
มนายตนะ	”	จักขุวิญญาน
ธัมมายตนะ	”	สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เว้นผัสสะ)

ในโสตสัมผัสสะ ฌานสัมผัสสะ จีฬาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ ก็อาศัย
มีอายตนะ ๔ อย่างเช่นเดียวกันกับจักขุสัมผัสสะ

สำหรับมโนสัมผัสะนั้น อาศัยอายตนะได้ทั้งหมด แต่ในขณะที่เกิดขึ้น คราวหนึ่งๆ นั้น อาศัย ๒ ก็มี ๓ ก็มี เช่น มโนสัมผัสที่เกี่ยวกับธรรมารมณ์ก็ อาศัย ๒ มนายนะและธัมมายนะ ถ้ามโนสัมผัสที่เกี่ยวกับรูปารมณ์ก็อาศัย ๓ คือรูปายตนะ มนายนะ ธัมมายนะ ดังนี้ แต่ในการที่พระพุทธร่องค์ทรงเทศนา โดยใช้บทที่เป็นเอกพจน์ว่า “สพายตนปจฺจุยา ผลฺโล” ก็เพื่อให้รู้ว่าผัสสะอย่างหนึ่งๆ จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยอายตนะมากกว่าหนึ่ง จะอาศัยเพียงอายตนะอย่างเดียวนั้นไม่ได้

ปัจจัยสมุปบาทที่เกิดขึ้น โดยอาศัยตาเป็นต้นเหตุ นั้น คือ

“จกขุณฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกขุวิณฺณณํ ติณฺณํ สงฺกตํ
 ผสฺสํ, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ,
 อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสภปริเทว
 ทุกฺขโทมนสฺสปายาสา สมภวนฺติ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส สมุทฺโย โหติ”

อาศัยจักขุปสาท กับรูปารมณ์แล้ว จักขุวิญญาณ คือการเห็นย่อมเกิดขึ้น
ทั้ง ๓ อย่างนี้ร่วมกันเข้าแล้ว ผัสสะคือการกระทบก็เกิดขึ้น ผัสสะเป็นเหตุให้เวทนา
คือการเสวยอารมณ์เกิดขึ้น เวทนาเป็นเหตุให้ตัณหา คือความชอบเกิดขึ้น ตัณหา
เป็นเหตุให้อุปาทาน คือความยึดมั่นเกิดขึ้น อุปาทานเป็นเหตุให้กัมมภาวะ คือ

การกระทำกรรมต่างๆ เกิดขึ้น กัมมภาวะเป็นเหตุชาติ คือความเกิดขึ้นในภุมิต่างๆ เกิดขึ้น ชาติเป็นเหตุให้ ชรา มรณะ คือความแก่ความตาย และโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ คือความเศร้าโศก ความร่ำไห้รำพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเกิดขึ้น เหตุและผลต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แหละ เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหลาย

วิธีที่จะทำลายปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทางตาเป็นต้นเหตุ คือ

เมื่อจักขุปสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณร่วมกันเข้าเป็นเหตุให้เกิด ผัสสะ และผัสสะเป็นเหตุให้เวทนา คือการเห็นเกิดขึ้นโดยสมบุรณ์แล้ว การตัด ปฏิจจสมุปบาทต้องตัดที่ตรงเวทนานี้ เพื่อมิให้เป็นปัจจัยแก่ตัณหาเกิดขึ้นต่อไป โดยใช้สติกำหนดในการเห็นนั้นว่า “เห็นหนอ” การกำหนดว่า “เห็นหนอ” นี้ ไม่ใช่ใช้กล่าวด้วยวาจา ต้องใช้จิตใจกำหนดลงไปจริงๆ ถ้ามีฉะนั้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำลายตัณหาได้เลย เมื่อเอาสติกำหนดว่า เห็นหนอๆ แล้ว ในขณะนั้นตัณหาย่อมเกิดไม่ได้ เพราะอำนาจของสติและสัมปชัญญะนั่นเอง เมื่อตัณหาเกิดไม่ได้แล้ว อุปาทานคือความยึดมั่นก็ไม่เกิด เมื่ออุปาทานไม่เกิด กัมมภาวะก็ไม่เกิด เมื่อกัมมภาวะไม่เกิด ชาติก็ไม่เกิด เมื่อชาติไม่เกิด ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ก็ไม่เกิด เป็นอันว่าปฏิจจสมุปบาท หยุดไม่หมุนเวียนอีกต่อไป ดังมีบาลีแสดงไว้ในสังยุตตพระบาลีว่า

“ตสฺสาเยว ตณฺหาเยว อเสสฺวิราคณิโรธา อุปาทานนิโรธ, อุปาทาน-
นิโรธา ภวนิโรธ, ภวนิโรธา ชาตินิโรธ, ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกะปริเทว-
ทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺชนนฺติ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขณฺธสฺส นิโรโธ โหติ”

เพราะการดับสูญสิ้นแห่งตัณหาโดยไม่มีเหลือนี้แหละ อุปาทานจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งอุปาทาน ภาวะจึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งภาวะ ชาติ จึงดับลง เพราะการดับสูญสิ้นแห่งชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ จึงดับลง ความสูญสิ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ย่อมเป็นไป ดังที่กล่าวมานี้

ส่วนการเฉลยปัญหาในข้ออื่นๆ นั้น มีแจ้งอยู่แล้วในหลักสูตร

จบปฏิจจสมุปบาทที่ปนี้

และ

ปัจจัย ๒๔ โดยย่อ

คำปรารภ

อิมินา ปุณณกมฺเมน

พุทฺโธ โหมิ อนาคเต

ยตฺถ ยตฺถ ภเว ชาโต

มา ทลิตฺโต ภวามหํ

ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่เกิดจากการแต่งปรกณ์นี้ ขอให้ข้าพเจ้าได้ปัญญาธิกะ-
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า และขออย่าให้ข้าพเจ้าต้องเป็นคนยากจน
ในภพต่างๆ ที่ยังต้องเกิดอยู่

อปตฺตํ ยาว พุทฺธตฺตํ

ปญฺณาธิกํ ภวามิหํ

ชาติสรวณานิโกว

เขมฺมเสฏฺโฐ นิรฺนตรํ

ตราบใดที่ปัญญาธิกะพุทธภาวะของข้าพเจ้า ยังไม่ถึงซึ่งสัมฤทธิ์ผล
ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ และมีญาณอันเป็นเครื่องระลึกชาติได้
ตลอดกาลนิรันดร์

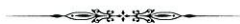
กเรยฺยํ คารวํ ครู

มานะยฺยํ มานนารหํ

วนฺตเยยฺยํ วนฺตนารหํ

ปุชเยยฺยํ ปุชนารหํ

ขอให้ข้าพเจ้าได้เคารพผู้ที่ควรเคารพ ขอให้ข้าพเจ้าได้นับถือผู้ที่ควรนับถือ
ขอให้ข้าพเจ้าได้กราบไหว้ผู้ที่ควรกราบไหว้ ขอให้ข้าพเจ้าได้บูชาผู้ที่ควรบูชา

ตาราง : สรุปปัจจัยสมุปปาตธรรม

นัยที่ ๑	นัยที่ ๒	นัยที่ ๓				นัยที่ ๔	นัยที่ ๕	นัยที่ ๖	นัยที่ ๗
คโย อทฺธา กาล ๓	ทวาท- สงฺคานี องค์ ๑๒	วิสตาการา อาการ ๒๐				ติสนฺธิ	จตุ	ตีณิ	เทวมูลานี
		อดีต เหตุ	ปัจจุบัน ผล	ปัจจุบัน เหตุ	อนาคต ผล	เงื่อนไข ๓	สังเขป ๔	วิภูฏะ ๓	มูล ๒
อดีต	อวิชา	๑		๔			๑	กิลเลสวัญ	อวิชา
”	สังขาร	๒		๕		*	๑	กัมมวัญ	
						เงื่อนไขหนึ่ง			
ปัจจุบัน	วิญญาน		๑		๑	*	๒	วิปากวัญ	
”	นามรูป		๒		๒		๒	”	
”	สพพคณะ		๓		๓		๒	”	
”	ผัสสตะ		๔		๔		๒	”	
”	เวทนา		๕		๕	*	๒	”	
						เงื่อนไขหนึ่ง			
”	ตัณหา	๓		๑		*	๓	กิลเลสวัญ	ตัณหา
”	อุปาทาน	๔		๒			๓	”	
”	ภพ	๕		๓		*	๓	กัมมวัญ	
						เงื่อนไขหนึ่ง		วิปากวัญ	
อนาคต	ชาติ					*	๔	วิปากวัญ	
”	ชรา มรณะ						๔	”	

หมายเหตุ ภาพจำแนกเป็น ๒ คือ กัมมภาพ เรียกว่า กัมมวัญ และ อุปัตติภาพ เรียกว่า วิปากวัญ